

См I

4512

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 88

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 88

СОФИЯ • 1999

SOFIA • 1999

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 88

1995

A N N U A I R E

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
“St. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTE D'HISTOIRE

Том 88

1995

/

СОФИЯ • 1999 • SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
PRESSES UNIVERSITAIRES “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. д-р *ПЕТЪР ДЕЛЕВ* (отговорен редактор), проф. д.и.н. *ВЕЛИЧКО ГЕОРГИЕВ*, проф. д.и.н. *ДРАГОМИР ДРАГАНОВ*, проф. д.и.н. *ИВАН ИЛЧЕВ*, проф. д.и.н. *ПЕТЪР АНГЕЛОВ*, доц. д-р *ДИМИТЪР ВЕЧЕВ* (научен секретар), доц. д-р *ПЛАМЕН МИТЕВ*

СЪДЪРЖАНИЕ

Цветана Георгиева – Пространството на българите и неговите граници през XV–XVII в.	5
Валери Кацунов – Етническо самосъзнание на българите през XV–XVII в.	37
Пламен Митев – Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в.	69
Надежда Ангелова – Македонският въпрос в политиката на Стамболовото правителство и Екзархията (1887–1894)	81
Красимира Табакова – БРСДП и националноосвободителното движение в Македония и Одринска Тракия (1903–1908)	139
Гергана Величкова – Национална задруга за политическо възраждане	165
Веселин Тепавичаров – Формиране на личните земеделски стопанства в България в планинските и полупланинските райони	211

CONTENTS

Tsvetana Georgieva – The Space of the Bulgarian and its Boundaries from XVth to XVIIth Centuries	5
Valery Katzunov – The Bulgarian Ethnic Selfconsciousness in XV–XVII C.	37
Plamen Mitev – Commercial Brotherhood in Nezhin and the Bulgarian Lands during XVIIIth Century	69
Hadezhda Angelova – The Macedonian Problem in the Policy of the Stambolov's Government and the Ekzarchate (1887–1894)	81
Krasimira Tabakova – The Bulgarian Worker's Socialist Democratic Party and the National Liberation Movement in Macedonia and Eastern Thrace (1903–1908)	139
Gergana Velitchkova – National Community for Political Revival	165
Vesselin Tepavicharov – The Formation of the Individual Farms In the Mountain and Semi-mountain Regions in Bulgaria	211

ПРОСТРАНСТВОТО НА БЪЛГАРИТЕ И НЕГОВИТЕ ГРАНИЦИ ПРЕЗ XV–XVII В.

ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА

Цветана Георгиева. ПРОСТРАНСТВО БОЛГАРИИ И ЕГО ГРАНИЦЫ В XV–XVII ВВ.

В настоящей работе исследуются границы болгарского пространства в ранние века османского владычества. Анализ данных из европейских, османских и болгарских источников приводит к следующему глобальному выводу: в указанный период, когда на Балканах отсутствует пространство остальных балканских держав, очерчивается системой границ, сформированной тремя концентрическими зонами. Первая и наиболее обширная рамка охватывает пространство между дельтой р. Дунай, устьем р. Тимок и средним течением р. Девольт, на юго-запад от Охридского озера, и устьем р. Марицы. В этой зоне, в которой проживают совместно болгары и соседние им народы, перекрещиваются широкие рамки пространств этих народов. Во второй зоне обособливаются этнические границы, которые по отношению болгар и сербов проходят чрез междуречье Моравы, Нишавы и Тимока, а по отношению болгар и греков – через междуречье Тундзы и Марицы. Третья зона *формирует* самостоятельное болгарское пространство, которое болгары ни с кем не делят и воспринимают его как свой центр. В нем все неболгары являются иностранцами. В качестве пограничных пунктов третьей зоны источники указывают на города Ниш, Силистра и Свиленград и течение реки Струмица.

Tsvetana Georgieva. THE SPACE OF THE BULGARIAN AND ITS BOUNDARIES FROM XVTH TO XVIII CENTURIES

This study explores the boundaries of the Bulgarian space in the early centuries of the Ottoman domination. After analysis of the European, the Ottoman and the Bulgarian sources a general conclusion is made that in the epoch, when there are no political boundaries in the Balkans, the Bulgarian space of the other Balkan peoples is closed into a system of boundaries, composed of three concentric zones. The first – most wide frame comprises the space locked in the region of the Danubian delta, the mouth of Timok, the middle stream of Devolt river to the south west of Ochridsko lake and to the mouth of Maritsa river. Bulgarians and their neighbouring peoples coexist in this zone and the wide frames of their spaces interweave there. In the second zone the ethnic boundaries do

appear. For Bulgarians and Serbs they follow the space inbetween the rivers Morava, Nishava and Timok and for Bulgarians do not share with anybody and which is perceived by them as their own centre. In this space the non bulgarians are foreigners. As a boundary points of this internal bulgarian sapce the sources indicate the towns of Nish, Silistra, Svilengrad and the stream of Strumitsa river.

„Да се живее, това означава да се съществува в пространството и във времето“, е базов факт за всички човешки общества и универсална аксиома във всички култури. Движението на хората, общества и народите във времето, което определяме като *история* се осъществява чрез живота, дейността и непрекъснатата смяна на човешките генерации в условията, обусловени от пространството, което те обитават, от възможностите и усилията им да го разширят, съхранят или загубят, от начина и степента, чрез които го овладяват и използват. Термините *земя* и *територия*, които неизменно присъстват в историческите трудове от древността до днес, съдържат онази обективна необходимост, без която не може да бъде разказано, обяснено и разбрано миналото, преживяно в конкретно пространство и в конкретно време. Както политическата история, така и тази на икономиката и културата на народите и държавите е обусловена от перманентно действащата корелация *хора–пространство*, независимо от това дали тя се приема като априорна даденост или се поставя като обособен проблем на изследването². С една образна формула *човешката история* би могла да се представи като *килим*, чиято основа е *пространството*, върху което тече животът на хората и в което *времето* е безспирната совалка, влитаща като вълък делата на личности, общества, народи. Нейното познаване, което започва със записи на „преживяното“, на „преминалото“ естествено разполага случилите се събития върху пространството на тяхното действие. С натрупването на факти и с усъвършенстването на методите за опознаване на света знанието за миналото и знанието за пространството се различават. *Историята* и *географията* се утвърждават като две различни науки, но изследователските им полета остават неразривно свързани. В българската историография тяхната обвързаност е формулирана още през 1876 г. от К. Иречек. В „Географския преглед“, с който започва своята „История на българите“, той пише: „Характерът и културата, нравите и обичаите, издигането и упадъкът, цялото умствено развитие на всеки народ зависи главно от вида и особеностите на почвата, на която живее тоя народ. Поради това, преди да изложим съдбините на българския народ, ние трябва да дадем кратък географски преглед на ония страни, които някога били поприще на неговата история или сега образуват неговата родина. При това понякога ще ни се случи да пристъпим границите на етнографското разширение на българския народ, понеже *историята* и *географията* на отделни местности на югоизточния полуостров, съставлящ един затворен свят, ще останат много неясни, ако при описанието им нямаме пред очи съседните страни.“³

В последвалите десетилетия това правило постепенно избледнява и в самостоятелния път на двата първоначално близки дяла на науката дистанцията става все по-голяма, диктувана от специфичните цели, задачи и проблеми на всяка една от тях. През XX в. изследванията на пространството и неговата екология и на човешкото минало имат широки собствени полета, между които се разпротряха няколко

свързващи ги научни области като историческата география, историческата демография или стопанската история. Разширяването на информационната база и усъвършенстването на научния анализ предизвикаха нов интерес към корелацията *хора–пространство*. Отделни учени като англичанинът Р. Аблер⁴, руснакът Л. Н. Гумильов⁵, както и цялата френска школа на „Аналите“ и главно Ф. Бродел⁶ доказват, че в съвременната хуманитаристика не може да се достигне до синтез, без познаването на структурата и динамиката на корелацията *хора–пространство* в нейните конкретни и дълготрайни проявления в национален, регионален и общочовешки план. Тя се оказва механизъм, чрез който може да се проследи, разбере и обясни сложната плетеница от процеси в политическата, икономическата, социалната и културната история, като ги свърже в единно цяло върху и чрез природния фон, върху които те се развиват. В последно време бързо се формира нов дял на хуманитаристиката, който обикновено се нарича *историческа антропология* и е на път да обедини историята, етнографията, лингвистиката, психологията с географията, биологията и математиката, за да търси по-адекватни на действителността знания за процесите, които движат човешките отношения в личен, обществен и държавен аспект в миналото и днес⁷. Тя обещава нова научна парадигма за решаването на вечната задача на човека: Опознай себе си!

Тази студия е начален опит в изследването на корелацията *хора–пространство* в българското минало през първите три века на османското владичество от началото на XV в. до края на XVII в. Това е време, в което българите и другите балкански народи нямат собствена държава и обитаваното от тях пространство от столетия е включено във владенията на последната ислямска империя на средновековието – Османската. Завоеванието на малоазийските турци разрушава политическите формации на Балканите, които векове са интегрирали и организирали своето население в стабилни етнически общности. Българската държава, създадена още през VII в., в седем столетия историческо време насочва и организира политическото, общественото, духовното и културно единство, създавайки трайни и гъвкави взаимовръзки, чрез които поданиците ѝ се превръщат в народ. В тази дълга протяжност на времето, както казва Ф. Бродел, непрекъснато действа корелацията *хора–пространство*. В течение на столетия десетки поколения българи се разселват, опознават, заселват, овладяват, обживяват, обработват равнините, долините, планините, горите, водите на пространството, върху което живеят. В този непрекъснат процес то става тяхна РОДИНА. Към неговия климат, релеф, почви те приспособяват своя труд, бит, календар, обичай, т.е. създават своята култура. Животът на хората в и чрез природните дадености на това усвоено, свое пространство създава българския свят. Една невидима, но сложна и всеобхватна система от разнопосочни връзки осигурява устойчивостта на етническия интегритет на българите и на другите балкански народи⁸.

След втората половина на XIV в., когато малоазийските нашественици завоюват българските земи и включват българското пространство в създаващата се по това време османска държава, завоюваните имат едно реално предимство. Те са в своето пространство. Завоевателите трябва дълго да го опознават. Военното овладяване на балканските територии се оказва само началната стъпка към реалното им овладяване. Завоевателите трябва да се адаптират към един непознат им свят. За разлика от тях, българите обитават свои, познати земи, в които и чрез които живеят. Корелацията *хора–пространство* се оказва един от основните фактори, осигурява-

щи тяхната устойчивост, за да издържат на стихията на завоеванието и да се приспособят към условията на чужда етнически и религиозна власт.

Отдавна осъзната, макар и неформулирана значимост на корелацията *хора–пространство* е една от причините тя да присъства трайно в изследователското поле на българските историци. Силното увлечение по социално-икономическата история и по проблемите на ислямизацията на българите ѝ отредиха, както и на редица други проблеми, второстепенно място в научната продукция на специалистите по история на българския народ в периода на османското владичество. В изследванията на Б. Цветкова⁹, Р. Стойков¹⁰, М. Йонов¹¹ тя често е фонът, върху който се изследват и интерпретират събития и процеси от историята на народа ни в онази епоха. Значително по-голямо място ѝ се отделя в изследванията по стопанска история¹². Но единственото специализирано проучване за географското положение и природните особености на България, отразени в стопанското ѝ развитие, датира отпреди 50 години¹³. Би могло да се каже, че в историографските дирения корелацията *хора–пространство* остава свита и неразчленена както в своите параметри, така и в динамиката на нейните проявления. От широкия проблемен кръг на нейното съвременно изучаване сериозно и постоянно внимание се проявява единствено към въпроса за

ГРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКОТО ПРОСТРАНСТВО

Интересът на съвременната историография към търсенето и доказването на границите на българското пространство през XV–XVII в. е необходимост, наложена от политическата реалност след създаването на независимите балкански държави през XIX в. Формулата „един народ – една държава“, която синтезира идеалния политически модел за тогавашна Европа, влиза в крещящо противоречие с етническата и религиозна мозайка, каквато представлява населението на младите балкански държави. Наследството на разпадащата се по това време Османска империя е заредено с конфликти чиито център са „плаващите граници на Балканите“, както ги определят политиките от първата половина на нашия век¹⁴. Нестабилността на региона, обобщена в дипломатическия език с термина „балканизация“, е историческа даденост, която всяка една от балканските държави се опитва да преодолее. Границите или по-точно техните корекции са конфликтният възел, чрез който се търси разширение на пространството и стабилизиране на населението. Политическите стратегии на всички балкански страни са програмирани върху претенциите към техните съседи, аргументирани с граничните бразди от доосманските времена. Балканските политици намират „неопровержими“ доказателства за „естествените“ граници, в които изконно тече животът на техните народи и в демографската ситуация на Балканите от османската епоха. Политическата действителност от XX в. превръща въпросът за границите в един от кардиналните въпроси на историята, като впоследствие той става основен и за историографията. Балканското средновековие е широката хронологическа рамка, в която почти всяка от държавите на полуострова открива доказателства за своя пространствен максимум в кратките или дълги периоди на владение на големи части от балканските територии. В средновековната история се откриват и доказват желаните политически граници. Историята в столетията на османското владичество, където политически граници липсват, е онова минало, в което се намират етническите

граници, затварящи „естественото“ пространство на всеки един от балканските народи.

Далеч от нашата тема е цялата сложност на въпросите, свързани с реалните и идеалните граници в модерната балканска действителност. От значение е главно фактът, че този проблем се актуализира в общобалкански план, при което българските историци не могат да не реагират срещу научната, публицистичната и политическата експанзия към българското минало. Това са външните причини за засиления интерес към проблема за границите. Не по-малко силни са и друг тип причини, които могат да се определят като вътрешно необходими за историографията. Границите са рамката на пространството, където тече миналото, и което обуславя специфичните процеси и явления, правещи историята национална. П. Коледаров¹⁵, Х. Гандев¹⁶, Ел. Грозданова¹⁷, Р. Ковачев¹⁸ полагат сериозни усилия, за да определят границите на българското пространство върху балканската етническа карта във вековете на османското владичество. Те се стремят да очертаят линиите, които отделят земите на българите от тези на техните съседи по хоризонтала на пространствената скала.

В съвременната европейска хуманитаристика проблемът за границите има както исторически, така и антропологични интерпретации. За историците „границите разделят пространството и маркират ограниченията на мощта на държавите, но едновременно с това са и местата за контакт, обмяна и противопоставяне“¹⁹. За антрополозите „те са един от митовете, но и от символите на вътрешното обособяване и външното разграничение на различните общности, част от механизма на съществуването на човешките общества и на човечеството“²⁰. Винаги актуален, проблемът за границите свързва миналото и настоящето в капана на текущата политика. С риска да се попадне в него, но и с желание той да бъде преодолян, с тази студия се прави опит проблемът да бъде разширен с изследването на видимите и на невидимите граници на българското пространство през XV–XVII в. Такъв опит изисква проучването да обхваща измеренията и ограниченията както по хоризонталната, така и по вертикалната ос на пространствената скала. Предлаганата студия е ограничена само в първата от тези оси, която е първичният фактор в историческото изследване на корелацията *хора–пространство*.

ЕВРОПЕЙСКАТА ИНФОРМАЦИЯ

Като традиционна изворова база на този тип проучвания отдавна са се наложили сведенията на множество европейци, пътували през нашите земи през трите ранни столетия на османското владичество. Мнозина от тях са оставили в писма, дневници, пътеписи своите наблюдения, впечатления и коментари за живота на българите. На един немец от Бавария, участвувал в 1396 г. в кръстоносната армия на унгарския крал Сигизмунд, дължим единственото сведение за политически граници в края на съществуването на независимата българска държава. Това е Х. Шилтбергер, който започва своето описание за османците, Ориента и собствената си трудна съдба, представяйки една основна точка на българската гранична линия: „В лето господно 1394 г. крал Сигизмунд Унгарски праги за помощ в християнските земи, защото неверниците му причиняваха много вреди в Унгария. Много хора му се притекоха на помощ от всички земи. Той прие тези хора и потегли към Железни врата, които разделят България,

Унгария и Влашко и тръгна към един град Видин, който е столица на България.⁴²¹ Информацията е сигурна и категорично твърди, че в края на XIV в., което означава в края от историята на средновековната българска държава, последната точка на нейното политическо пространство на северозапад са Железни врата, стеснението на р. Дунав, в която се събират три държавни граници – на България, на Унгария и на Влашко. На същия автор дължим и относително точното определяне на последното политическо разделение на българското пространство. Според него то е затворено между Стара планина и р. Дунав, където са разположени трите Българи. На северозапад е Видинското царство, Търновска България „лежи срещу Влашко“, „а третата България лежи където Дунав се влива в Черно море и столицата ѝ се казва Калиакра“⁴²². Така Х. Шилтбергер, родил се като баварски благородник и прекарал голямата част от живота си като роб на османските владетели, чертае политическите граници на българското държавно пространство в края на средновековието. Те минават по Стара планина и по р. Дунав от нейната делта до теснината Железни врата. Ясно е, че за българите от късното средновековие голямата европейска река е политическа, държавна граница, както са политически, държавни формации трите Българи, за които той ни съобщава. След османското завоевание на Тракия тяхната южна политическа граница е Стара планина.

Три десетилетия по-късно в 1432 г. един друг европейец, смелият бургундски рицар Б. де ла Брокер представя съвсем различни граници на българското пространство, изхождайки от друга, вече недържавна и неполитическа гледна точка. Един голям абзац от неговото „Задморско пътешествие“ е показателен за промяна при определянето на българското пространство от европейските информатори: „На излизане от Филипопол [Пловдив] преминах по мост р. Марица и още почти цял ден яздих през равнината, докато стигнах до подножието на една планина. Преспях в едно село, разположено в планината до голяма гора. Тъй като преминаването през нея изглежда е било опасно, заради живеещите там разбойници и убийци, Турчинът наредил всеки, който би желал да се настани там, да бъде свободен. За това сега по тези места има две села, населени с българи, едното от които е разположено на границата между Македония и България“⁴²³. Б. де ла Брокер поставя Ихтиманска Средна гора като част от източната граница на българското пространство, тъй като вече бил пресякъл Македония, която според него е разположена на запад от завоя на р. Марица при Одрин. Оттам на изток пък била разположена Гърция. Центърът на Македония бил Филипопол (Пловдив), в който, както сам съобщава, „по-голямата част от жителите на града са българи, които изповядват гръцката вяра“⁴²⁴. Продължавайки пътя си по Вия Сингидунум той сочи и най-западната точка на българското пространство: „Стигнах до един град – Крушевац, който е на десет дни път от Одрин. Градът е разположен на една миля от р. Морава, която идва от Босна. Тази голяма река дели България от Рашка или Сърбия, две имена на една и съща страна“⁴²⁵. Трудно може да се каже какъв тип са границите, които съобщава френският рицар. Те очевидно не са политически, но не могат да се определят като етнически.

В края на това столетие, в 1499 г., отново един немец рицарят Ар. фон Харф, който напуска Вия Сингидумум, за да премине през планинските пътища на Шар планина и Осогово, съобщава, че след Кюстендил минал „една голяма река, наречена

Вардар. Там се стига до другата България, която изцяло е подчинена на турския султан²⁶. Той не посочва конкретна разделителна точка в граничната линия на тази „друга България“, но отбелязва, че след Кюстендил и Прищина достигнал до Митровица, „град, който принадлежи към Сърбия, една голяма страна, цялата подчинена на турския султан“:

Поставили в центъра на нашите търсения границите на българското пространство през XV–XVII в. още в началото се оказваме пред една показателна ситуация. Информацията на европейците, пътували през Балканите в онази епоха, е, меко казано, странна и смущаваща. През XV столетие малцината, които имат възможността, смелостта и шанса да пресекат тази смутна и вече принадлежаща на османците територия, откриват различни Българи, при това като че ли отдалечени една от друга. За Б. де ла Брокиер западната крайна точка на България е р. Морава при Крагуевац, а за Ар. фон Харф „другата България“ е по течението на р. Вардар. Ако поставим тези две информации върху картата, ще установим, че двете Българи са разделени от Косово поле. Очевидно е, че европейските информатори съобщават за част от българското пространство, онази част, през която минават. Извън нашата тема е да правим анализ на качеството и сигурността на тази информация, при това тя в една или друга степен е направена. Но проблемът за границите на българското пространство, в чието съвременно представяне сведенията на европейските информатори играят голяма роля, каквато впрочем играят и в представянето на границите на другите балкански страни, налага да се спрем на главните ѝ особености, за да определим доколко тя би могла да бъде сигурна и съответно полезна. Необходимо е да си припомним две обстоятелства.

Първото е, че те са хора от Ренесансова Европа, все още разделена на малки, враждуващи помежду си и добре охранявани кралства, херцогства, графства. На Балканите те не откриват знаци на юридическа видимост на границите по правилата на своя свят. Няма гранична стража и митници. Няма охрана. През XV в. Балканите фактически все още са военен фронт. За пространствата на страните и народите, през чиито земи преминават, те научават от съобщенията на тези, които ги придружават. След този век, когато балканското пространство изцяло е завладяно от османците, видимостта на вътрешните му граници изчезва напълно. И европейските пътешественици, както кой знае защо наричаме дипломатите, търговците, авантюристите, учениците и всички други, които преминават през него, търсят знаците, които биха дали видимост на невидещите се гранични линии. Откриват ги в костюмите и прическите на жените, които срещат или по доловена разлика в езиците, които чуват, но обикновено не разбират²⁷.

Второто е тяхната битност на пионери в един свят, който мислят, че „откриват“. В образователния и културния модел, а той е основата на техните знания, лежи Птолемеевата география. Те са истински заплениени от историята на гръцката и римската античност – вече позната и високо ценена. Тук, на Балканите, те се оказват в пространството, където в отминали времена са се водили славни битки, живеели са велики личности, случвали са се грандиозни събития. През XVI в. някои вече познават и историята на Византия, внесена в ренесансовата образованост от италианските ерудити. Познанията на тези хора са амалгама, към която е невъзможно да се приложат съвременните изисквания за точност. Но тя тласка мнозина от тях „да определят“ сцената

на известните им събития от античната история, „да уточняват“ места на прочути сражения и „да откриват“ столици на древни владетели. Познаването на Птолемеевата география, което за тях е основен белег за образование, ги тласка към локализиране на античните географски и политически понятия върху една силно променена реалност. На Балканите те търсят Илирия, Елада, Македония, Дакния, Мизия. Откриват Романия, България, Сърбия, Влахия. За да съвместят този видим, но непознат им свят, с познатата им, но изчезнала античност, те наслагват древното географско административно деление върху земите, които прекосяват, въпреки че последните имат други имена и в тях живеят други народи. Би могло да се каже, че европейците експонират античния свят или по-точно познанията за неговата география и история, върху съвременния им балкански свят²⁸. При смесването на двата реални, но отдалечени във времето свята те създават един друг, нереален трети свят. И тъй като това е епохата на началното и бързо развитие на картографията, грешките им, които са неизбежни и обясними, се пренасят върху картите, чиято информационна база са публикациите на същите тези пътешественици. Впрочем не са по-малко и грешките в описанията на другите части на Европа. В онези столетия европейците „откриват“ себе си и собствен си континент, за да положат основите на модерното знание, бавно преодолявайки античната география и представите, които тя е наложила. В балканските територии, които страстно ги привличат като сцена на античната история и същевременно принадлежат към затворения, враждебен и екзотичен свят на Османската империя, пионерската им задача е особена трудна, въпреки че те не осъзнават нейната трудност. Европейците се движат по няколко магистрали и не могат да получат представа нито за параметрите на това пространство, нито за неговите реални очертания. Имената на планини, реки, области, градове, народи и т. н. обикновено научават от своите придружители, често еничари, които изобщо нямат интереси в тази област. Но те внимателно ги записват и след това ги публикуват. И грешките се трупат. Македония се оказва по течението на р. Марица, вероятно защото някой е съобщил съхранения спомен за стара византийска тема с това име или просто защото гръцкото име на Пловдив – Филиппол, възприеман като столицата на Александър Велики или на неговия баща Филип, е достатъчно основание, за да се определи областта, чийто център е този град²⁹. За други от тях границата между Македония и България е планината Хемус, която по общоприетото тогава мнение, „под едно или друго име се простира от Адриатика до Черно море, които могат да се видят едновременно от най-високите средни части на тази планина“³⁰. Дори С. Герлах в 1578 г., след петгодишен престой в Османската империя, по време на който получава твърде добра представа за състоянието, а и за географията на Балканите, съобщава, че след Клокотница „от ляво започват твърде високи планини, които разделят Македония от една част от Тракия и България“³¹. Родопите се оказват третата видима, но невъзможна граница на античните и средновековните политически и географски реалности на Балканите. Някои от пътешествениците правят значително по-фрапантни грешки. Даже П. Белон, прочут учен и лекар, оставил една високо ценена книга за пътуването си в Османската империя в 1574 г. уверено съобщава: „София е гръцки град в Сърбия.“³² Други са смутени и разбират своето объркване. Най-ясно го изразява англичанинът Х. Блаунт, който пише, че „София е главният град според тукашното деление на България, но според друга география, той е разположен в Македония, близо до границата с Тесалия“³³.

Очевидно е, че освен всичко друго, за коректността на информацията играе роля образователното ниво, но и характерът на информатора. Самоуверените бъркат повече.

В хода на времето броят на хората, които пътуват и публикуват свои пътешествия става все по-голям. Знанията за Балканите се натрупват и организират. Монзината разбират разминаването между античните географски и политически понятия и тези от тогавашния балкански свят и се опитват да го преодолеят. Един от тях е Ф. Морисон, който пребивава в Ориента, както тогава наричат османските владения, близо три години. Завръщайки се в Лондон през 1597 г., той подготвя книга за своето дълго и интересно пътуване, която вижда бял свят в 1617 г. В нея е направен опит да се разграничат античните от османските провинции, разположени в едно и също пространство. На принципа „кое какво е“ или по-точно „какво е станало от античните провинции“ в Турция, той представя десет региона от Илирик до островите в Йонийско море. Според него „петата провинция на Турция е Македония, в древността наричана Мигдония или Ематея, чийто главен град е Тесалоника, простирано наричан днес Салоника, и към чиито жители Павел отправил своето послание... Долната част на Македония се нарича Тесалия или Емония, от сина на Емон (а както други казват на Язон) Тесал. Главният град е Фарсалос, чиито поля са известни с победата на Цезар над Помпей. Тракия има хубави градове. Тримонциум (в древността наричан Понерополис или Филипополис), Андрианополис, както и главният град Константинополис (в древността наричан Бизанциниум, сега Стамбол), разположен на Босфора в Тракия... Горна Мизия е разделена на три части: Рашка, Босна и Сърбия, а Долна Мизия също на три: България, Влахия и Молдовия. В България реката Дунав започва да се нарича Истрия и тя се влива в Евксинското море с четири големи и три малки канала...“³⁴ Според съвременните критерии не може да се каже, че английският интелектуалец е достигнал до задоволително решение на задачата, която си е поставил, тъй като познанията за съвременните му Балкани са неточни. Объркването му е очевидно. Но той все пак поставя начало на разграничаването на античните и средновековните географски понятия.

В духа на епохата българският католически епископ Петър Богдан прави една много по-различна проекция на българското пространство върху античната карта. В добре известния доклад от 1640 г. той пише: „България сега се нарича всичко това, което преди се е наричало Горна Мизия и част от Долна Мизия, цяла Тракия и по-голямата част от Македония и цяла Моревина до Охрид и до границите с Албания.“³⁵ Информацията на католическите духовници ще бъде анализирана по-късно. Но тук трябва да се изтъкне, че П. Парчевич съчетава знанията по антична география и история на европейските интелектуалци от XVII в. с познаването на страната, в която е роден. Резултатът е по-коректното съвместяване на древното знание и състоянието на нещата в неговото време. За съжаление неговата информация, информация на човек знаещ, както тази на другите католически духовници, остава без последствия в европейския познавателен модел и отгук в политическите схеми. Може би защото тя силно противоречи на толкова многобройните грешки, които отдавна са получили публичност, което значи и обществено признание.

Този странен коктейл от неточности става изходната точка на политическите стратегии на държавници и дипломати в следващите столетия. Интересно е, че създа-

дената в Европа проекция на античността върху балканското пространство се връща на Изток. Показателен е фактът, че Сюлейман Великолепни, в желанието си да се впише в европейския политически модел, се титулува „цезар на Елада“, „император на Македония“, „цар на България“ и „крал на Сърбия“³⁶. В резултат на всичко това не като реалност, а като представи в научното знание, а чрез него в политиката, българското пространство е разделено на няколко части. Откриваме ги в прочутата карта на света на Г. Меркатор от 1559 г. Тя и неговият Атлас са най-популярните географски начертания в следващите два века. Те са основен справочник и в европейската политика. В картата на Г. Меркатор България се нарича територията между Дунав и Стара планина с един завой на югоизток, който обхваща и Софийско. Македония е обособена като отделна област, а равнината между Средна гора и Родопите се назовава с античното име Тракия³⁷. В някои по-нови карти османската провинция Румили се трансформира в Романия, за да се европеизира като Румелия. Така грешките на ренесансовите „откриватели“ на Балканите се превръщат в политическа действителност, чието инерционно действие може да се проследи до Берлинския конгрес в 1878 г.

Всички, които от XIX в. насам се занимават с публикации и анализи на информацията по историческа география на европейските пътешественици, отбелязват безчетните им грешки. Уточняват ги и ги коригират³⁸. Но те остават затворени в страниците на научните изследвания и не могат да повлияят на вече утвърдените, приети и така удобни представи.

Непълнотите и неточностите на информацията, съдържаща се в публикациите на десетките европейци от различни народности през XV–XVII в. не са основание тя да бъде пренебрегната по ред причини. Преди всичко, защото тя е базата, върху която по-късно се натрупват точни знания и представи за Балканите и балканските народи, вкл. за техните територии и за границите, които ги разделят. Както вече бе казано в модерните времена балканските политици по един или друг повод използват тази информация като доказателство за своите „исторически“ претенции върху определени региони.

Информацията на европейците от XV–XVII в. въпреки всичките си недостатъци далеч не е без значение при определяне границите на българското пространство в тази епоха. В многобройните пътеписи се откриват два начина за очертаване на българското пространство. Първият е фиксирането на отделни точки от гранична линия, през които те преминават по трасетата на своите пътища. Вия Сингидунум, главната сухопътна магистрала, свързваща европейския свят и османските владения, пресича граничните линии на българското пространство в посока запад–изток. По нея се движи голямата част от хора, пътуващи по суша към или от османската столица. И тези от тях, които публикуват своите пътни дневници, неизменно определят границата между българите и сърбите. Почти всички, преминавали по този път, се чувствуват задължени да я посочат, но я поставят на различни места. Според Х. Дерншвам³⁹, С. Герлах⁴⁰, Б. Курипешич⁴¹, О. Г. дьо Бузбек⁴², Я. Бецек⁴³ и др. границата между българи и сърби е река Нишава при гр. Ниш. За други това е р. Морава, която те преминават при Ягодина. Така съобщават К. Щепер⁴⁴, Р. Лубенау⁴⁵, Ад. Вернер⁴⁶. Някои поставят разделителна линия между българи и сърби при р. Тимок⁴⁷. Трите варианта се откриват в книги на автори с различна националност и живели в различно време. Без да се изключва възможността за заимствания, не могат да се установят преки влияния.

Поставянето на граничната точка на три места може да бъде обяснена с пряка информация на придружителите или на местните жители. Не може да не се отбележи, че на съвременната пътна карта на Европа разстоянието между Ниш и Ягодина е 82 км. Всички европейци представят като граница течението на река и определят една точка в нея, която се пресича от пътното им трасе. Съблазънта да се избере една от тях, за да се начертае гранична линия е голяма. Но трите гранични точки върху три реки, при това на значително разстояние една от друга, правят много по-приемливо друго предположение. Границата между двата славянски народа през XV–XVII в. не е линия, а гранична зона, заключена в междуречието на реките Тимок, Нишава и Морава. Очевидно тя е трайна и добре известна. Това не е политическа гранична линия, резултат от договор между две държави, а етническа граница, създавана без външен натиск. Етническото отграничение не се нуждае от демаркационна линия, а от междинна територия, която едновременно разделя и свързва двата народа. Информацията на европейците не дава основание да се твърди, че на изток от р. Нишава не живеят сърби или на запад от р. Морава няма български селища. Тя показва, че това междуречие разделя пространството на българско и сръбско.

Информацията на европейците определя още една отсечка от границите на българското пространство през XV–XVII в. Тя е от югоизточната им част и най-общо се фискира по долното течение на р. Марица. И тук линията на реката съвпада с границата. Почти всички автори определят левия ѝ бряг като български, а десния като гръцки. Но отново сочат две различни точки. Според С. Герлах⁴⁸ и Х. Дерншвам⁴⁹ на път от Цариград към Пловдив българските селища започват от Одрин. Б. Курипешич⁵⁰, Й. Киндсперг⁵¹ и др. твърдят, че точката на граничната линия, която дели българи и гърци, е градчето Мустафа паша кюпрю (Свиленград). Разстоянието между двата града по съвременния път е 30 км. И тук няма разделителна линия, а разделителна зона, в която постепенно се сменя етническата характеристика на населението, което я обитава. Българите постепенно намаляват, за да се увеличи броят на гърците. Още една точка от тази зона научаваме от Ж. Бонгарс, френски учен и дипломат, който в 1585 г. пътува по един не толкова популярен маршрут от Русе през Разград, наречен от него Красград, днешния Преслав (Ескистамбол), Русокастро и Карабунар (Грудово). Излизайки от Русе, той записва: „По селата се говори български.“ Стигайки до Факия, която нарича Фокарион, съобщава: „На 9 [юли] – Фокарион. Оттук започва Гърция. Къщите са малко по-добре построени и селата – по-населени.“⁵²

Луи Жедоен, наричан Турчинът, който преминава през нашите земи в 1623 г., представя тази граница именно като зона в едно почти художествено описание: „Оттам [от Пловдив] ние извървахме покрай р. Марица едно пространство от пет дни, най-често през обширни полета. Следвахме нейните брегове без отклонение. Това ми напомни нашата Лоара, която по ширина и по правото си течение немалко прилича на тази Марица. Квартировахме из градчетата и селата Папазли, Каялъ, Шемише, Узомжоа, Харманли и Мустафа Кюпрю, където секна славонският и илирийският език, говорим от Спалто [Сплит] насам.“⁵³

Значително по-неясно се очертават граничните зони на българското пространство в посоката север–юг. Чужденците, които влизат или излизат от българските територии през р. Дунав, обикновено посочват пристанищния град, през който премина-

ват. Никопол, Русе и Силистра са началната или крайната точка на тяхното пътуване. Изключенията са малко. Малцината, които пътуват от или към Яш, се задоволяват да посочат етническият характер на селищата, през които преминават, и в неясен ред споменават влашки, български, турски или татарски села. На юг от р. Дунав влашките села изчезват⁵⁴. В 1582 г. М. Грюневег, немец от Гданск, заедно с керван на арменски търговци пресича Дунав при Исакча, която той нарича със славянското ѝ име Облучица, наричана така по това време и от полските информатори. Крайната цел на пътуването му е Одрин. Четири дни са необходими на тежко натоварения керван, за да достигне до Разград по път, който керванджиите добре познават, преминавайки през татарски, български и турски села, но влашки вече не споменават⁵⁵. Би могло да се предположи, че граничната зона е около каналите на делтата.

Още по-неясна е информацията на чужденците в южна посока. Единственият конкретно описание на гранични точки на българското пространство дължим на Лоренцо Бернардо, венециански посланик при Високата порта, който пътува за османската столица през Албания. Достигайки до Струга при Охридското езеро, той съобщава, че това е първото селище в България. „В началото на Стружкото поле се минава през един мост [на р. Дрим, която той нарича Леш], който е на границата между България и Албания.“ По пътя от Енидже Вардар към Солун той сочи още една точка на същата гранична линия: „Минахме през дървен мост, дълъг 300 крачки, що води през р. Вардар, която по-горе тече през Скопие. Този мост е границата между България и Тесалия.“⁵⁶ Той пресича една твърде къса отсечка от българските земи, но съобщението му е наистина полезно, при това представено съвсем уверено, за разлика от други, които пътуват в същата област. Мнозина говорят за български села в околностите на Сяр или Кавала, без обаче да споменават за граници. Твърденията на други са силно смущаващи. Англичанинът Ед. Браун в 1669 г. пътува за Тесалия и след Скопие, на път за Качаник, както сам пише „отидохме толкова надалеч, че навлязохме в прочутата равнина на Косово, в България“⁵⁷. След това авторът демонстрира широки и относително точни познания за исторически събития, случили се на това прочуто поле и ни остава да се учудваме на съобщението му, според което, границата на българския югозапад е Косово, но извън нея остава долината на Вардар със Скопие. Арменецът Симеон Тбир Лехаци, тръгнал от Лвов, за да стигне до Цариград и оттам до Венеция, през второто десетилетие на XVII в. е оставил още по-интересна информация. Обладан от идеята да посети светите гробове на апостолите Петър и Павел, той поема към Рим. След Пазарджик напуска Диагоналния път и през Родопите и Осогово достига до Скопие. За да продължи до пристанището на Сплит, той преминава през Босна Сарай, където записва, „че жителите на страната са едри, високи, силни и мускулести юнаци. Те абсолютно не знаят турски и говорят само български. Казаха ни, че в Румелия освен градовете има 80 000 български села...“⁵⁸. Той повтаря това съобщение няколко пъти. Българският издател на пътеписа Аг. Орменджиян обяснява, че арменецът пътешественик бърка сръбскохърватския език и българския⁵⁹. Това е много вероятно, но все пак не може да се пропусне фактът, че през двудневния си престой в Босна Сарай С. Т. Лехаци гостува на четирима местни арменски търговци. И че през 1659 г. в обстойното си описание на Босна Сарай Евлия Челеби пише: „Народът говори босненски, турски, сръбски, латински, хърватски и български.“⁶⁰ Впрочем на информацията на Евлия Челеби ще се спрем на друго място. П. Рико, който оставя образцово за своето време съчинение

върху Османската държава и друго за Православната църква, значително разширява границите на българското пространство. При своето завръщане от Цариград той пише: „На 29 април 1665 г. тръгнах от Андрианопол към Белград и на 1 май пристигнах в едно село, наречено Семесдже [Клокотница], първото в което отседнах, населено с българи, които са християни... Този народ, наречен българи, населява цялата тази страна до границите с Унгария...“⁶¹ Очевидно на него му е трудно да направи разлика между двата славянски народа българи и сърби. Странно е, че същата грешка прави и един анонимен руснак по същото време оставил „Описание на Турската империя“. За него „след Андрианопол [Одрин] започват областите, населени с българи. Те са християни по вяра и славяни по език. По турски тук наричат тези хора серпи...“ Продължавайки да описва пътищата през балканските османски владения, той достига до Белград, за който съобщава: „...Жителите на града са турци, но има също много християни, а селищата наоколо от самия Андрианопол до Белград по-нагоре са само български.“⁶²

Посочвам тези куриозни сведения, не за да твърдя, че границата на българското пространство на югозапад достига до Адриатическо море или на запад до Унгария, а като доказателство за значителното смесване на хора от различни етнически общности, което силно затруднява чужденците в желанието им да определят народи и територии и да чертаят точните им граници. През следващия XVIII в. мнозина от европейците, вече целенасочено и в детайли, ще се опитват да обяснят това хаотично за техните представи смесване на различно по произход, език и вяра население. В Балканския югозапад те срещат големи групи българи, гърци и албанци, към които трябва да се прибавят и турци, превърнали се вече в местно население. Тази информация, както и на другите пътешественици не позволява да се определят даже вероятни ограничителни линии на българското пространство в посока юг–югозапад, но е едно от основанията да се постави въпросът за диаспорите на Балканите.

Анализът на сведенията на европейците, преминали по един или друг повод през българските земи през XV–XVII в., показва тяхната сложна и противоречива същност като историческа информация за българското, а и изобщо за балканското пространство и неговите граници. Но данните, които предоставят, позволяват да се направят следните заключения:

- Европейските информатори представят границите на българското пространство чрез селища, реки или планини, които фиксират крайните точки на обширни зони, в които се променя етническата характеристика на населението.

- Тяхната информация маркира с най-голяма точност западната гранична зона, обхващаща междуречието на Морава, Тимок и Нишава, която отделя българи и сърби.

- Югоизточната гранична зона, между българи и гърци, обхваща междуречието на Марица и Тунджа.

- Най-вероятната гранична зона на българското пространство на североизток са териториите в делтата на р. Дунав, тъй като на юг от нея няма сведения за влашки села.

- В сведенията на европейците югозападната гранична зона остава неясна и само леко се пунктира на юг по долното течение на р. Вардар, близо до Солун и на югозапад от изворите на р. Дрим при Охридското езеро.

– Наред с данните за реални етнически граници на балканското пространство, европейските пътешественици от XV–XVII са източник на втора, фалшива информация или по-точно на дезинформация. В желанието си да експонират върху античната карта съвременния им балкански свят, те създават неговото въображаемо деление, което се оказва фактор с дълготрайно действие в следващите векове. От позициите на съвременната наука те не могат да бъдат обвинявани в преднамерена фалшификация. Подобно разминаване с реалността се открива във всички източници от подобен род по това време. Преминавайки за броени дни по трудните планински маршрути в един непознат им свят, те се опитват да внесат някакъв ред в него въз основа на това, което знаят или по-точно мислят, че знаят. Възможностите, духът и менталитетът на времето, в което живеят, обясняват грешките им. Тяхното натрупване и превръщането им в политически аргументи е прекрасен пример за инерционния фактор в политиката и съотв. в историята, който не бива да бъде пренебрегван.

ОСМАНСКАТА ИНФОРМАЦИЯ

Документите на османската администрация са втората голяма група извори, чрез която съвременната историография се опитва да очертае вътрешните граници на балканското пространство през XV–XVII в. Многобройните публикации на османски данъчни регистри след Втората световна война във всички балкански страни се възприемат и като аргументи за реалните или идеални граници на всяка една от тях. Тази общобалканска тенденция намира място и в българските исторически дирения. Хр. Гандев пръв се опитва да очертае българските етнически граници чрез анализа на селищните и личните имена в османските тахрир дефтери от XV и XVI в.⁶³ Той е последван от Ел. Грозданова, чийто основен извор са джизие регистри от XVII в.⁶⁴ и от Р. Ковачев⁶⁵, който отново се връща към описите на поземлените владения, за да маркира граничната линия, делила по това време българите от съседните им народи. Преди и паралелно с българските изследвания се появяват множество подобни публикации на специалисти от Белград, Скопие, Сараево⁶⁶. Резултатите от тях, наложени на картата на Балканите, в своята съвкупност представят полетата на „плаващите граници“ и са по-скоро аргументи за съвременното им състояние или за неизказани претенции.

Използването на османските данъчни регистри като база от данни за реконструкция на етническото деление на балканското пространство доказва своята ползотворност, но и възможности за различни манипулации. Това изисква предварително уточняване на спецификите на османската административна документация, за да се определят данните, които могат да се използват и да се установи, кои от тях имат необходимата степен на достоверност.

Преди всичко трябва да се припомни, че за османската администрация интересуваният ни проблем за етническите граници на балканското пространство не съществува. Нейната цел е да обедини обширните си територии в общ комплекс, организиран главно на географски принцип, без да може напълно да елиминира доосманското, политическо, административно и етническо наследство⁶⁷. При създаването и действието на нейната управленска система на Балканите и в Мала Азия етническите характеристики на населението не се използват или имат второстепенна роля. Главният

разделителен принцип на поданиците ѝ е конфесионалният, а не етническият. Правовърни – мюсюлмани и неверници – християни и евреи са основните определители на населението в нейния административен език. Етноними се използват изключително рядко, предимно при отбелязване на евреите, тъй като в този случай етносът се покрива с конфесията⁶⁸. Споменаването на имената на балканските народи сърби, българи, гърци в официалните документи е изключение. В регистрите етноними се срещат като названия на селища като например с. Сръбски Самоков или като определител на личност като Драгослав Сърбин от с. Бистрица в Откъс от муфассал дефтер за Софийско от края на XV в.⁶⁹ В общата информационна база етнонимите могат да бъдат свидетелство за дисперсия на отделните личности или на малки групи в чужда етническа среда.

Втората особеност е самата структура на османската административна организация на провинциите – тя е основата при регистрацията на населението и по нея се изготвят регистрите, които днес използваме като исторически извори. Независимо дали това са описи на поземлени владения (тахрир дефтери) или на категории население (нюфус дефтери) те представят преброявания, правени в рамките на османското административно деление⁷⁰. Макар и развито на базата на доосманското балканското наследство, то значително се различава. Санджаците, които са най-оперативните военноексплоатативни териториални единици, се формират в хода на завоеванието и не във всички случаи съвпадат с държавните, административните и географските области на доосманските Балкани⁷¹. Техните подразделения, вилаетите и казите, са свързани с административното и фискално управление и очертаванията им също невинаги могат да се свържат с доосманското устройство. Преброяванията и регистрациите се правят по санджаци, вилаети и кази и регистрите показват главно административното деление на Балканите, направено от османската държава. Те покриват различните етнически пространства на балканските народи, без обаче да дават конкретна информация за границите, които ги разделят. В някои случаи самото име на административната единица съдържа информация за етническата характеристика на областта като например вилаета Вук, който е разположен върху владенията на Вук Бранкович⁷² или санджакът Арванид, обхващащ албанските територии⁷³. В някои случаи обаче те носят името на града, който е техен център, като санджаците Чирмен, Видин, Охрид и др. Нито в името им, нито в съдържанието им могат да се намерят сигурни податки за етнически граници на пространствата, които обхващат. Съвременните издания на регистри често „коригират“ тези „дефекти“ на османската документация чрез съвременните названия на региони или области. Така с акта на публикацията им самите описи се превръщат в историческо доказателство за съвременните граници, които се представят като изконна даденост или се аргументират с топонимите, които съдържат⁷⁴. Тази „методика“ се използва предимно за региони със славянско население, в които очертаването на етническите граници чрез информацията на османските регистри е изключително трудно или по-точно – невъзможно. Пример са множеството регистри от XV и XVI в. за Видинския санджак, публикувани от Д. Боянич⁷⁵. В тях няма и намек за каквато и да е друга освен административна граница между териториите и населението от деветте му нахии. Няма съществена разлика и в имената на селищата, които са твърде близки, а немалко и еднакви, с тези от регистрите на Никополския санджак на изток или на санджака Вук на запад. Поселищните названия могат да се

използват като доказателство за общославянската структура в топонимията на Балканите и не могат да се приемат като етнически или исторически разграничители. Същото е положението и при изписването на личните имена. Предадени в транскрипция, въпреки търсените отлики от съвременния именен фонд на българи и на сърби, в османските им варианти такива не се отбелязват. Досегашни опити в османските регистри от XV–XVII в. да се „откриват“ етнически граници в онези части на балканското пространство, в които населението е славянско, не са убедителни.

Османските регистри значително повишават своето информационно ниво при определяне на етническите граници на пространството в Балканския юг, владяно преди османците от гърци, българи и сърби и в което в края на XV в. вече живее многобройно мюсюлманско население. Няколко османски регистрира от XV–XVI в., публикувани предимно в София и Скопие, предоставят значителна информация с лингвистичен характер, която дава сигурност на анализа и на направените въз основа на него изводи⁷⁶. В регистрите отчетливо се разграничават гръцки, български и турски имена на села и мезри. Топонимите и омонимите са различни, но при тяхното проектиране върху географската карта липсва последователен ред. По тази информация е невъзможно да се пунктира гранична линия. Точно обратно. От Сяр до Солун и от Охрид до Дедеагач (Александрополис) гръцките, славянските и турските топоними са силно смесени. Трябва да се припомни, че регистровата информация по принцип е непълна и в нея не могат да бъдат установени количествени пропорции, за да се доказват съотношения на различните етнически групи в общото пространство. При това чисто топонимичната информация би могла да бъде по-сигурно свидетелство за етническото минало на региона, отколкото за времето на регистрацията. Гръцки названия на села, в които живеят българи или турци, български названия на села, в които са записани гърци или турци, както и турски названия на села с българско или гръцко население, без да са практика, са много често срещани изключения. Един от многото примери се вижда в Регистър на тимари в Солунско, датиран от издателя в края на XV в., където в с. Айо Никола в Халкидика голямата част от главите на домакинствата имат определено славянски имена: Яко Стойко, Яни Милко, Милко Траю, Никола Борил, а регистрираните вдовици се казват Мара, Гюра, Тодорана и т.н.⁷⁷ В с. Граниче, близо до Бер (Верея), са записани Тома Боргони, Йорги Апостол, Йорги Варсама, Петро Йоргос, Яни Пападополу и т.н.⁷⁸ В множество селища регистраторът е фиксирал смесване на имена от българския и гръцки именен фонд не само в едно село, но и в едно семейство. В описа на с. Будур, с друго име Айо Парашкеве, Кукушко, са записани Стамат Дука, Стоян Стамат, Тодор Мерекия, Димо Павли, Яни Петко, Яни, зет на Драгош и вдовица Белуна, жена на Павли⁷⁹. В някои от селищата наред със славянските и гръцките са вписани албански и влашки имена: Димо, Агро-ниди, Павло Черкомна, Яни Вириниш, Яни Ловче, Гьони Андиавани, Никола Борго-ни и др., а вдовиците се казват Куна, Станира, Нила, Гювана, Скомнена, Мула, Мара, Еница и т.н.⁸⁰ Това силно смесване на населението очертава широка ивица от пространството, затворено между р. Деволт на Запад до устието на Марица на Изток. В нея се намират околностите на Охрид, Лерин (Флорина), Бер (Верея), Костур (Кастория), Кукуш (Киликис), Сяр (Серес), Драма, Гюмюрджина (Комотини), Дедеагач (Александрополис). Тя могла да се определи като гранична зона, в която живеят представители най-малко на четири балкански етноса.

Смесването на населението в тази гранична зона е твърде интензивно, за да може да се търсят маркерите, които използваме днес за определяне на пространственото разделение на балканското население по етнически принцип. Както вече се каза, османските регистри не предлагат погледа на имперската администрация към етническото разграничение на нейните владения, тъй като такъв въпрос за нея не съществува. Регистраторите безпристрастно записват имената на жителите в селищата, за да бъдат осигурени данъчните постъпления за тимариотите и не могат да бъдат подозирани във фалшификации. Тяхната информация показва, че ако не навсякъде в балканското пространство, то поне по континенталното крайбрежие на Бяло море и прилежащите му области през XV–XVII в. има зона, в която без граници живеят в съседство българи, гърци, албанци и др. По данните на османските регистри тук е невъзможно да се маркира видима разграничителна линия, за който и да било етнос.

Една дребна податка в османските регистри с много уговорки може да бъде използвана като указател за региони, в които българското население е мнозинство. Това е таксата „кокошка и погача“, понякога изписвана с арабско писмо, но с български думи⁸¹. Тя е включена в приходите на спахиите във всички български територии и липсва в сръбските, влашките и гръцките регистри. Интересен е фактът, че при унифицираната данъчна практика в зоните със смесено население на Балканския югозапад тя се открива подборно. Прави впечатление, че е събирана в онези от тях, в които се срещат предимно славянски имена или славянски модификации на православния именен фонд. За да изясним тази податка, трябва да се припомним няколко добре известни факта. Първият е задържането на натуралните събирания като единствена данъчна форма до началото на XI в., т.е. до края на Първото българско царство. Едва във времето, в което българските земи са включени във Византийската империя, данъчната система в тях се развива и разнообразява, но данъците в натура запазват мястото във фискалната политика и на Второто българско царство⁸². С налагането на властта си в българските земи османците адаптират към формиращата се тимарска система местните данъчни практики. Към приходите за тимариота се прибавя и традиционното събиране „кокошка и погача“, което вече се плаща не в натура, а в неговата парична равностойност. След XVI в. то изчезва от османската данъчна практика. Но е запазено до днес в българската традиционна култура. „Кокошка и погача“ е задължителният дар, който трябва да поднесе на Заговезни всяко семейство на своите кумове, за да поиска „прошка“⁸³. Институцията на кумовете, които в православно християнство са един вид гарант на личността и на семейството пред Бога и пред обществото, играе много важна роля в йерархизирането на малките социални групи. Кумството се предава в наследство, а браковете между членовете на семействата, свързани с него са забранени. Кумът е наставник и обществено признат ръководител на брачната двойка, а мястото му в нейния живот е санкционирано от църквата. Кумовете или по-точно кумът за младото семейство, а и за неговия род има статута на феодалния господар. Връзката „кум – кумец“ напомня връзката „сюзерен – васал“, пренесена и функционираща в селската среда. До днес тя се формулира по правилото: „Пред кум вода не се гази и на кум дума не се прекършва.“ Тя мотивира предположението, че таксата „кокошка и погача“, заимствувана от османската власт от средновековната данъчна система, задължава българските селяни да демонстрират пред тимариота своето уважение, което означава и своето подчинение. Ако приемем логиката на тези разсъж-

дения, то би могло да се предположи, че османските регистри чертаят южната гранична зона на българското пространство в долните течения на реките, които се вливат в Бяло море, от устието на Вардар до това на Марица.

Към османската информация за разпределението на балканското пространство и на българските етнически граници в него не могат да бъдат пропуснати „Пътеписите“ на двамата известни османски географи от XVII в. – Хаджи Калфа и Евлия Челеби. За разлика от документите на централната власт техните трудове съдържат много и конкретни сведения. Те не само не пренебрегват етнонимите, но и задължително ги използват, за да представят етническата характеристика на населението на селата и градовете, които описват. В съвременната литература не един път е аргументирано твърдението, че двамата османски географи не са ориентирани в етническата карта на Балканите и информацията им е напълно погрешна⁸⁴. Без да влизам в спор с тези твърдения, ще представя част от сведенията, които съдържат описанията на многочислените пътувания на Евлия Челеби. Избирам него, тъй като той оставя записи на свои лични пътешествия и фактически е очевидец на ситуацията, за които разказва. Това означава, че информацията му е от първа ръка. Втората причина е, че този истински османли, принадлежащ по рождение към високите кръгове на столичната аристокрация и още по-убеден мюсюлманин, не е и подозирал, че империята на султаните ще изчезне от политическата карта, а описанията му могат да бъдат повод за спор за етническата карта между презираните от него неверници в бившите османски провинции. Той няма нито повод, нито желание да преиначава картината на жителския състав на населените места, през които минава и за които разказва. Известната му склонност към преувеличения и даже лъжи има конкретна цел. Те трябва да го представят като учен мюсюлманин и верен роб на султана, в името на когото е готов да рискува живота си. Той пише своите Пътеписи по определен и стриктно следван модел, чрез който доказва своята информираност, високите си интелектуални възможности и дълбоката си вяра в Аллах⁸⁵. Разказът му за всеки град започва с „историческа справка“ за неговото създаване и за превземането му от османците. В това „въведение“ Евлия демонстрира своята историческа осведоменост, която по правило е фалшива. Той с лекота съчинява „това, което е било“. Следва обаче точно описание за статута на града в османската административна система, неговите махали, джамиите, училищата, кервансарите, чаршията, другите градски забележителности. Тук неточностите са минимални. Той е точен в „това, което е“. Една от постоянните точки в неговия модел на описание е жителският състав на всеки град, представен чрез етническа характеристика на населението, броя на махалите, където живеят различните групи и езиците, които се говорят, като, разбира се, подчертава многократно обществените и житейските предимства на мюсюлманите. Много често той съобщава каква е раята в селата, през които минава неговият път. Представените тук сведения за българи в различни селища са взети от българското издание на неговия *пътепис*, с подбор, превод и коментар на Ст. Димитров и от сръбското му издание с превод, увод и коментар на Н. Шабанович. Те разказват за пътуванията на Евлия Челеби през Балканите в 1661, 1666, 1667, 1670 и 1691 г.

Ако нарушим хронологическия ред на пътуванията и тръгнем с прочутия османски пътешественик от Одрин към Солун ще открием, че в гр. Виза раята са юруци, българи и гърци⁸⁶. Близо до гр. Фере дервенджийското село Гюверджилик „е на български неверници и има 500 къщи“⁸⁷. В крепостта Боруй и в Орфано, на устието на

Струма, „раята говори сръбски и български“⁸⁸. В Авретихисар (Кукушко) „раята е българска, гръцка и сръбска“⁸⁹, а в Дойран живеят гръцки и български неверници⁹⁰. В Бори (Периторион) раята е само гръцка⁹¹. В планината Пънърдаг (Кушница) селата са с българска рая⁹². В Драма и нейните околности раята е българска и гръцка⁹³. Между Воден и Караферия в селата живеят гръцки неверници, но в самия град има 15 махали на гърци, българи и сърби и 2 на евреи⁹⁴. В с. Бане, на североизток от Елбасан, живеят гръцки и български неверници⁹⁵, както в Струга⁹⁶ и Охрид, където има 7 християнски махали, една от които е на латинци⁹⁷. След Охридското езеро в нахията Старова има 70 села и цялата рая и правоверните са българи⁹⁸. „Чисто българска“ е раята в Битоля и Струмица⁹⁹. В Белград раята е сръбска, „но се говори сръбски, босненски и български езици, защото са близо до българския и босненски вилаети“¹⁰⁰. Българска е раята в селата около Котор и Ужичка Пожега¹⁰¹. Така изредените сведения могат да оставят впечатление, че Евлия Челеби е „българофил“. Но то не би било вярно, тъй като той съобщава, че неверниците в Пловдив са гърци и българи¹⁰², че във Видин се говори босненски, сръбски, български и влашки език¹⁰³, че неверниците във Варна са гърци и българи, а по пътя Пловдив – Стара Загора се намира гръцкото село Карнофол¹⁰⁴. Подобни данни, макар и не с такива подробности се намират в географския труд на Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа. Той пише за българско население в Костур, Горица (Корча), Пресла, Битоля, Охрид и др.¹⁰⁵

По данните на османската информация общите очертания на границите на българското пространство през XV–XVII в. не могат да бъдат възстановени даже приблизително, но могат да бъдат направени следните достоверни заключения за някои техни отсечки:

- Обособяването на българското пространство се осъществява не с гранични линии, а посредством гранични зони със смесено население.

- На югозапад граничната зона на българи и гърци върви по долното течение на р. Марица до нейното устие. На юг тя продължава по крайбрежието на Бяло море без ясни очертания. Може би единствената предполагаема начална линия на тази гранична зона са южните склонове на Родопите. В тази зона смесването на различни етнически общности е изключително голямо, но гърците и българите превалят. На югозапад като гранична зона между българи и албанци се очертава територията между Преспанското и Охридското езеро до р. Деволт.

- Установява се значителна дисперсия на българско население зад граничните зони, особено силно изразена в западна посока. Многобройни, но малки по своята численост български анклавни живеят сред други етнически общности, в чуждо пространство. С оглед на нашата тема ние откриваме българските проявления на един общобалкански феномен, който подсказва, че в етническото разпределение на пространството в Европейския югоизток през тази епоха активен фактор са колкото границите, толкова и диаспорите.

БЪЛГАРСКАТА ИНФОРМАЦИЯ

За ранните столетия от османското владичество съвременната наука търси сведения за българското пространство и неговите граници в малкото документи на Православната църква, единствената обществено организираща институция, която обхваща с дейността си цялото население и във всички региони. Но църквата има своя

организация и собствени управленски традиции и разпределя пространството по други принципи, при които етническите граници са важен, но не единствен ограничител. Българската църква и нейната организация преживяват изключително тежки сътресения в епохата на завоюването. Търновската патриаршия изчезва и епархиите ѝ са включени в диоцеза на Вселенската цариградска патриаршия като архиепископия, а по-късно като митрополия. Нейният епископ се титулува „български“, но духовната му власт е ограничена само в малка част от българското пространство. В нея остават пет епархии – на Червен, Ловеч, Преслав, Стара Загора и Казанлък, които обхващат част от централните територии на Търновското царство. Черноморските селища, както и Пловдивско са поставени под пряката власт на Патриаршията¹⁰⁶.

Много по-обширни са териториите на другия български духовен и религиозен център – Охридската архиепископия. Тя преживява значително по-леко смутните години на завоюването, запазвайки своите позиции в териториите, които духовно ръководи и в общата система на Православната църква на Балканите. Тя продължава да е център на българското православие, отразено и в титулатурата на нейния глава, който се нарича „архиепископ български“ или „архиепископ на всички българи“¹⁰⁷. Представеният от Ив. Снегаров списък на епархиите на Охридската архиепископия и промените, които настъпват в него показва, че нейните владения са много по-широки от българското пространство. Според него източната ѝ граница започва на Изток от р. Струма, обхваща Разлог и върви на север до изворите на Места, минавайки близо до Рила. Тя обхваща цялото Софийско поле и се движи на север, пресичайки р. Искър, за да достигне р. Дунав при Лом. Оттук продължава по левия бряг на реката до Килийския ръкав, за да обхване Бесарабия и да достигне до Северна Буковина. Западната ѝ граница започва от Шар планина, за да премине зад Куманово до горното течение на р. Пшиня и да достигне до гр. Враня. Тя завива на северозапад, обхващайки териториите на бившето деспотство на Вук Бранкович до Ниш и Пирот. Оттук преминава на север от Дунав, за да се съедини с източната граница при Буковина. На юг границата на Охридската архиепископия върви по Бяло море като обхваща Кавала и Атон, за да достигне до устието на р. Места. В нейния диоцез влизат Костурската, Илирийската, Пелагонийската, Скопската, Малешевската, Струмишката, Мъгленската, Гребевската, Дебърската, Деволтската, Сланишката, Софийската, Видинската, Влашката, Молдавската, Новобърденската, Рашката, Ипекската и Зетската епархия¹⁰⁸. Обширни са владенията на Охридската архиепископия от XV до средата на XVI в., но не покриват цялото българско пространство. Възстановяването на Ипекската патриаршия в 1557 г. откъсва от нея значителна част от западните ѝ епархии, между които и няколко, населени с българи. Още първите сръбски патриарси започват да се титулуват „архиепископ печки и патриарх на всички българи и сърби“¹⁰⁹. Многобройните промени в диоцезите на отделните духовни центрове, а и в самите епархии и малкото запазени документи на българските църковни институции дават само обща картина на българското пространство. Все пак самият факт на използването на етнонима българи като най-представителен елемент в титулатурата на Търновския и Охридския архиепископ показва една от основните линии, които свързват българското пространство от времето на независимата българска държавност – от р. Дунав до Охридското езеро. Тази линия направо е конкретизирана в доклада на Пиетро Мазарекио, папски визитатор в България през 1623–1624 г. Албанец по произход, той е ориентиран в разпределение-

то на балканското пространство и след своите обиколки в България пише до Конгрегацията за пропаганда на вярата в Рим: „Отначало за България. Тя е твърде голяма провинция и започва от р. Морава, близо до Ниш, град, който поради руините, които сега се виждат, и поради разположението му показва, че е бил твърде великолепен, но сега е обитаван предимно от турци и българи... Оттам, където започва България, до Пловдив има 7 дни път. На ширина трябва да се започне от р. Дунав до р. Вардар, наричан от древните Аксиум...“¹⁰ В това съобщение границите на българското пространство не са прецизни, но са очертани без колебание в техния широк обхват.

Петър Богдан вече не описва, а доказва границите на българското пространство. С това той започва първата глава на своята „История на България“. В достигналия до нас кратък текст той поставя нейното начало при изворите на р. Морава и след сбит исторически разказ, аргументирайки се със сведенията на византийските хронисти Петър Дякон, Зонара и Кедрин заключава: „И така по този начин в Европа българите завладели Тракия и съседните провинции, и като преминали Истъра, цялото пространство на тази земя нарекли България, където му е поверена столица Сердика, а Кипровец – любезната ми родина...“¹¹

Написаните в същия стил „Бележки за град Охрид“, чийто автор вероятно пак е П. Богдан, в полемичен тон доказват, че Охрид е български град, чиято православна архиепископия няма нищо общо със Сръбската патриаршия в Печ¹².

Първите католически духовници в българските земи през XVII в. по произход са балканци, а втората генерация вече са българи. Разделяйки своята любов и вяност между Светата църква и своя народ, те се стремят да го представят пред света, който не го познава, и да защитят неговите интереси. Именно затова във всички възможни случаи те поставят въпроса за границите на българското пространство, посочвайки като добре познати определители: р. Дунав, Охридското езеро, р. Вардар. Тонът им е дискуссионен, а доказателствата си намират в трудовете на византийските автори така, както изискват правилата на тяхната епоха.

При изследването на българското пространство и неговите граници в столетията на османското владичество примамлив източник на информация са творбите на българския фолклор. Народните песни, препредавани от поколение на поколение, са единственият извор, който може да покаже как българите от онази епоха са възприемали своето пространство и как са го отграничавали от това на своите съседи¹³. Използуването им обаче крие голяма доза риск. Проблемът е, че познатите ни творби са твърде късни. Като се изключат две български народни песни, записани през XVII в.¹⁴, всички останали познаваме по записи, правени най-ранно в средата на XIX в. Сто и петдесет години са твърде дълга отсечка от времето, за да се доверим без колебание на информацията в познатите ни народни песни. И въпреки това, тя не бива да бъде пренебрегната не само по емоционални причини. Народните песни съдържат конкретни исторически напластявания за герои, за събития, за отношения. При всички възможни деформации на отдавна отминалата действителност именно в тях прозира канавата, върху която следващите генерации градят своите представи за другите и за себе си. Включително и за своето пространство. Въпреки всички рискове, които крие опитът да се използва късно записаният фолклор не като илюстрация, а като исторически извор, не може да не се потърсят в него и чрез него границите на българското пространство така, както са ги определяли живеещите в онези

времена българи. За да се ограничи риска, информацията се търси само в „Български народни песни, събрани от братя Миладиновци Димитрия и Константина и издадени от Константина“¹¹⁵, великолепния сборник, чието публикуване в Загреб през 1861 г. превръща събирането на народни песни в една от основните родолюбиви дейности на българската възрожденска интелигенция. Той е първият сборник на български народни песни, събрани от българи. Това в известна степен увеличава доверието и сигурността както в подбора, така и в записите на песните. По това време българските граници са проблем, вълнуващ мнозина, но той все още не е достигнал онази обществена значимост, която го превръща в център на живота на народа и на държавата, какъвто става след решенията на Берлинския конгрес.

Записваните в Струга, Кукуш, Панагюрище, Охрид, Битоля, София, Велес 660 песни съдържат общо 39 указания за границите на българското пространство. От тях 18 се отнасят до Черно и Бяло море като крайни или гранични линии на пространството¹¹⁶. Черно море е крайт на света, където сирота Яна ще намери мраморната плоча, която с упорство, вяра и Божя помощ ще се превърне в мъжко дете¹¹⁷. В песен от Македония „край Църното море повели се господ риба да запее, риба да запее, камен да засвири“, за да падне майчината клетва и Яна да добие дете¹¹⁸. Далечното море е мястото на чудесата, границата на световите. „Да преплува преку църно море, да излезит на край на краище, тамо има златна яболшница, да си скинит три златни яболки“ е условието на Ружица девойка, за да даде любовта си на един от 30 юнаци, които я очакват¹¹⁹. Зад Черното море е само крайт на края. За нас е важно, че това е максимално отдалеченото, но свое пространство. Именно като своя граница то е и преграда, в която Бог извършва чудесата. Когато царят Мурат–бег, „разлютен“ и с „многу аскер“ тръгва срещу Света гора „и ми поиде среде църно море, ми замръзна оно църно море“¹²⁰.

Бялото море, по-близо и по-познато не е крайт, в който стават чудесата, но също е граница. „Преку бело море“ е „венетичка земя“, чуждият свят¹²¹. „Преку“ него бягат цар и царица, за да се спасят от турци и татари¹²². От границата идва опасността и през „белото море“ се явява в „Солуна града“ Черният арапин, за да грабне жената на „Марка Кралевике“¹²³.

„Колку иматъ от море до Дунавъ, седемдесетъ и седем градови“ е стих, който ясно показва, че морето е възприемано като граница, която затваря българското пространство¹²⁴. Показва и другата граница – р. Дунав. Още в десет песни голямата река е представена като граница, но не между светове, а между държави. През нея трябва да се мине, за да се стигне до „Влашко и Богданско“, през нея минават „татари“, „турци еничари“ или Чер.Арапин и водят „три синджира роби“ или „робинка, млада влахинка“. Гурбетчините отиват или се завръщат от „тая пуста чужбина“ през „тихия“, „белия“, „буйния“ Дунав¹²⁵. Когато на връх Пирина тревожно се вият орли, сянката им достига до р. Дунав, за да предвещае опасността, която грози цялата българска земя¹²⁶.

В народните песни големите водни басейни са представени, което означава и възприемани, като естествени гранични линии на българското пространство. Те го отделят от един непознат, не свой свят, който няма конкретни характеристики, освен това, че е чужд и за певците, и за техните слушатели. Маркиране на границите чрез морета и реки е универсалия. Непроменливи в живота на стотици човешки генерации те са най-трайният, вечният указател за принадлежността на едно пространство на

един народ и на един народ към това пространство. За нас е важно не само общото, но и конкретното съдържание на тази информация. Според нея пространството на българите се ограничава от р. Дунав, Черно и Бяло море. Към тях народните песни прибавят още един маркер – р. Вардар. Тя се споменава в общо 11 песни, предимно от Македония¹²⁷. За разлика от двете морета и р. Дунав тя няма ясно изразена функция на граница, на преходна линия, преминаването, през която въвежда или извежда в един друг свят. В тях р. Вардар по-скоро е трудно препятствие, което героят трябва да премине, за да напусне или да се върне в дома си. Тя дели свое пространство, без да бъде негов краен отграничител.

Както вече бе казано, българската информация за българското пространство през XV–XVII има значение главно като себепредстава. Тя разкрива вътрешно отношение към параметрите на своя свят. Но източниците, в които се открива, са малобройни, а някои от тях и не съвсем сигурни. Въпреки това техният анализ дава възможност за няколко важни заключения:

- Българите категорично определят границите на своето пространство между Дунав – на север, Черно море – на изток и Бяло море – на юг.

- В българските извори няма ясно посочена западна граница на собственото им пространство, като се изключи една-единствена гранична точка, за която говори П. Богдан – изворот на Морава.

- В българската информация липсват конкретни гранични точки. Границите се представят като линии, а природните маркери, с които съвпадат, се възприемат като естествени и вечни, така както с вечно затвореното от тях пространство за самите българи. Този феномен, който вероятно също е общобалкански, е изключително важен. Под властта на Османската империя, което означава без собствено политическо пространство, българите се чувстват владетели на земята, която са наследили от своите предци, за да я предадат на своите потомци. В този смисъл границите са ключът за действието на корелацията *хора–пространство*. След османското завоевание и изчезването на българската държава в края на XIV в. българите продължават да живеят в териториите, които от векове за тях са изконни земи и им принадлежат колкото в резултат на едно ранно завоевание, толкова и в резултат на едно продължително и трайно овладяване чрез производителни, политически и културни механизми. Те се раждат, живеят и умират в свят, който е техен, защото е създаван от тях и който ги е създавал като българи. Дейността на десетки поколения очертава неговата рамка, за да го отдели от пространството на другите хора и народи.

Информацията на различни по произход и време извори убеждава, че през XV–XVII в. трайни маркери обозначават границите на българското пространство. Те не са прави линии, установени в резултат на войни и мирни преговори, а гранични зони, определяни от географски обекти – планини и водни басейни, неизмеримо по-трайни от живота на хората. Динамично променливите политически граници от времето на същинското балканско средновековие губят своите конкретни очертания и до голяма степен своето значение. Единствено р. Дунав остава и се възприема като реално действаща държавна граница, която разделя Османската империя и княжествата Влашко и Молдова и едновременно с това е транс отграничител на българското пространство.

Османското административно деление не оказва влияние на границите в балканското пространство. Те са съществена част от доосманското наследство, което предопределя основни и трайни насоки в живота на местното население. В своята административна система османците не изолират отделните балкански народи в самостоятелните „чисто“ български санджаци като Никополския или Кюстендилския, части от българско пространство са организирани и в такива, в които ги обединяват с части от небългарско пространство. Примерът е санджакът Чирмен, но също така санджакът Паша, включващ Беломорска Тракия, части от Родопите и Македония, където живеят българи, но и гърци, или санджакът Охрид, в който са обединени български, но и албански земи. Нито първоначалното административно разпределение на балканското пространство от завоевателите, нито последващите многобройни негови промени се отразяват на границите на пространството, което българите възприемат като свое. Анализът на европейските, османските и българските извори, както и частичните изводи, към които той води категорично показват, че неговите граници не са единствена линия, която затваря земите на българите и зад която живеят небългарите. Напротив. Сумарната информация на анализираните извори очертава

СИСТЕМА ОТ ГРАНИЧНИ ЛИНИИ

концентрично вписани една в друга, имащи различен географски обхват и етническа характеристика на населението, което ги обитава. Изворите ясно определят една широка рамка като краен предел на българското пространство през XV–XVII в. Нейната северна страна е разположена по десния бряг на р. Дунав от устието на р. Тимок на запад до делтата ѝ при вливането в Черно море на изток. Източната ѝ страна върви по неговото крайбрежие до южните склонове на Странджа планина. Една бледо очертана линия от български селища пресича р. Тунджа и се спуска на юг по поречието на р. Марица до нейното вливане в Бяло море. Различните по произход извори подсказват, че устието на тази река е вероятната крайна югоизточна точка на българското пространство и началото на южната отсечка на неговия най-широк обхват. Тя продължава по Беломорското крайбрежие на Тракия и след устието на р. Вардар плавно се вдига на запад към изворите на р. Деволт, по чието средно течение се намира югозападната ѝ крайна точка. През възвишенията на Горен Дебър тази линия преминава по Шар планина и през своята засега най-неясна отсечка достига поречието на р. Морава. Продължавайки към р. Дунав, тя се свързва с крайната си северозападна точка при устието на голямата река.

Очертаната широка рамка няма функциите на политическа или на етническа граница. Тя е невидимата линия, отграничаваща онази част от балканското пространство, която за българите е своя земя. Бихме могли да я определим като крайна граница на териториите, които са тяхна Родина и отвъд които започва Чужбина. Извън тази невидима, но добре позната граница също живеят българи. Евлия Челеби ги намира до Босна Сарай, османски извори документират тяхното присъствие в Тесалия, различни по произход документи съобщават за български анклавни във Влашко и Трансилвания след погромите на българските въстания през XVII в. До днес техните последници говорят български език и имат запазено народностно чувство, както и бъл-

гарите, които и продължават да живеят по албанските склонове на Пинд. Изселванията са постоянно явление във вековете на османското владичество. И не само в тях. Но селищата на тези компактни или по-малко компактни групи българи са извън границите на българското пространство.

Широката рамка на българското пространство е пресечена от широките рамки на пространствата на другите балкански народи. Граничните им линии сложно се преплитат, формирайки пояси от общи пространства. В тях съвместно живеят различни етнически общности и всяка една от тях ги възприема като своя Родина. Това преплитане на крайните отграничителни пунктири на пространството е факторът, който ще създаде „плаващите граници на Балканите“ през XX в., когато политическият модел „един народ – една държава“ драстично разрушава местното историческо наследство. Върху многото и широки пространствени пояси, обримчени в тези крайни рамки, поне два народа, а някъде и повече, имат основанията и убедеността, че им принадлежат, че вече са на един народ.

Вторичните гранични пояси се намират в тези общи пространства и пунктират етническите граници между различните балкански народи. Както показват анализирания извори и тук очакваните линии са заменени от гранични зони. В някои техни части те могат да бъдат определени категорично. Между българи и сърби такава зона е поречието на реките Тимок, Нишава и Морава. В делтата на р. Дунав минава етническата граница между българите и днешните румънци. Обширна е зоната, която българите споделят с гърците. Тя минава през равнината по долното течение на р. Марица и Беломорска Тракия, за да обхване земите между реките Места и Деволт. Тук даже по-точно би било да се говори не за етническа граница, а за общо пространство, на българи и гърци с албанци, власи, сърби. Към тази етническа пъстрота, създавана векове, се прибавят къде повече, къде по-малко османците, новите завоеватели, които изглеждат етнически единни само на непознаващите ги европейци. В тези зони българите са част от населението, но традиционно утвърдени и признати техни обитатели. Това са земи, които те са овладели и им принадлежат, но споделят с другите, със съседите, а от тях се отграничават и те също ги отграничават като етническа общност, неразривна част от голямата българска народност. Някои от тях живеят в земи, които са принадлежали на средновековната българска държава и инерцията от действието на нейните политически и културни потенциали осигуряват трайността на българския културен модел. Може би някои са потърсили в тези земи дом и спасение в хода на османското завоевание, защото са ги възприемали като част от българското пространство. Трети вероятно се преселват във времената, когато те вече са част от Османската империя и когато насилие, данъчна преса или епидемии принуждават групи хора да търсят нов дом с убедеността, че отиват при свои, сред компактно българско население. В тази зона българите следват своите норми на морал, бит и обичаи, своя модел на живот. Независимо от времето, в което започват да живеят в нея, те не се откъсват от своя народ и живеят в своята земя.

Обстоятелството, че етническите граници на Балканите не са линии, а широки пространствени зони, показва че и те не могат да бъдат съединени с плътно затваряща се крива. Както в целия средновековен свят, етническите граници са разлати и твърде различни от съвременната представа за граници като отчетливо очертани линии. Единственото правило в подреждането на мозайката от етнически общности е нама-

ляването на нейната пъстрота към регионите, в които една от тях става компактно мнозинство от населението.

Сгъстяването на българските селища постепенно пунктира една трета гранична линия, която отграничава самостоятелното етническо пространство на българите и вече принадлежи само на българите. То е собствено и несподеляно с други групи и народи. Българите са огромното мнозинство от населението и в него представителите на съседните етнически общности вече са чужденци. Изворите от XV–XVII в. показват само някои точки от тази най-тесна граница на българското пространство. Нейните маркери са гр. Ниш на запад, Силистра на североизток, Свиленград на югоизток, южните склонове на Родопите, течението на р. Струмица на югозапад. В условията на османското владичество те нямат функцията на център, но в затвореното от тях пространство е Рилският манастир, най-голямото религиозно и духовно средище на българите. В тях се намира София, която чужденците определят като българска столица, каквато дотогава никога не е била и чиито околности българите от XVI в. превръщат в „Мала Света гора“. Тук е Търново, последната столица на българската държава, където се организират и избухват две от общо петте антиосмански въстания в тази епоха. Усещането за средищност на това най-българско пространство силно се чувства във фолклорната информация. Стара планина, която го пресича, се споменава 58 пъти в 660-те песни, записани от братя Миладинови¹²⁸.

И трите линии на граничната система, която обособява българското пространство през XV–XVII в. са различни от неговите държавни граници във всички периоди на историята ни. Те отразяват времева конюнктура и са бързо променливи за разлика от много по-трайните и по-бавно подвижни етнически граници, утвърждавани в дългата протяжност на времето. Това е общо правило, в което българският и изобщо балканският вариант не правят изключение. Но това не означава, че не са взаимно зависими. Много често политическите граници, несъобразени с етническите, са мимолетни. В много случаи последните се променят при дълготрайното действие на първите. Ако в политика, а и в науката на нашето столетие съвършеният модел е пълното покриване на двата вида граници, то погледът навътре в миналото на Балканите открива мъчителна еволюция в неговата реализация. Анализът на европейската информация за българското пространство през XV–XVII в. показва как една дълга поредица от неволни и непреднамерени грешки създава фалшива етническа карта на балканското пространство, която постепенно се превръща в политическа реалност. Нейните първи резултати откриваме в мирния договор между Османската империя и Австро-Унгария, подписан на 21 юли 1718 г. След края на XV в. той бележи първото политическо разделение на балканското пространство, което „ще служи за граница на двете империи“ – Хабсбургската и Османската. Член 2 детайлно чертае тази политическа гранична линия: „Около десет часа от издигането на р. Дунав в частта му при устието на Тимок, границата между двете империи ще се установи по такъв начин, че областта на Ипек баня ще остане в Османската империя, а този на Ресова [района на Манасия на р. Ресавя] в Римската империя. Оттук демаркационната линия ще пресече планините и ще премине между Парачин и Ражани. Парачин ще принадлежи на императора, а Расна [Ражани] на султана... Реката Тимок остава обща за двете империи.“¹²⁹ Линията, разделяща двете империи в договора от Пожаревац прави първия пункт на разминаването между етническите и политическите граници на Балканите, за да заложи

в бъдещето безкрайния низ от противоречия. Защото той превръща зоната на общите етнически граници между българи и сърби в част от самостоятелното сръбско пространство. Нека припомним, че според Х. Шилтбергер, в годината 1396, когато загива Видинското царство, северозападната политическа граница на България има своята крайна точка при Железни врата. След XV в. тук е общата зона, в която се намират етническите граници между българи и сърби. От началото на XVIII в. тя вече е само сръбска.

Проблемът за границите на българското пространство в ранните столетия на османското владичество е само звено от верига въпроси, в която са обвързани неясни, а може би и неизясними политически, етнически и демографски процеси, протичащи на Балканите в течение на столетия. Засега те се интерпретират в отделните балкански историографии с оглед на съвременната ситуация и на съвременните им интереси. Но именно съвременната ситуация изисква те да бъдат осветлени комплексно и максимално дистанцирано от „нуждите на момента“. Тя показва, че всякакви стратегии, които „преодоляват“ историческото наследство, без да се съобразяват с него, пораждаат трудно решими конфликти. Границите са основен проблем от това наследство. Едновременно дълготрайни и динамични, те трудно се поддават на изследване. „Пречи“ неясната, а често и неточна информация. „Пречи“ вечното движение на хората в хода на времето, измененията в идеите и културните модели, зависещи от различни фактори като промяна на духовните центрове или на търговските пътища, политическата конюнктура, т.е. всичко това, което наричаме *история*. Но тяхното непознаване ограничава изучаването и разбирането на самата *история*, която се прави от хората върху пространството, затворено в различни граници.

Експонирана върху географската карта на Европа системата от гранични зони разполага българското пространство между 21-ия и 28-ия източен меридиан и между 41-ия и 44-ия северен паралел. То обхваща значителен дял от най-югоизточния ѝ полуостров, който в модерните времена носи името на една от българските планини – Балканите. Съвременната наука все по-настойчиво твърди, че екологичните дадености са един от определящите фактори в корелацията *пространство–хора*, което означава, че историята изобщо, както и тази в условията на османското владичество, остава най-малко непълна, ако ги пренебрегнем. Границите на българското пространство позволяват да бъдат определени неговите най-общи характеристики. Те се поддават твърде бавно или изобщо не се поддават на антропогенни изменения, с което запазват постоянна функция в историческата съдба на българите. Най-общата геофизическа характеристика на българското пространство го квалифицира като множество от взаимосвързани планински комплекси. В северната му част в посока изток–запад се издигат разклонените вериги на Стара планина и Средна гора, а в южната – високият Рило-Родопски масив се свързва в комплекс с няколко по-ниски планински възли – Люлин, Витоша и Плана на юг и Руен, Беласица, Осогово до Шар планина на запад, след които следват високите планини на Черна гора и Албания. Но това пространство в своята северна част включва и широките равнини на Дунавското крайбрежие и Добруджа, както и големи дялове на Тракийската низина на югоизток и юг. Планинските комплекси са разсечени и разграничени от верига от големи и малки котловинни полета по теченията на многобройни реки.

Съвременната география определя българското пространство като преходно, с

динамични промени във физико-географската структура и геоморфологичните, хидроложките и климатичните условия. Речната мрежа, която свързва планинските и равнинните части, се характеризира с поливариантност на отделните речни басейни, обусловена както от плътността на водните им ресурси, така и от особеностите на терените, през които преминават. Реките, извиращи от планините и вливащите се в Бяло и Черно море, двата големи водни басейна, които го заобикалят, имат сложна водоносна мрежа, а извън нея остават само отделни части в ниските равнини. Марица, Места, Струма, Искър, Огоста, Цибър, Тимок, Вардар, Дрин и десетките им притоци в условията на неиндустриалния свят са първостепенният фактор за плътното заселване и обживяване на българското пространство.

Климатът, определян също като преходен, в посока юг–север преминава от средиземноморски до умереноконтинентален, като във високите части над 1000 м надморска височина е типично планински. Средните годишни температури се движат от 20 °C до 10 °C. Големи са амплитудите в слънчевата радиацията и в януарския температурен минимум.

Разнообразието на релефа се съчетава с разнообразие на почвите като се започне със смолниците в Тракийската равнина и льосовите в западната част на Дунавската равнина и се премине през кафявите и сиви горски почви на котловинните полета и ливадно-горските в планините. Влажността, която е следващата важна характеристика на пространството, не може да се представи със своите съвременни показатели поради антропогенните изменения, настъпили след изследваните от нас времена и нейната естествена цикличност. Изследванията върху флората на българското пространство показват, че индексът на сухост има широка амплитуда като в равнините е чувствително по-висок в сравнение с планините¹³⁰.

В географски план българското пространство е комплекс, който свързва края на източноевропейската степ с най-източния дял на Средиземноморското крайбрежие чрез верига от планини и речни котловини. Закономерният резултат е изключителното разнообразие на неговите екологични характеристики. Може би по-точно е те да бъдат определени като различни екологични пояси, свързани в единен и взаимосвързан комплекс. Неговата основна особеност е ясно изразената „разнородност на ландшафта“, по изразу на Л. Н. Гумильов, която, пак според него, е главният фактор за „формиране и саморазвитие на етническа общност“¹³¹. Втората особеност, че тази разнородност съчетава екопоказатели от средиземноморски и континентален тип, което пък според Им. Уорелстейн максимално благоприятствува взаимодействието на хората и природата, отразяващо се в състоянието на икономиката в доиндустриалните времена от историята на човечеството¹³². Как и доколко тези твърдения имат потвърждение в действието и проявлението на корелацията *хора–пространство* в историята на българите през XV–XVII в. е обект на друго изследване.

- ¹ L e d r u t, R. L'homme et l'espace, Histoire des moeurs, I, Les coordonnées de l'homme et la culture materielle, Encyclopedie de la Pleiade. Paris, 1991, p. 59.
- ² Пак там, 67–72.
- ³ И р е ч е к, К. История на българите с поправки и добавки от самия автор. С., 1978, с. 35.
- ⁴ A b l e r, J. S. Spatial Organisation: the Geographer's View of the History. London, 1971, 350–385.
- ⁵ Г у м и л е в, Л. Н. Этногенез и биосфера земли. Л., 146–207.
- ⁶ Б р о д е л, Ф. Время мира. Матеральная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVII вв. Т. 3. М., 1992, 13–85.
- ⁷ B u r g u i e r e, A. L'anthropologie historique, La nouvelle histoire. Paris, 1978, 37–61.
- ⁸ Г е о р г и е в а, Ц. Светът на българите през ранните столетия на османското владичество. С., 1993, 5–12.
- ⁹ Ц в е т к о в а, Б. Към икономическата история на градовете в българските земи. – Изв. Инст. история, 14–15, 1966, 234–262. Населъа и демографске промене у Трновској области от XV до XVIII века. – Историјски часопис, Београд, 55–92.
- ¹⁰ С т о й к о в, Р. Селищни имена в западната половина на България през XVI в., – Сб. Езиковедски и етнографски изследвания в памет на Ст. Романски. С., 1960, 429–456.
- ¹¹ Й о н о в, М. Европа отново открива българите. Българите и българските земи през погледа на чужди пътешници, XV–XVIII в. С., 1980, с. 380.
- ¹² В ж. Б е р о в, Л. Движение на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976 и там посочената литература.
- ¹³ К а м е н о в, Е. Географското положение и природните дадености на България, отразени в стопанското ѝ развитие. – Год. СУ. I, 1943/1944, 1–135.
- ¹⁴ В ж. Другите балкански войни. Изследване на Фондация „Карнеги“ от 1913 година в историческа перспектива с нов увод и размисъл върху съвременния конфликт на Д. Ф. Кенан. Фондация „Карнеги“, Фондация „Свободна и демократична България“. С., 1995 и там посочената литература.
- ¹⁵ K o l e d a r o v, P. West Black Sea coast in the late Middle Ages, 14–15 th Centry A. D. – Etudes balcaniques, 6, 1973, 47–54.
- ¹⁶ Г а н е в, Х. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. С., 1972.
- ¹⁷ Г р о з д а н о в а, Е. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. С., 1988.
- ¹⁸ К о в а ч е в, Р. Населението по българските земи през втората половина на XV в. Административно-поселнищо устройство, демографски и етнорелигиозни промени според тимарските регистри (Автореферат на дис.), С., 1993.
- ¹⁹ N o u z i l l e, J. Histoire de frontieres. L'Autriche et L'Empire ottoman. Paris, 1991, p. 35.
- ²⁰ N e s n i l, M. L'Europe des aires culturelles. Premier atelier europeen sur la culture orale europeenne. Strasbourg, 1991, p. 189.
- ²¹ Ш и л т б е р г е р, Х. Пътешпи. Преповд от немски от Нюрнбергския ръкопис Мария Киселинчева. С., 1971, с. 15.
- ²² Пак там, с. 81.
- ²³ Б е р т р а н д о н д е л а Б р о к и е р. Задморско пътешествие. Преведе от оригинала Н. Колев. С., 1968, с. 98.
- ²⁴ Пак там, с. 67.
- ²⁵ Пак там, с. 99.
- ²⁶ Цит. по: Етнография на Македония. Извори и материали в два тома. Т. I. Съставили М. Василева и др. С., 1992, с. 29.
- ²⁷ Й о н о в, М. Цит. съч., с. 68.
- ²⁸ K o l e d a r o v, P. Цит. съч., с. 269.
- ²⁹ Й о н о в, М. Цит. съч., с. 64.
- ³⁰ Ш е п е р, Д. К. – В: Немски и австрийски пътешпи за Балканите, XV–XVI в. (Увод, подбор и коментар М. Йонов.) С., 1979, с. 161.
- ³¹ Г е р л а х, С. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. (Подбор, превод, увод и коментар М. Киселинчева.) С., 1976, с. 256.
- ³² Б е л о н, П. – Във: Френски пътешпи за Балканите, XV–XVIII в. (Съставила и редактирала Б. Цветкова.) С., 1975, с. 94.

- ³³ Б л а у н т, Х. – В: Английски пътеписи за Балканите (Края на XVI – 30-те години на XIX в.). (Увод, съставителство и коментар М. Н. Тодорова.) С., 1987, с. 84.
- ³⁴ М о р и с о н, Ф. – В: Английски пътеписи..., 60–61.
- ³⁵ Вж. Д у й ч е в, И. Описание на България от 1640 г. на архиепископ Петър Богдан. – Архив за поселищни проучвания, II, 2, 1939/40, 100–101.
- ³⁶ „Европейската“ титулатура на султан Сюлейман се открива в негови писма до полския крал Сигизмунд I от 1541 г. Те се палят в Archiwum Glowne Act Dawnich във Варшава, Arch. Kog., Dz. turecki, t. 40, N 90, t. 44, N 101 и др.
- ³⁷ Вж. Швеция и България. Гласове от вековете. Славянски ръкописи, стари карти на България и българските земи. (Съставител Ж. Дамянова.) С., 1980, с. 55.
- ³⁸ L i b a u l t, A. Histoire de la Cartographie, Paris, 1960, 67–83.
- ³⁹ Д е р н ш в а м, Х. Дневник за пътуването му до Цариград през 1553–1555 г. (Превод от ранно-ново-горно немски М. Киселинчева.) С., 1970, с. 26.
- ⁴⁰ Г е р л а х, С. Цит. съч., с. 269.
- ⁴¹ К у р и п е ш н и ч, Б. – В: Немски и австрийски пътеписи..., с. 146.
- ⁴² Б у с б е к, О. Пак там, с. 213.
- ⁴³ Б е т ц е к, Я. Пак там, с. 291.
- ⁴⁴ Ш е п е р, К. Д. Цит. съч., с. 163.
- ⁴⁵ Л у б е н а у, Р. – В: Немски и австрийски пътеписи..., с. 460.
- ⁴⁶ В е р н е р, А. – В: Немски и австрийски пътеписи..., II, с. 47.
- ⁴⁷ Б о ж у р, Л. О. Ф. – Във: Френски пътеписи..., с. 416.
- ⁴⁸ Г е р л а х, С. Цит. съч., с. 256.
- ⁴⁹ Д е р н ш в а м, Х. Цит. съч., с. 185.
- ⁵⁰ К у р и л е ш н и ч, Б. – В: Немски и австрийски пътеписи..., с. 149.
- ⁵¹ К и н д с п е р г, Й. К. – Пак там, с. 145.
- ⁵² Б о н г а р с, Ж. – Във: Френски пътеписи..., с. 177.
- ⁵³ Ж е д о е н, Л. – Турчина. – Пак там, с. 213.
- ⁵⁴ Вж. Й о н о в, М. Цит. съч., с. 56.
- ⁵⁵ Г р н а в е г, М. – В: Немски и австрийски пътеписи..., 394–395.
- ⁵⁶ Вж. И в а н о в, Й. Българите в Македония. С., 1986, С., 169.
- ⁵⁷ Б р а у н, Е. – В: Английски пътеписи..., с. 181.
- ⁵⁸ Симеон Т б и р Л е х а ц и – В: Арменски пътеписи за Балканите, XVII–XIX в. (Съставителство, превод от древноарменски и коментар А. Орманджиян.) С., 1984, 33–35.
- ⁵⁹ Пак там, с. 42, бел. № 82.
- ⁶⁰ E v l i j a C e l e b i. Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama. Preveo, uvod i komentar napisao N. Sabanovic. Sarajevo, 1979, p. 104.
- ⁶¹ Р и к о, П. Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII в.). (Подбор, превод от английски, предговор и бележки М. Киселинчева.) С., 1988, 172–173.
- ⁶² Вж. Описание на турската империя, съставено от русин, бивш пленник у турците – В: Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX в. (Съставителство, предговор, коментар и бележки М. Кожухарова.) С., 1986, 12–15.
- ⁶³ Вж. Г е о р г и е в а, Ц. Предговор. – В: Г а н д е в, Х. Българската народност през XV в. Демографско и етнографско изследване. 2. изд. С., 1989, 10–15.
- ⁶⁴ Г р о з д а н о в а, Е. Цит. съч., 58–73.
- ⁶⁵ К о в а ч е в, Р. Цит. съч., 8–11.
- ⁶⁶ Вж. Г р о з д а н о в а, Е. Цит. съч., с. 89 и посочената там литература.
- ⁶⁷ V r i k e n, A. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976, 5–15.
- ⁶⁸ Вж. Г ъ л ъ б о в, Г. Народността ни име българин в старите османотурски документи. – Родина, I, 1938/1939, № 3, 87–93.
- ⁶⁹ Вж. Извори за историята на българския народ, XIII, Турски извори за българската история (по-нататък ТИБИ), сер. XV–XVI в., II. (Съставили и редактирали Н. Тодоров и Б. Недков.) С., 1966, 75, 71.
- ⁷⁰ Вж. А н д р е в, С. Муфасал дефтерите от XV–XVII в. Палеографско, дипломатическо и извороведческо проучване. С., 1991, 157–208. Ръкопис.
- ⁷¹ М у т а ф ч и е в а, В. Видин и Видинско през XV–XVI в. – В: Б о я н и ч-Л у к а ч, Д. Видин и Видинския санджак през XV–XVI век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. (Под редакцията на В. Мутафчиева и М. Стайнова.) С., 1975, 15–22. Заключениеята, които тя прави за Видинския санджак се потвърждават от регистрите на Никополския, Кюстендилския и др.

- ⁷² H a d z i b e g i c, I. Detaljni popis oblasti Brankovica iz 1455 godine. – In: Oblasti Brankovica, Opsirni Katastarski popis iz 1455 godine, I, Sarajevo, 1971, XI–XXIII.
- ⁷³ I n a l c i k, H. Hicri 853 – tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954, IX–XIV.
- ⁷⁴ Вж. Поредицата ТДИМН, Т. I – V, Скопје, 1971–1982.
- ⁷⁵ Б о ј а н и ћ, Д. Фрагменти једног збирног и једног опширног подписа Видинског Санџака из друге половине V века. Београд, 1973, 5–15.
- ⁷⁶ Вж. ТИБИ, сер. XV–XVI, II. Тимари в Аврестихосарско и Солунско, 389–430; Тимари в Солунско, 431–468; Тимари в Ксантиско и Драмско, 469–48. ТИБИ, III. Откъс от подробен регистър на тимари в Беломорното от началото на XVI в., 359–369; Откъс от подробен регистър на тимари в каза Караферия, 484–495. ТДИМН, II, 1973; ТДИМН, V, 551–555.
- ⁷⁷ Тибн, II, 453–454.
- ⁷⁸ Пак там, с. 457.
- ⁷⁹ Пак там, с. 459.
- ⁸⁰ Пак там, 461–467.
- ⁸¹ Вж. ТИБИ, I, 21–60; II, 161–298, 469–480; Муфассал дефтер на Силистренския санджак от 1569 г. НБКМ, Ор. отдел, Ф. 213, а. е. 28. За възможността да ползувам този регистър благодаря на С. Андреев.
- ⁸² Вж. А н г е л о в, Д. Икономическо развитие на България по време на византийското владичество – В: Икономика на България до Социалистическата революция. I., С., 1969, 93–104.
- ⁸³ Вж. Г е н ч е в, С. Кумството у българите. – Изв. Етнографския институт и музей (ИЕИМ), XV, 1974: 89–112 и посочената там литература.
- ⁸⁴ R a d o n i c, J. Putovanja Evlije Celebije po srpskim i hrvatskim zemljama. – Godisnica Nicole Cuplica, XXIX, 1910, 33–110; E l e z o v i ć, G. Iz putovanja Evlije Celebije. – Glasnik Istoriskod društva u Novom Sadu, IV, 1931, 308–314; S a b a n o v i ć, H. Proucavanje Celbije i njegovog putopisa. – In: Evlija Čelebi..., 9–35.
- ⁸⁵ За особеностите на Пътеписа на Евлия Челеби вж. Д и м и т р о в, С. Евлия Челеби. Пътепис..., 5–20.
- ⁸⁶ Пак там, с. 37.
- ⁸⁷ Пак там, с. 39.
- ⁸⁸ Пак там, с. 86.
- ⁸⁹ Пак там, с. 127.
- ⁹⁰ Пак там, с. 129.
- ⁹¹ Пак там, с. 134.
- ⁹² Пак там, с. 143.
- ⁹³ Пак там, с. 151.
- ⁹⁴ Пак там, с. 150.
- ⁹⁵ Пак там, с. 224.
- ⁹⁶ Пак там, с. 248.
- ⁹⁷ Пак там, с. 254.
- ⁹⁸ Пак там, с. 263.
- ⁹⁹ Пак там, 266–277.
- ¹⁰⁰ Evlija Celebi..., р. 75.
- ¹⁰¹ Пак там, с. 381.
- ¹⁰² Д и м и т р о в, С. Евлия Челеби..., с. 39.
- ¹⁰³ Пак там, с. 62.
- ¹⁰⁴ Пак там, с. 34.
- ¹⁰⁵ H a m m e r, J. von. Hadschi Chalfa, Rumeli und Basna. Wien, 1912, р. 88, 98, 140.
- ¹⁰⁶ М а р к о в а, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, 11–24.
- ¹⁰⁷ Вж. И в а н о в а, Й. Българските старини в Македония. С., 1942, с. 151.
- ¹⁰⁸ С н е г о р о в, И. Охридската патриаршия (Нейният произход, граници и епархии). С., 1919, 68–78.
- ¹⁰⁹ И в а н о в, Й. Българските старини..., с. 45, 56, 76.
- ¹¹⁰ D r a g a n o v i ć, K. Izvjesce apostolskoj vizitatore Petra Masareckia o prilikom katoliceskih naroda u Bugarskoj, Srbiji, Slavoni i Bosni, g. 1623 i 1647. – Starine, XXXIX, 1938, 7–23.
- Преводът е на К. Гагова, за който ѝ благодаря.
- ¹¹¹ Цит. по: Д и м и т р о в, Б. Петър Богдан Бакшев и неговата „История на България“. – Истор. преглед, 1979, № 1, 102–109.
- ¹¹² F e r m e n d z i n, E. Isprave tucuce se Crne Gore, stare Srbije. – Starine, XXV, 1928, 191–192. Преводът е на Б. Димитров.

- ¹¹³ Вж. Ж и в к о в, Т. Народ и песен. (Проблеми на фолклорната песенна традиция. С., 1977, 8-42.
- ¹¹⁴ Вж. И в а н о в, Й. Български народни песни, записани преди 200 години. – Училищен преглед, XXVI, 1927, №1, 42–50.
- ¹¹⁵ Български народни песни. Събрани от Братя Миладинови. Фототипно издание. С., 1981.
- ¹¹⁶ Пак там, с. 9, 19, 53, 87, 89, 93, 169, 171, 191, 238, 260, 263, 278, 314, 359, 417.
- ¹¹⁷ Пак там, с. 171.
- ¹¹⁸ Пак там, с. 263.
- ¹¹⁹ Пак там, с. 314.
- ¹²⁰ Пак там, с. 48.
- ¹²¹ Пак там, с. 278.
- ¹²² Пак там, с. 87.
- ¹²³ Пак там, с. 321.
- ¹²⁴ Пак там, с. 395.
- ¹²⁵ Пак там, с. 10, 19, 124, 119, 134, 151, 339, 359, 417.
- ¹²⁶ Пак там, с. 342.
- ¹²⁷ Пак там, с. 72, 83, 108, 115, 168 и др.
- ¹²⁸ Пак там, с. 32, 67, 98, 97 и др.
- ¹²⁹ Цит. по: Н о з и л л е, J. Цит. съч. 121–125.
- ¹³⁰ Вж. Г р у е в, Б., Б. К у з м а н о в. Обща биогеография. С., 1994.
- ¹³¹ Г у м и л е в, Л. Н. Цит. съч., с. 186.
- ¹³² W a l l e r s t e i n, I. The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. London, 1980, p. 75.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 88, 1995

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 88, 1995

ЕТНИЧЕСКО САМОСЪЗНАНИЕ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XV–XVII В.

ВАЛЕРИ КАЦУНОВ

Валери Кацунов. ЭТНИЧЕСКОЕ САМОСОЗНАНИЕ БОЛГАР XV–XVII ВЕКАХ

Попытка реконструкции и анализ болгарского этнического самосознания в период XV–XVII вв. – основная задача данной статьи. В качестве главных факторов в формировании и воспроизводстве этнического самосознания в Османской империи показаны роль государственной власти и идеологической организации общества. Исследованы пути и методы воздействия этих факторов на индивидуальное самосознание в условиях этнически чужой власти и произошедших изменений индивидуального отношения к светской власти. Проанализированы проявления болгарского этнического самосознания в рамках общего для покоренных балканских народов православного религиозного комплекса. В статье представлена также и оригинальная модель этнического самосознания в ее связи и зависимости от религиозной принадлежности. На базе взаимосвязи этнической и религиозной характеристик самосознания показаны изменения и эрозия этнического самосознания при смене религиозной принадлежности.

Valery Katzunov. THE BULGARIAN ETHNIC SELFCONSCIOUSNESS IN XV–XVII C.

The study makes an attempt to reconstruct and analyse the Bulgarian selfconsciousness during the XV–XVII centuries. The role of state authority and of the ideological organization of the Ottoman society is revealed as a main factor for the reproduction of ethnical consciousness. The ways and methods for the impact of those factors upon the individual selfconsciousness are analysed in the context of the domination of ethnically different power and their influence and the transformations caused are compared to the development of other Balkan nations belonging to the Eastern Orthodox complex. The study suggests an original model of ethnical selfconsciousness subject to religious tradition. That interaction of ethnicity and religion is gradually eroded in cases of religious conversion and causes ethnical change as well.

В историята на европейските народи все още има недостатъчно изследвани процеси и явления. Един от тези глобални проблеми е формирането на съвременните европейски нации. В продължение на столетия, назад във времето, големи групи „варвари“ нахлуват и отседат на континента. По своя път те воюват със завареното население, разсместват го или се сливат с него. И тъкмо когато последната вълна пришълци залива Югоизточна Европа, народите от западния край на континента започват едно ново нашествие – към Америка. Успоредно с политическата история на Европа се развива сложен и многопластов процес на етническа интеграция и разделяне. Той обхваща етническата история на европейския свят. В него се появяват или изчезват отделни племена народи, които в крайна сметка формират днешната пъстра картина на европейските националисти. Този процес продължава и днес.

Успоредно с интегрирането на някои държави в Европа се наблюдават процеси на дезинтеграция, развиващи се на базата на етническо самоопределяне и противостояне. Подвижният етнически профил на Европа предполага обособяването на нови нации. Дълго време обаче център на изследванията са политическите и икономическите процеси. Едва в последните години проблемите на етническата история на Европа се утвърждават като необходим и важен дял на историческото знание. Доскоро преобладаващото мнение в цялостния обществен живот на континента бе, че водещи са икономическите и политическите проблеми. Съвременната европейска интеграция може да се определи и като резултат от стремежа за тяхното решаване. Този процес има свое отражение и реакции в междуетническите отношения, които принципно са чувствителни към външна намеса. Етническите процеси и породените от тях проблеми изглежда се омаловажават и може би игнорират – от недоглеждане или съзнателно, което довежда до тежки кризи. По силата на тази никъде неписана логика например те намират твърде малко място по страниците на учебниците по история. Това води до образуването на своеобразен вакуум в общественото мислене, който сравнително лесно се запълва с традиционно формираните и исторически обусловени стереотипи и модели на междуетнически отношения.

Историята на европейските етноси е твърде интересна и в нея все още има „бели петна“. Едно от тях е етническото оцеляване на балканските народи в условията на османското владичество. За нас, българите, този проблем е от изключително значение най-малкото поради факта, че обхваща продължителен период от почти пет столетия. Петстотин години са твърде много за историческото развитие на Европа за времето от раждането на Христа насам. Такъв период е напълно достатъчен Римската империя да доразвие достиженията на античната култура и да ги превърне в основа на съвременната европейска цивилизация. По-малко време е нужно за формиране на нови етнически общности върху нейните развалини. Още по-кратък е периодът, в който те се разделят със средновековието и се превръщат в съвременни европейски нации. И може би най-кратко е времето, за което колониите европейски нашественици в Америка се превръщат в отделни нации.

До самия край на XIV в. балканските народи следват общия ход на европейската история. Те имат безценната историческа възможност да усвоят част от бляскавата византийска култура. След края на Римската империя огънят на европейската цивилизация продължава да гори в нейната източна част (наречена в по-късно време Византия) с център Константинопол. Непосредствената близост с византийската столица има определящо значение за общото историческо развитие на балканските народи.

Нашите предци се настаняват на Балканите така, както всички „варварски“ народи в Европа – със силата на меча. Това естествено определя бъдещото им политическо развитие: войни с Византия, войни с други варвари, идващи след тях, войни помежду им. В сферата на културата обаче борбата за политическо оцеляване има съвсем друго измерение. За разлика от останалите региони в Европа, Балканите са под плътното културно влияние на Византия. Уседналите тук варвари има от кого да се учат. Сравнително бързо, следвайки византийския културен модел, те създават свой уникален културен облик.

Борбата за политическо оцеляване и културното влияние на Византия са двете основни предпоставки за формирането на балканските народности и за тяхното по-бързо, в сравнение с останалите европейски народи, етническо развитие.

Проблемът за формирането, същността и ролята на народността (етническото) самосъзнание¹ в доиндустриалните общества се налага все по-категорично в съвременното обществознание. Все още специалистите историци рядко се обръщат към него. Това се прави главно за времето на средновековието – докъм края на XIV в.² Но за късното българско средновековие, т.е. за времето на османското владичество, самосъзнанието се констатира като културен феномен и фактор за съхраняване на българската народност³. С малки изключения специалистите не се наемат да изяснят неговата същност и функции в обществения живот на българите под османска власт⁴.

Формирането на българската етническа общност е сложен и продължителен процес. В нашата историография преобладава мнението, че някъде през X в. този процес може да се смята в основни линии за завършен⁵. Поради това можем да приемем, че в навечерието на византийското владичество българското общество вече притежава собствено етнически белези, определящи го като самостоятелен етносоциален организъм⁶. Малко по-късно, след византийското завоевание, се появяват и първите документирани прояви на българско етническо самосъзнание⁷.

Признаците (белезите на) за която и да е етническа общност са сравнително добре формулирани в специализираната литература: език, територия, стопански живот, култура⁸. Те са общовалидни за всички нейни членове. Това дава основание да се смята, че на тяхна база големи групи хора формират съответни общности, изградени върху един или няколко от тези признаци⁹. Всички те имат собствено етническа характеристика, която е индивидуална за самостоятелно взетата етническа общност, и характеризират нейната уникалност сред останалите общности. Сам по себе си всеки от посочените белези (признаци) не може да формира етническа общност като цяло. За това е необходима социална организация, която да изпълнява две особено важни функции. Първо – да бъде общ, обединяващ фактор и второ – да гарантира възпроизводството на етническите белези¹⁰.

Функциите на такава организация за нас българите се поемат изцяло от държавната власт до покръстването, а след това част от тях се прехвърлят на Българската църква. В процеса на формиране на българската етническа общност появата на посочените собствено етнически белези е необходимо условие. В този процес държавната организация и църквата стават решаващи фактори. Под тяхното сумарно въздействие в сферата на общественото мислене постепенно се отделя един своеобразен, относително самостоятелен пласт от обществено значими идеи, които формират етническото съзнание.

Днес от дистанцията на вековете е твърде трудно да се реконструира идейният свят на българското общество от онова време. Поради това се спирам само на три обществено значими идеи, чието присъствие в обществения живот се потвърждава от множество извори:

1. Идея за етническа идентичност на всички членове на обществото.
2. Идея за управление на обществото. (Съвкупност от взаимосвързани идеи за организация на обществото или общо казано идея за държавност.)
3. Идея за културна идентичност на всички членове на обществото. (Идея за културна общност.)¹¹

По принцип посочените идеи сами по себе си не са подчинени на конкретни етнически характеристики. Те присъствуват в общественото мислене на всяко общество на даден етап от неговото развитие. Етническото оцветяване на тези идеи става при тяхното конкретизиране в живота на определена етническа общност. Така първата се обективира в етнонима, втората – в идеята за държавност, и третата – в етническата култура¹².

Много често в българската историография понятията *етническо съзнание* и *етническо самосъзнание* се употребяват като равностойни за един и същ културен феномен. Това е най-малкото неточно¹³. Такъв подход води до разглеждането на една етническа общност като просто множество от индивиди и следователно до игнорирането на отделния човек в общността. Но културните идеи и последвалите ги прояви започват или изцяло са резултат от дейността на отделна личност. Едва след популяризирането им по един или друг начин те стават достижение на общността. Постепенно тяхната съвкупност се превръща в онова, което днес определяме като културна традиция на големи групи хора. В продължение на хиляди години културната традиция е силата, ориентираща и движеща индивида в каноните на обществените отношения от най-ранна възраст. Тази традиция се формира много бавно и често пъти мъчително. Централно място в нея заемат етнически оцветените елементи на културата. Веднъж създадена, тя действа като гигантски маховик в механизма на обществените отношения.

Историческите извори сочат, че както сега, така и в отдавна отминали времена всеки човек осъзнава своята етническа принадлежност. А етническата характеристика на обществото като цяло се определя от етническото самосъзнание на отделния индивид така, както цветът на пясъка се определя от цвета на всяка песъчинка. Самосъзнанието, било то етническо или друго, е личностна характеристика, присъща на индивидуалното човешко мислене¹⁴. От своя страна, обществено значимите идеи се обективизират в сферата на общественото мислене. Те имат максимално обобщена, абстрактна форма и съдържание. Тяхната практическа реализация в обществения живот се осъществява от държавни институции и организации. Така например през средновековието идеята за държавност се материализира в обществения живот от името и чрез личността на владетеля. Той санкционира цялостното управление на държавата и определя отношенията ѝ със съседните държави. Държавната администрация му е подчинена изцяло. Може да се каже, че това важи за всички европейски държави в сферата на източното православие по онова време¹⁵.

Следвайки византийския модел в управлението на обществото, Българската църква се изгражда в пълна зависимост от светското начало¹⁶. Той води до нейното своеобразно „одържавяване“ и етнизирание.

Етнизирането на Българската църква е сравнително бърз процес. Достатъчен е може би един пример. Българите приемат християнството през 865 г. В 1018 г. България пада под византийско владичество. Новата византийска администрация в българските земи е нееднородна по етнически състав. Така заедно с някои местни управители – арменци по произход, в българските земи идват и арменски свещеници, някои от които проповядват манихейство, павликянство и други ереси, пораждайки известен конфликт в църковните дела по места. Свидетелство за това има в житието на един от първите български светци – Иларион Мъгленски, живял през средата на XII в. Централно място в него заемат публичните идеологически спорове на светеца с еретиците. Характерното тук е, че противниците на Иларион Мъгленски са точно определени с етнонима „арменци“, На много места в текста тяхната ерес е обобщена от автора на житието като „арменска“, независимо от това дали е майнихейство, несторианство или павликянство¹⁷.

Тенденцията към етнизиране на църквата е отразена и в апокрифната литература от времето на византийското владичество. В „Слово от Кирил Философ как покръпсти българите“ българите са представени като „по християни“ от останалите християнски народи. „Те [българите], каза господ, ще предадат на бога православната вяра и християнство.“¹⁸

Идеята за етническа идентичност на всички членове на обществото се реализира в живота на общността чрез политиката на централната власт. Всички нейни действия, насочени към уеднаквяване на отношението спрямо поданиците ѝ, независимо от това дали някои от тях са имали първоначално друг етнически произход, в крайна сметка водят до етническо изравняване. И обратното – там, където властта отделя или проявява различно отношение към някаква подвластна етническа група, в крайна сметка се формира самостоятелно етническо самосъзнание с всички произтичащи рано или късно следствия.

Посочените по-горе обществено значими идеи съществуват в сферата на общественото мислене през българското средновековие, независимо от съзнанието на отделния индивид в обществото. Това донякъде се отнася и за обществения елит, за хората, които управляват. При това колкото по-назад във времето е разположен изследвания период, толкова в по-голяма степен е валидна посочената закономерност. Изворите от разглеждания период дават твърде оскъдна информация, за да се направят диференцирани изводи за всяка социална група поотделно. За това може да се каже, че авторите (генератори) на обществено значими идеи по онова време са единици. Те са по-скоро отделни лица, които имат съществено влияние при определяне на тенденциите и насоките преди всичко в политическия живот на обществото. Едва по-късно политическите решения водят до изменения в етническите характеристики на формулираните по-горе обществено значими идеи.

Тук може би е мястото да се разгледат промените в соционормативната култура на Първата българска държава. Те са сложен, изпълнен с противоречиви тенденции и може би поради това – особено интересен, но слабо проучен процес. Посочените идеи – посредством механизма на соционормативната култура – достигат и въздействуват пряко върху съзнанието на отделния индивид в българското средновековно общество. Тяхното отражение в индивидуалното човешко съзнание формира уникален за всяка личност комплекс от представи, чиято етническа характеристика е тър-

сеното етническо (народностно) самосъзнание. Естествено тези представи имат различен интензитет за всеки отделен човек. Те могат да са и с различна форма на външна изява съобразно географския регион, мястото на индивида в социалната структура на обществото и някои други местни или индивидуални особености. Като цяло обаче тяхното съдържание се запазва и може да се проследи през цялото българско средновековие. Иначе казано, осъзнаването, осмислянето на етническите характеристики на обществено значимите идеи от съзнанието на отделния човек, формира в неговото индивидуално мислене група представи, съставлящи собственото му етническо самосъзнание. Тези представи могат да се формулират както следва:

1. Представа за общност на произхода (като индивидуално отражение на идеята за етническа идентичност на всички членове на обществото, от етнонима).

2. Представа за общност на историческата съдба (отражение на идеята за управление на обществото, идеята за държавност).

3. Представа за културни особености (от идеята за културна идентичност на всички членове на обществото до идеята за културна общност).

Взети заедно, формулираните представи определят етническото самосъзнание на хората от всяка етническа общност. На практика те ги свързват в едно цяло, представляват невидимата спойка на етническата общност. Мястото на този своеобразен комплекс от етнически представи в живота на етническата общност, както и неговите прояви, е в пряка зависимост от външни фактори. Вътре в самата етническа общност те почти не се забелязват в ежедневиите контакти между хората. Появата им на повърхността на общественния живот винаги е предизвикана от някакъв външен дразнител. Това може да стане както при чуждо нашествие, така и при появата на отделен чужденец в общността. При това съвсем не е необходим какъвто и да е пряк контакт. Много често само обменената информация за друга етническа общност е достатъчна, за да се задействува някой от етническите стереотипи или да настъпи каквато и да е реакция с етнически характер. Всичко това определя етническото самосъзнание като най-важен признак за устойчива етническа общност¹⁹. Промените в него неминуемо водят до излизането на индивида от конкретна етническа общност, до преориентирането му към друга такава общност. Посочените в началото признаци представляват необходими условия за неговото формиране, а държавата и нейните институции – фактори, определящи темповете на развитие и устойчивост. В сравнение с него останалите етнически признаци могат да се разглеждат и като променливи. Тяхната промяна не води до промени в чувството за етническа принадлежност. Така например няколко етнически общности могат да имат общ език или територия, да са включени в обща икономическа система или да имат обща културна среда. Но тези общи кръгове на съжителство, както показват последните две хиляди години от човешкото развитие, в крайна сметка се оказват временни, защото етническите процеси на интегриране и обособяване са постоянни спътници в общественния живот на човека.

Веднъж формирано, етническото самосъзнание остава неделимо и присъщо за конкретната етническа общност, независимо от превратностите на нейната историческа съдба. Поради относителната устойчивост на етническото самосъзнание спрямо всички останали признаци през вековете, то с основание се сочи в специализираната литература като основен етнически определител. „Първостепенната роля на етническото самосъзнание сред факторите и признаците на устойчива етническа общност

се обуславя от това, че то като че ли синтезира в себе си всички признаци и фактори, явява се тяхно мирогледно и психологическо обобщение, представлява осъзната от всички представители на етноса, макар и в различна степен, но независимо от това напълно определена система от ценности, неделима част от достиженията на етноса като цяло и на който и да е член от него поотделно. Етническото самосъзнание се изявява в качеството на крайна оценка и мислена санкция на всички основни фактори, които формират която и да е етническа общност.²⁰

Етническото самосъзнание играе съществена роля при създаването на етническите стереотипи. Те от своя страна заедно с представите участват в мотивацията и цялостното ежедневно поведение на отделния човек, като в голяма степен определят реакциите на индивида в разнородна етническа среда. Сам по себе си този проблем е актуален и днес в някои части на Европа, където междуетническите отношения са изострени. Но той може да бъде проследен и далеч назад във времето на българското средновековие, благодарение на запазените исторически извори.

Османското завоевание на Балканите налага коренни промени в условията на обществен живот на всички балкански народи, което дава своето отражение и в сферата на общественото мислене. Настъпват дълбоки изменения във факторите, формирали преди столетия народностното самосъзнание и поддържащи го до времето на нашествието. Като цяло идеята за държавност в завоюваните територии се запазва, но нейната етническа характеристика е вече съвсем различна. Същото важи и за останалите общественно значими идеи от групата, формираща народностното съзнание. В основата на всички промени лежат измененията в основополагащото отношение власт – подвластно население в управлението на обществото както и в администрирането по места²¹.

Още в хода на завоеванието османците унищожават българския административно-управленски апарат. Изчезва изгражданата в продължение на векове сложна система от административни, правни, данъчни, военни и културни връзки и отношения на българския държавен механизъм, която насочва и регулира живота на обществото. На негово място завоевателите започват да изграждат нова, твърде съществено различна от балканските управленски традиции система²².

В началото на XV в. османската държава изживява етапа на своето първоначално организиране. Новият административно-управленски апарат е съвсем опростен и подчинен главно на нуждите на военната машина. Цялата местна власт е концентрирана в ръцете на едно лице. По правило то се числи към висшия офицерски състав на армията. Неговите задачи се заключават в това да осигури стабилност на местната власт, да облекчи пътя на преминаващите военни части и да държи в подчинение населението. Тази военизирана система на местно управление се установява в хода на османското нашествие към Европа²³. Тя е свързана пряко с административното делене на завоюваните територии и тяхното управление. Нейното усъвършенстване се развива успоредно с формирането на централната власт. В тази сравнително опростена и силно централизирана административно-управленска система подвластните балкански християни, в това число и българите, нямат никакъв достъп поради факта, че не следват религията на пророка Мохамед²⁴.

Установяването на Османската империя като административно-управленска система е продължителен процес, който в голяма степен се влияе от управленските

традиции на държавите, с които империята влиза в пряк досег. За нея завоюването на Балканския полуостров поражда един нов проблем. Местното население е изключително християнско. Това е и време, в което самите завоеватели не са наясно как да се справят с организацията и ежедневното администриране на християнското население, още повече, че тяхната основна грижа през целия XV в. си остава войната. От друга страна, християнското население до края на османското владичество е преобладаващото мнозинство на Балканите. Местната османска власт е съсредоточена в градовете и на практика е недостатъчна, за да замести изцяло ликвидираната държавна организация в по-малките селища, където няма военни гарнизони²⁵.

Османците решават този проблем, поставяйки началото на оригинален за времето си начин. Съобразно законите на шерията те създават т. нар. система от миллети²⁶. На базата на верската принадлежност на завоюваните народи те формират по чисто административен път големи религиозни общности, като запазват по принцип тяхната църковна организация²⁷. Тази система е изградена по религиозни, а не етнически признаци. Етническата принадлежност и произход в нея нямат съществено значение в ежедневното администриране на населението като цяло. Това игнориране на етническата характеристика в отношението към подвластното население се отнася и до самите завоеватели. Формалното запазване на заварените религиозни институти и етническото приравняване за сметка на вероизповеданието са новите, „имперски“ елементи в сферата на вътрешното управление²⁸.

През втората половина на XV в. централната власт формира три големи религиозни общности: гръко-православна, армено-григорианска и юдейска. Първата, наречена „рум миллети“, е създадена веднага след падането на Цариград в 1453 г., втората – „ермени миллети“ – в 1461 г., а третата – „яхуди миллети“ след прогонването на евреите от Испания в 1492 г. и Португалия – 1497 г.²⁹

Така в османската административна практика заляга правилото за разделяне на поданиците по верска принадлежност, което решава и техния граждански статус. Шериятът разделя всички хора под слънцето на две групи: правоверни – мюсюлмани, и неверници – християни, юдеи и идолопоклонници³⁰. Това принципно разделяне на поданиците определя и тяхното място в социалната структура на Османската империя. В нея на християните, като неверници, е отредено най-ниското стъпало. Основното право, което те имат, е и тяхно неотменно задължение – да плащат данъци и да изпълняват безпрекословно различни трудови наряди, ангарии и други тежоби. В османската данъчна политика неверниците са поставени регламентирано в по-неизгодно положение от правоверните³¹. Този основополагащ принцип на религиозно неравноправие лежи в основата на промените в обществения живот на балканските народи, в това число и на българите.

Системата от миллети в Османската империя е пряко свързана с управлението на нейните балкански провинции и администрирането на християнското население в тях. Военизираното управление на тези земи е оправдано в хода на завоюването. Но когато театърът на бойните действия се премества на запад и северозапад към Централна Европа, то става недостатъчно ефективно. Падането на Цариград през 1453 г. бележи нов етап в административното устройство и управление на балканските земи. Османската столица се премества трайно от Одрин в Цариград, а самата империя припокрива бившите владения на Византия на Балканите. Сега необходимостта от гражданско по тип управление излиза на преден план.

Централната власт усъвършенствува управлението в няколко направления. Тя раздава земи, като послужебни владения – ленове, с което осигурява издръжката на по-голямата част от армията, от една страна, а от друга – възпира миграцията на населението, предизвикана в хода на завоеването³². В тази посока действа и административно-териториалното устройство. Новата данъчна система налага регистрация на населението по местоживеене, като едновременно с регистрирането се отбелязва изрично видът стопанска дейност, която упражнява местното население³³. Трайното обвързване на данъчната система с териториално-административното устройство води до закрепване на населението в отделни селища и сфери на стопанска дейност. Но всички тези устройствени действия явно не са достатъчни за пълната организация в етнически разнородните балкански владения на империята. Същността на проблемите по тази организация имат два основни аспекта. Единият е свързан със завареното многообразие на стопанска дейност. Другият се определя от етническата и религиозната пестрота, доколкото последната е обусловена от етнополитическите граници, разделящи балканските народи.

Системата от религиозни общности – миллети, дава задоволително решение на втория проблем. Що се отнася до етническите различия, те се пренебрегват и за самите завоеватели, доколкото вярата на пророка Мохамед може да гарантира верноподаничество. Това отношение към подвластното население се пренася и върху завоюваното население от неверници. Неговите етнически отлики не са съществени за османската администрация. Тази политика на етническо „изравняване“, чрез утвърждаването на общ идеологически институт, дава определени резултати в първите векове на османското владичество.

Завоевателите запазват църковната организация и от чисто практически нужди. Тя е добра основа за регистрация на населението по места и за неговото данъчно облагане. Така например, много често отделни махали в градовете се отбелязват в османските регистри по името на местния енорийски свещеник. Това име остава в регистрите за много дълго време, независимо от това дали махалата има нов свещеник³⁴. Един от крайните резултати от принципното запазване на местната църковна организация чрез системата от миллети е ферманът от 1870 г., с който се признава етническото присъствие на българите в Османската империя. Документът е изготвен на базата на запазената по това време епархиална организация³⁵.

Функциите на социален организатор в тях до османското нашествие се осъществяват изцяло от системата от енории и епархии на църквата. До този момент Българската църква е автономна организация като структура и напълно независима като икономически организъм. Нейната издръжка се поема частично от светската власт под формата на дарения, но главно от населението, като регламентирани данъчни постъпления³⁶.

След османското нашествие енорияшите остават единствения източник на материална подкрепа за местните църковни храмове. Църквата събира регламентиран данък и такси при извършване на конкретни църковни ритуали. По-голямата част от тези постъпления по един или друг начин отиват в османската хазна³⁷. Оцелелите манастири са в почти същото положение. Още в самото начало на османското владичество по-големите от тях успяват по един или друг начин да си издействуват специални фермани, удостоверяващи правата им върху конкретни земи³⁸. Тези документи

обаче трябва да се подновяват при възкачването на всеки нов султан и всеки път сумата която трябва да се плати е значително по-висока³⁹. Високи данъци и ограничения в стопанския живот правят манастирските доходи недостатъчни за поддръжка или строителство на манастирски сгради и църкви. В общи линии постъпленията стигат за простото възпроизводство на църковната книжнина и ритуали. Това е една от причините, които налагат събирането на помощи в далечни краища⁴⁰.

На пръв поглед от двата общественореорганизиращи фактора – държава и църква, последният се запазва и то с височайшето благоволение на Мехмед II – завоевателя на Константинопол. Но това съвсем не е Българската църква от времето на Втората българска държава. Механичното сливане на балканските християнски народи в една религиозна общност – рум миллет, в диоцеза на Цариградската патриаршия води, от една страна, до тяхното етническо изравняване пред лицето на османската власт. От друга страна, това лишава от етническо представителство в йерархията на патриаршията с изключение на най-ниското стъпало – енорийски свещеници или монаси⁴¹. А последното обстоятелство води до просто възпроизводство в сферата на културата до нейното опростяване, обуславяйки малкия брой оригинални български произведения до епохата на Българското възраждане. И никак не е случайно, че движението за етнически собствена църковна йерархия е един от трите основни потока в общото течение на тази епоха и че то първо получава официалното признание на Високата порта с фермана за Българската екзархия от 1870 г.

Общопризнат факт е, че в условията на османското владичество църквата става фактор за съхраняване на българската народност. Но християнството е универсална религия. Достатъчно е да се прочетат някои пасажии от деянията и посланията на апостолите в „Новия завет“ като:

„Само нека всякой да постъпва тъй, както му е определил Бог, както го е призовал Господ. Тъй поръчвам по всички църкви.

Обрязван ли е призван някой, да не крие; необрязан ли е призван някой, да се не обрязва.

Обрязването е нищо, и необрязването е нищо, а *пазенето Божиите заповеди е всичко*“. (к. м. – В. К.)

Пак там идеята за равенство, независимо от произхода, е поставена в основата на важни за църквата ритуали, като причестяването например:

„Чашата на благословението, която благославяме, не е ли общение с кръвта Христова? Хлябът, който ломим, не е ли общение с тялото Христово?

Защото един хляб, *едно тяло сме ние* (к. м. – В. К.) многото, понеже всички се причестяваме от един хляб.“⁴³

Етническото равенство определя универсализма на християнството. Неговото етнизиране зависи от светската организация на обществото.

В специализираната литература сравнително отскоро е дефинирано понятието *религиозен комплекс*⁴⁴. Включването му в научен оборот разкрива широки възможности за систематичен анализ на каквато и да е идеологическа организация в доиндустриалните общества и нейните връзки с етнополитическите им организации⁴⁵. Религиозният комплекс е представен от три взаимосвързани и взаимообусловени елемента: религиозно съзнание, религиозно поведение, религиозни институции. Това делене съответствува на условното разграничаване на материална и духовна культу-

ра в иначе единния обществен живот. Известни трудности създава мястото им на овеществяване и реализация. Така религиозното съзнание се приема като чисто духовно явление, обективиращо се в идейния свят на обществото. Може би най-същественото за него е, че то създава предпоставки за обединяването на големи групи хора и играе определяща роля в тяхното културно развитие. Неговото индивидуално отражение като самосъзнание влияе пряко върху ежедневното поведение и реакции на отделния човек.

Религиозното поведение може да се разглежда и като групова, и като индивидуална характеристика. То се обективира на границата между духовното и материалното в живота на обществото и предполага наличието на религиозни институции.

От своя страна религиозните институции имат чисто материален израз и се проявяват в общата социална организация и структура на обществото. Те оказват постоянно влияние и имат насочващо въздействие върху религиозното съзнание и поведение.

Религиозният комплекс възниква на определен етап от историческото развитие на религиозните представи на човека. Той съответствува на естествената еволюция на обществените идеологически концепции и отразява степента на изграждане самосъзнанието на човека въобще. Ако светската организация на обществото определя точното място на индивида в обществените отношения, то идеологическата му дава готов отговор защо е там. Иначе казано, религиозният комплекс *санкционира* обществените отношения. Тази санкция се осмисля в индивидуалното съзнание чрез група представи, които трябва да съответствуват на равнището на обществените отношения и са личностна характеристика⁴⁶. Тези представи разкриват степента на осъзнаване на заобикалящия човека свят, обществения ред с неговите принципи и норми или канони на поведение. За епохата на средновековието те могат да се обобщят по следния начин:

— представи за света, реда и закономерностите в живота на отделния човек и обществото като цяло⁴⁷;

— представи за необходимо религиозно поведение;

— представи за религиозна идентичност на членовете на обществото.

Връзките на Българската църква с държавата създава всички предпоставки за проникването на етнически елементи в иначе универсалното християнство. Този процес на етнизиране на църквата като институция има своето отражение в системата от представи на отделния човек, където етническите се смесват с религиозните. Това смесване е продължителен, сложен и динамичен процес. Първите свидетелства за него са от времето до покръстването⁴⁸. Те съществуват и от периода на византийското владичество⁴⁹. Смесването на представите съпътствува както общия процес на формиране на българската народност и независимото ѝ развитие, така и нейния живот в условията на чуждо владичество и става задължителна характеристика на самосъзнанието. В историческите извори са засвидетелствувани множество варианти на смесване на етнически с религиозни представи. От тях най-ярки са може би тези от смесването на представите за световния ред с тези за общия произход и общата историческа съдба. Така например в повечето приписки османското нашествие се представя като „божие наказание“ и „по божие поущение“, заради „греховете наши“.

„Писа се... в дните, когато по поущение божие предадени бяхме заради грехове-

те наши в беззаконните и мръсни ръце на врага, на царя на неправдата, на лукавия по всичката земя. И тогава беше запустение и скръб велика от безбожните измаилтяни, каквато не е бивало и няма да бъде“⁵⁰. Това вероятно е било най-разпространеното обяснение. Но се срещат и такива, в които същото събитие е представено по-близко до историческата реалност⁵¹. Може би най-лаконичен и едновременно с това най-точен пример за смесване на етнически с религиозни представи е текстът на Божишишкия надпис⁵².

Етнизирването на религиозния комплекс има решаващо значение в условията на османското владичество. Системата от „милети“ групира отделните народности на религиозен принцип, с което ги изравнява пред лицето на властта. Това ново за балканските народи решение в сферата на управлението едва ли е било взето без познаване на самото християнство като идеологическа система. Неговата универсалност е онова необходимо качество, което в крайна сметка прави „миллетите“ приложими в практиката на общественото управление до момента, в който всеки един от включените в нея народи съзрее за своето възраждане. В известен смисъл тъкмо системата от „милети“ е онази част от османското управление, която задържа развитието на балканските народи в сферата на културата. Едновременно с това обаче запазването на църковната организация чрез тази система създава необходимите възможности за етническо оценяване, защото църквата като институция е немислима без конкретно религиозно поведение. То, от своя страна, се определя както нормативно, според църковните предписания, така и от индивидуалните религиозни представи в ежедневието.

Формирането на християнските религиозни представи е продължителен и сложен процес, чиито корени се простират столетия назад във времето преди османското нашествие на Балканите. Те са резултат от въздействието на религиозните институции върху индивидуалното самосъзнание. Това въздействие се обуславя преди всичко от конкретните исторически условия. В него вземат участие отделни личности от висшата църковна йерархия и това естествено води до известен субективизъм при определяне на средствата и методите за въздействие.

По принцип средствата в източното православие зависят изключително от светската власт. Ето защо ликвидирането на българската държавност в края на XIV в. ограничава в голяма степен възможностите на църквата. Тези ограничения се отразяват най-осезаемо в религиозното поведение, а това както е известно води до ерозия на религиозната общност.

Въздействието върху народностното самосъзнание през първото столетие на османската власт е трудно доловимо, защото няма ясно очертана институция, която да го осъществява. Животът като че ли се движи по-скоро по инерция, набрана в предходните столетия. Но тази инерция е твърде силна. Тя лежи в основата на културната традиция, възпроизвеждаща народностното самосъзнание до XVIII в., в която някъде около средата на това столетие настъпват промени. Зараждат се нови идеи. Появява се необходимостта от нова идеологическа институция. В началото на XVIII в. такава все още няма, но има хора, които може би инстинктивно осъзнават необходимостта от нея. Първоначално това може би е не до край осъзнато и осмислено и от самите тях, но то става възможно по-късно само благодарение на техния труд, който прави възможен и осъществим стремежа към самостоятелна идеологическа институция.

Първото столетие от епохата на османското владичество е време на относите-

лен хаос и инерция във вътрешноцърковния живот на българите. Може би най-красноречив пример за ситуацията след покоряването на българските земи е следния откъс от Разказа за пренасянето на мощите на Петка Търновска от Търново във Видин и Белград от Григорий Цамблак:

„Прочее, само като преминаха през тях, измаилтяните напълно ги смазаха и направиха едва да си поемат дъх, а благочестието изтръгнаха, техните царе и князе – изтребиха. *И рядко, и с мъка ще се намери там църква или свещеник, и то тайно, когато светилището е скрито в земята* (к. м. – В. К.).“⁵³

Нарушените в хода на завоюването йерархични връзки започват да се възстановяват нормативно от средата на това столетие с признаването на Цариградската патриаршия при султан Мехмед II. Успоредно с процеса на възстановяване на църковната йерархия, започва и процес на физическо възстановяване на манастири и църкви. В известен смисъл то е по-скоро плод на инерцията в църковния живот и стремежът на османците за относително адекватно управление на християнските балкански провинции.

В новата ситуация църквата също е подчинена на определена инерция. Нейното съществуване е невъзможно без преповтарянето на старата църковна традиция. Докъм края на XVI в. възпроизводството на църковен живот е преди всичко резултат на тази инерция. Именно инерцията на възпроизводство на църковен живот предполага преписването на църковна литература, възстановяването на църкви и манастири, живописата и всички останали прояви на културен живот в новата значително по-широка религиозна общност. В такава обстановка проучването на народностното самосъзнание изисква издирването, пресяването и отделянето на всяка макар и минимална проява на народностно самосъзнание в общността.

Историята на Рилския манастир през първото столетие на османското владичество е може би най-добре документираното възстановяване и проява на спомената инерция. А може би най-популярната част от нея е пример възстановяването на манастира⁵⁴ от тримата братя Йоасаф, Давид и Теофан през втората половина на XVI в.: „Както се каза, тримата дойдоха в гореспомената пустиня, защото искаха да се поселят в нея... И понеже намериха всичките манастирски здания съвършено съборени и разрушени освен единствената църква и кулата, те, подпомогнати от бога, тутакси пак въздигнаха всичките от основи. И те съвършено ги поправиха и изградиха, и благолепно ги украсиха, като положиха за тях много труд и като *сами изхарчиха средства* (к. м. – В. К.).“⁵⁵

Възстановяването на Рилския манастир би било невъзможно без материална подкрепа. Владислав Граматик изрично съобщава, че това става както с усилията на манастирското братство, така и със средствата на светски лица:

„Ала това те извършиха не сами и не само със свои средства и със средства-та що притежаваше цялото братство от целия манастир, но и с пожертвовани-ята на някои боголюбиви мъже и преди всичко с настояването и помощта на благочестивия господин и нов ктитор на светата обител, кир Георги, който хубаво и много изредно набави всичко, от което се нуждаеха манастирските здания... (к. м. – В. К.).“⁵⁶

Известно е, че рилското братство активизира дейността си на два пъти през първото столетие от османското владичество⁵⁷. Първия път непосредствено след завоюването и втория – през 50-те години на XV в.⁵⁸ Свидетелство за тази дейност е

договорът между рилското братство и руският светогорски манастир „Св. Пантелеймон“ от 1466 г.⁵⁹ Договорът носи информация за опитите на рилските монаси да осигурят правата си върху по-стари манастирски владения: „... и от владетелните царе и велможи издействувахме писмени заповеди, с които манастирът да бъде освободен от царски данък и от данъците на други велможи“⁶⁰.

Най-вероятно манастирът е оцелял в хода на завоеванието. Хронологически един от първите документи в нашата история от началото на XV в. насам се отнася именно за Рилския манастир. Това е османска заповед от 1402 г. до румелийския управител: „Монасите, които живеят като рая в Рилския манастир и *притежават за сега височайши царски актове* (к. м. – В. К.) за право на свободно живеене, заявяват и се оплакват така: „*Нашиите имоти и земи, които владеем още от старо време, постепенно се отнемат от ръцете ни, разоряват ни и ни унищожават. В тези наши имуществва нахлуват със сила чужди хора, завладяват ни имотите, а самите нас против шерната и канона, ни прогонват и разпръсват, като казват, че те щели да ги владеят.*“ Предвид на това тяхно оплакване заповедвам на местната съдебна власт, да прегледа с голямо внимание *крепостните актове, които те притежават* (к. м. – В. К.). Ако от съдържанието на тези актове се установи, че речените монаси от Рилския манастир действително са владели тия имоти още от най-старо време, според както предписват свещеният шернат и канонът – в такъв случай заповедвам ви да действувате законно и справедливо, съгласно с духа на шерната, като възвърнете ограбените манастирски имоти. А самите монаси от речения манастир гледайте да настаните на постоянното им местожителство, в манастиря.“⁶¹

Възстановяването на Рилския манастир е в пряка зависимост от централната османска власт⁶². На пръв поглед, като че ли по традиция рилското монашество се обръща към нея, за да регламентира правата си върху конкретни земи. В цитираният документ, както и в следващите османски документи от 1508 г.⁶³ и 1516 г.⁶⁴ се споменава за „по-стари“ свидетелства, определящи правата на манастиря. За съжаление поранни от 1402 г. документи все още няма открити. Единствено във ферман от 1519 г.⁶⁵ се съобщава за някакъв акт на Баязид I (1389–1402), относно правата на манастиря, но това би могъл да бъде и същият от 1402 г. От десетките запазени османски документи за Рилския манастир може би най-важният е ферманът от 1508 г., от който става ясно, че цялата Рила планина е владение на Кара Мустафа паша, който по-късно го вакъфира⁶⁶. Това до известна степен облекчава дейността на рилските монаси, тъй като ги освобождава от редица данъци⁶⁷.

Документът от 1402 г. е особено интересен като свидетелство за наличието на своеобразна инерция в отношенията между идеологическата организация и светската власт в българското общество, наследени от свободното минало. Тази инерция е особено важна за оцеляването както на отделните манастири така и на българското духовенство през първите десетилетия на чуждата власт. На практика именно чрез нея се пренася културната традиция до момента на формалното регламентиране на християнската общност в Османската империя. Тази инерция вероятно е доста силна, тъй като тя преодолява естественото объркване в българското общество в хода на завоеванието и налагането на новата власт. Допустимо е да се приеме, че израз на тази инерция е титулуването на османския владетел „цар“, както и местната османска администрация „велможи“ в цитирания договор от 1466 г. Едно от първите свидетелст-

ва за тази инерция може да се намери в Похвално слово за Филотея от Йоасаф Бдински, разказващо за събития, непосредствено след падането на Търново. Тук търновският османски управител и неговите подчинени са определени като „княз“ и „велможи“⁶⁸. Подобно титулуване се среща и в автографите от началото на османското владичество⁶⁹. Следи от него могат да открият и в текста на разказа за пренасяне мощите на Иван Рилски в Рилския манастир от Владислав Граматик⁷⁰. Плод на тази инерция е и сборника на дяк Андрей от Бачковския манастир от 1425 г. За съжаление от това време са запазени твърде малко документи. Те биха свидетелствували за духовния живот на първите няколко поколения българи, живели под османска власт.

Друг красноречив пример за широкомащабна възстановителна работа е дейността на Пимен Зографски през първата половина на XVII в. в Софийско и Видинско, в района на Русе и Силистра. Неговото житие предоставя не само обилен материал за движението и работата на Пимен. То е свидетелство за конкретен опит за възстановяване на вътрешноцърковния живот в балканските провинции на Османската империя от страна на атонското монашество. В житието, писано от неговия ученик Памфилий, съобразно средновековната традиция се разказва, че идеята за тази апостолическа дейност принадлежи на самия Св. Георги – патрон на Зографския манастир: „Когато светият достигна отечеството си, започна да проповядва на християните божие слово и да ги укрепва в Христовата вяра, и да строи църкви навсякъде... Като обиколи цялата Софийска област, съгради по села и градове триста църкви и петнадесет манастири, от които обнови Черепишкия манастир, на река Искър, и събра много братя, и им постави игумен, и всичко устрои по образец на общежитието в Зографския манастир...“⁷¹

Житието на Пимен Зографски съдържа и едно интересно сведение за разпространението на идеята за богонзбраността на българския народ. На същото място е посочена голямата отговорност на духовенството за всеки отречъл се по една или друга причина от православието: „Достигна Суходолския манастир (североизточно от дн. гр. Княжевац, Сърбия), който бе разорен. Светият обнови този манастир и като събра братя, постави им игумен и им даде устав за общежитието, и им заповяда никак да не отстъпват от светоотческите правила, винаги да извършват служба, и да не се леният да утвърждават, както могат, Христовото стадо във вярата, че те са солта на земята и ще им се създаде в деня на страдания Христов съд само поради дума за една погубена душа (к. м. – В. К.).“⁷²

Схематично погледнато православната църква осъществява своите функции главно в две направления. Едното е свързано с грижите за възпроизводство на вътрешноцърковен живот, главно чрез системата от манастири, а второто – с религиозната пропаганда сред населението, чрез системата от енории.

През средновековието църквата разполага с два основни пътя за въздействие върху индивидуалното съзнание. Единият е визуалното представяне на християнската доктрина – стенописи, икони, архитектура и ритуали, а вторият – живото слово на свещеника. Литературата е третият път за проникване в индивидуалното съзнание, но той е силно ограничен предвид ниското равнище на грамотност през епохата.

В условията на османското владичество възможностите на вътрешноцърковен живот се влошават поради силно ограничените материални ресурси. Това води до намаляване броя на монасите и количеството книжовна продукция. Стеснява се и тема-

тичният обхват на църковната литература. Усилията на книжовниците се насочват преди всичко към възпроизводството на онази част от литературата, която лежи в основата на християнската доктрина и без нея животът на църквата е немислим. Тази трудно осъществима особено за първото столетие на османското владичество дейност се съсредоточава изключително в оцелелите в хода на завоеването или възстановени по-късно манастири.

Книжнината излязла изпод перото на българските книжовници за времето след края на XIV в. до Възраждането е сравнително разнообразна по съдържание и насоченост. Нейната класификация е твърде трудна поради редица фактори, най-важният от които е може би ясната ориентация на сборниците, дължаща се на упората в лицето на светската власт. Що се отнася до различните сборници от периода, класификацията на Д. Петканова е по-подходяща⁷³. За периода XV–XVII в. съществува определена динамика в тематичния обхват и съдържанието на този вид литература.

За първото столетие от османското владичество са характерни т. нар. енциклопедични сборници. Първият такъв сборник е съставен от дяк Андрей в 1425 г.⁷⁴ От този тип са и сборниците на Владислав Граматик⁷⁵ и Мардарий Рилски⁷⁶. Те имат определено полемична и догматична насоченост и са ориентирани към по-грамотната част от духовенството. В тях наред с произведения на християнски апологети са включени и съчинения на български автори, което само по себе си свидетелства за целенасочен опит за въздействие.

Възпроизводството на вътрешноцърковен живот изисква специални грижи за религиозното поведение на самите духовници. Характерни за първото столетие от османското владичество са преписите на сборници с патерични разкази и поучения⁷⁷. В тях са разказани стотици варианти на поведение в различни житейски ситуации с цел постигане на оптимално религиозно поведение в ежедневието. От началото на XVI в. броят на преписките на сборници с патерични разкази и поучения постепенно намалява. Причина за това не е липсата на интерес. Напротив, нуждата от подобен тип литература, но предназначена за по-широка аудитория, обуславя появата на нов тип сборници.

Причината за по-малкия брой преписи на сборници с енциклопедичен характер и на такива с патерични разкази и поучения е сравнително тесният кръг хора, които ги ползват. Първите са за някои книжовници с по-широки духовни интереси, а вторият – предимно за манастирското братство.

От началото на XVI в. до втората половина на XVII в. започват да преобладават сборниците със смесено съдържание или т.нар. народни сборници⁷⁸. В тях широко се включват апокрифни съчинения, откъси от „Физиолога“ и „Разумника“, патерични разкази и поучителни разкази със светска тематика. Най-общо казано тези сборници изпълняват дидактико-познавателна функция, като дават знания за различни сфери от обществения живот, природата и някои исторически сведения и внушения. Така например чрез Солунската легенда и Сказанието за Сивила широко се популяризира идеята за богоизбраността на българския народ.

Към края на XVII в. от сборниците със смесено съдържание се отделя една самостоятелна група сборници, наречени „дамаскини“ по името на Дамаскин Студит – автор на сборника „Съкровище“, издаден във Венеция през 1558 г.⁷⁹ Той е преведен на български още през XVI в. Новото тук е, че подражавайки на Дамаскин Студит бъл-

гарските книжовници започват да пишат на говорим простионароден език. Дамаскините съдържат преводни съчинения, доказващи правотата и предимствата на християнската вяра, жития на мъченици за вярата и ограничен брой оригинални български творби като Народното житие на Иван Рилски, Житието на Петка Търновска от патриарх Евтимий, отделни слова на Климент Охридски. Характерното за дамаскините е, че те са предназначени за извънцърковно четене. Техни автори са както хора от низшето духовенство, така и светски лица. За тяхното широко разпространение допринася не само езика, но и вмъкнатите обяснителни бележки на архаични или чужди думи. Осъвременяването на езика и проблематиката в сборниците със смесено съдържание е последната фаза в стремежа за въздействие върху индивидуалното съзнание чрез писаното слово, тъй като промените в книжнината я правят по-достъпна и разширяват аудиторията.

Един от основните инструменти за въздействие върху поведението на вярващите са житията. Главната фигура в тях – светецът, е представен като пример за необходимо религиозно поведение.

Необходимостта от обществен пример за поведение се заражда още в дълбока древност с появата на първите цивилизации. В стремежа за регламентиране на междучовешките отношения общественият пример предхожда кодифицираното право.

Християнството доразвива тази идея. Тук всичко е построено върху мотивите за подвига на Христос. На базата на десетте Божии заповеди, през евангелията и деянията на апостолите се стига до техните послания. А те по същество могат да се разглеждат като кодекс за необходимото поведение на християнина в обществото: „А на останалите аз говоря, а не Господ: ако някой брат има жена неповярвала, и тя е съгласна да живее с него, да не я оставя; и ако някоя жена има мъж неповярвал, и той е съгласен да живее с нея, да го не оставя.“⁸⁰

„Никой да не търси своята полза, а всякой – ползата на другия.“⁸¹

„Съвест разбирам не своята, а на другия; защото бива ли моята свобода да бъде осъдена от чужда съвест?“⁸²

„Всекиго почитайте, братството обичайте, от Бога се бойте, царя почитайте.“⁸³ „Който сади и който полива едно са; но всеки ще си получи наградата според труда си.“⁸⁴

Това са само няколко примера, чиито тълкования в ежедневието мотивират – оправдават или осъждат конкретни човешки действия или отношения.

Християнското учение би било непълно и в такъв смисъл незавършено, ако от него се отделят житията. Защото ако Посланията определят как трябва да се постъпва в конкретни случаи, то житията дават конкретни примери за тях. В качеството си на четиво за обществен пример и модел на поведение житията по принцип трябва да са универсални по отношение на публиката, за която са предназначени. Ето защо етническата характеристика на светците (героите) в тях по принцип не е задължителна. За някои от общохристиянския пантеон тя може да бъде установена, но по косвени данни. Универсалността се простира по особен начин и върху времевата характеристика на житията. В тях целенасочено се създава впечатлението, че деянията на светците са актуални във всеки момент. Това именно превръща светеца от повествователен герой в обществен пример за поведение. Житията трябва да насочват ума на вярващия: защо и в името на какво някога е извършил нещо толкова достойно, че да бъде издиг-

нат за пример в обществото. Вероятно необходимостта от такава функция е била добре осъзнавана в цивилизованата част от човешката история, след като може да бъде открита от времето на Гилгамеш до днес.

В условията на османското владичество образът на светеца – пример за поведение, добива нови черти⁸⁵. Сега той е преди всичко мъченик на вярата. Това е част от продължителния процес на търсене на адекватен в променяща се ситуация модел. Разширява се популярността на общохристиянските светци воини, като Св. Димитър, Св. Георги, Св. Тодор Тирон и Св. Тодор Стратилат. По същество това е връщане назад към времето преди Миланския едикт от 313 г. Тогава християнството съжителствува с други, конкурентни религии.

В Османската империя от края на XV в. християнството е официално признато като религия на покорено население. В този смисъл са въведени редица ограничения, базирани тъкмо на неговата религиозна принадлежност. В структурата на османското общество неверниците са на най-ниското стъпало, но преди робите и като цяло техните възможности за социална реализация са много малки. В сферата на икономиката ограниченията са фиксирани чрез системата от данъци и вида стопанска дейност. В религиозно отношение те се изразяват в преки забрани на голяма част от публичните култови действия и формалните изяви на християнството. В резултат на тези и други по-комплицирани причини и обстоятелства започва процес на отричане на християнството и преминаване към вярата на пророка Мохамед. При това доброволно, като резултат от личен избор. Запазени са стотици документи, свидетелстващи за подобен избор. Ето един от тях:

„Ваше Величество, честити и милосърдни, султане мой! Бъдете здрав!

Покорният Ви слуга е от Силистра. Бях осенен от божествената милост и светлина и дойдох пред Вашата свещена особа, за да бъда удостоен с честта на исляма. Моля Ви да ме ошастливите с дрехи, които се отпускат по Ваше благоволение!

Ваш покорен слуга – новият мюсюлманин.“⁸⁶

Така под напора на новите обществено-икономически условия църквата реагира като търси адекватен модел на идеален пример за християнско поведение. Това извежда на преден план светците – мъченици за тържеството на християнската вяра⁸⁷. Но техният пример явно не е достатъчно въздействащ, вероятно поради архаичната обстановка в житията им.

Ниското обществено положение на християните ги принуждава да търсят начини и възможности за подобряване на гражданския им статус. Такава възможност предоставят скотовъдството и търговията с животински продукти, които са особено нужни за многобройната османска армия. Това е твърде бавен процес, чиито резултати стават относително осезаеми едва през втората половина на XVII в. и явно видими стотина години по-късно. Така смяната на религиозната принадлежност остава един-ствена възможност за бърза промяна в гражданския статус. Това условие е твърдо установено чрез османското религиозно право – шерията.

Сама по себе си смяната на вероизповеданието не е свързана със значими принципни промени в чисто религиозните представи на средновековния човек. Това се потвърждава впоследствие и от наличието на общи места за поклонение. Принципните промени настъпват в етническата характеристика на неговото самосъзнание. Те естествено не стават моментално, но скоростта им зависи преди всичко от възрастта на човека и от това дали и доколко се променя средата, в която живее⁸⁸. В

такъв смисъл подготовката за еничарска служба е може би най-бързият начин за промени в етническото самосъзнание⁸⁹. Освен нея доброволното, по лични подбуди, приемане на исляма е може би най-широко разпространения случай на промяна в етническите представи⁹⁰. То води до бърза смяна на етническата принадлежност, защото предполага някаква вътрешна убеденост. Независимо от първоначалните мотиви, след акта на приемане на исляма следва задължителна промяна на редица важни формални признаци и външни белези на етническа принадлежност. През средновековието това са облеклото и езика. Запазени са множество османски документи, които представляват лични молби на новоприели исляма за полагаемите им се в такива случаи дрехи и парична помощ⁹¹. Но облеклото и езика са в основата на представата за културни особености на етническата общност и тяхната смяна неминуемо води до отделяне от общността.

Другият задължително променящ се формален признак е името. Всички поданици на Османската империя се записват в регистрите с две имена. Първото е лично, а с второто се отбелязва кой е бащата. Тук има една характерна само за ислямския религиозен комплекс особеност. Освен пълната смяна на личното име се променя и неговото посочване за бащин произход. Сега в регистъра се отбелязва, че конкретният човек е син на бога, на Аллах. Именната система е неразривно свързана с етнонима на етническата общност и заедно с него се приема като формален признак на общността. Ето защо с новото име започва и промяна в индивидуалната представа за общност на произхода.

Накрая идва ред на представата за общност на историческата съдба. Измененията в нея са най-бавни, защото ако промяната на първите две започва със смяна на формални признаци, тук е необходим определен минимум информация, която досега идва от съответните легенди, предания и исторически спомен. Тази информация е разнородна по съдържание. Когато в нея има сведения или участие на други етноси, фактическият материал винаги се придружава със специфични етнохарактеризиращи данни. Те от своя страна определят оценъчното отношение на отделния човек към хора с друга етническа принадлежност, ориентирайки го в етнически разнородна среда. По-голямата част от тази информация постъпва в индивидуалното съзнание в ранна възраст, в семейна среда и е свързана с известни форми на възпитание, обучение или внушение.

Когато промяната във вероизповеданието обхваща големи групи хора, етническите им характеристики в по-голямата си част се запазват. Такива са съществени елементи от облеклото, множество обичаи и вярвания и езика, от представата за културни особености. Това е естествено, тъй като средата в групата се запазва, независимо от новото религиозно поведение. Етническите характеристики в представите за общност на произхода и общност на историческата съдба се променят много по-бавно, в продължение на поколения. В крайна сметка те етнически се обезличават и добиват местно, локално значение. Създават се някои от условията за поява на нови, различни етнически представи, формиращи друго етническо самосъзнание. Сега вече всичко зависи от общозначими за групата фактори, действащи в конкретна историческа обстановка. Приблизително по същия начин, с радикални промени само в идеологическия комплекс, започва и реалният процес на формиране на българската народност.

През средновековието всяка промяна на вярата било групова, било единична, предизвиква ответна реакция на съответната религиозна институция. В такава връзка единичните, доброволни помюсюлманчвания се оценяват като особено опасни за църквата и тя реагира по традиционно установен начин. По всичко личи, че проблемът с тях става актуален скоро след османското завоевание. Видинският митрополит Йоасаф Бдински, свидетел и пряк участник в събитията от последното десетилетие на XIV в., пише по този повод: „О, позор! И мнозина се прехвърлиха към непристойната Мохамедова вяра: едни като се изпоплашиха от страх, някои като се омекчиха чрез ласкателства или като бидоха победени чрез материална придобивка, други пък се присъединиха към враговете, като – поради простотията си – се подмамваха чрез писма и хитрост.“⁹²

Идеята, че Бог наказва християните или че просто ги е изоставил, поражда в дните на чуждата власт безверие и отчаяние. Погромът и разрухата предизвикват хаос и объркване в духовния живот на българското общество. Присъщият на човека инстинкт за оцеляване възбужда съмнение в традиционно установените духовни ценности. Той престава да мисли за смисъла на битието и кръгозортът на неговото самосъзнание се стеснява до ежедневните нужди и проблеми. Интересно свидетелство за това се съдържа и в житието на Пимен Зографски: „... мнозина забравиха да почитат християнския бог, *отдали се бяха на суеверие*, други пък *се отричаха от Христа и прие-маха противното Мохамедово учение* (к. м. – В. К.)...“⁹³

Всичко това кара църквата да се ориентира в търсене на адекватни за новата ситуация образци за християнско поведение. Хронологически първият нов мъченик за християнската вяра е Йоан Нови Сучавски. Той е историческа личност, за която се знае, че е бил търговец, роден в Трапезунд. Йоан е убит от местните татарски власти на пристанищния град Белиград (по-късно Маврокастро и Акерман) в 1330 г. През 1402 г. мощите му са пренесени в Сучава (град в днешна Молдова) и по този повод Григорий Цамблак пише житие и служба за него. За около 70–80 години народната мълва и конкретната историческа обстановка превръщат Йоан от мъченик за християнската вяра – срещу слънчев култ и идолопоклонство – в светец от борбата срещу ислямския натиск. Именно в такова качество го представя Григорий Цамблак⁹⁴.

Следващите „нови“ светци се появяват в София през XVI в. и това не е случайно. По това време градът е голям административен и търговски център. В него има колонии на дубровнишки търговци и евреи, които се занимават изключително с търговия и лихварство. Номинално те имат право и поддържат свои храмове. В София има и православни църкви, а според Стефан Герлах⁹⁵ – и две училища за духовници. Християнската книжовна традиция се поддържа ревностно в близките около града манастири. Общо взето по онова време София може да се вземе като пример за етническо съжителство и верско противопоставяне. Всичко това я определя като подходящо място за възникване на нов мъченически култ. Съдебният процес и смъртта на кладата на златаря Георги на 11 февруари 1515 г. дават необходимия повод. Пол Пейо подробно разказва за тези събития в написаното от него житие на Св. Георги Нови Софийски⁹⁶. Четиридесет години по-късно, в 1555 г., обучарят Никола също загива мъченически, пребит с камъни, за тържеството на християнската вяра. Неговото житие е написано от Матей Граматик⁹⁷.

Житията на софийските светци от XVI в. белечат един от върховните моменти

на стремежа за въздействие върху етническото самочувствие. Централна ос в тях е противопоставянето на християнската и ислямската идеологическа система. По своята форма те са издържани напълно в духа на църковните традиции до османското нашествие. Но актуалността и реализмът в тяхното съдържание насочват по-скоро към етническо противопоставяне. Формата е наложена поради изискванията на църковния живот и канона, а съдържащите се в тях събития са взети от заобикалящата авторите житейска действителност. От друга страна, именно съдържанието свидетелствува за етническото самосъзнание на поп Пейо и Матей Граматик. В такъв смисъл техният опит за въздействие се родее с направеното от патриарх Евтимий.

Популярността на житийния жанр през средновековието се определя и от това, че съдържащите се в него примери и в известен смисъл поука са извлечени от заобикалящата техните автори житейска действителност. До османското нашествие най-сериозната заплаха за църквата са ересите. Борбата с тях е постоянна грижа на Българската църква. След османското завоевание ересите вече не са актуални. Това личи от изключително оскъдните данни за вътрешноцърковния живот. Проблемът с ерозията вътре в църквата избледнява на фона на разширяващата се доброволна смяна на религията. Успоредно с това новите обстоятелства, при които висшата църковна йерархия е етнически чужда, предполагат реални възможности за етническо обезличаване на духовния живот в българските земи. Това налага конкретни мерки за защита и противопоставяне не само по отношение на исляма, но и вътре в самата църква. В приблизително аналогичната ситуация на византийското владичество такава защитна реакция представляват апокрифни религиозни текстове, представящи българите като по-добри християни от всички останали.

В стремежа си да засили своето влияние върху религиозното самосъзнание през особено кризисните първи десетилетия на XV в. църквата или онова, което е останало от нейните структури по места, организира няколко акции за пренасяне на свети мощи. Пренасянето на мощи е стара църковна практика, която независимо от причините — винаги повишава авторитета на църквата и особено на мястото, където те се съхраняват. Всички действия, свързани по едни или друг начин със свети мощи, целят преди всичко укрепване на религиозното самосъзнание. Чрез тях вярващите могат да бъдат убеждавани в реалното съществуване на Бога. Божествената сила се доказва чрез чудесата, които стават в присъствието на мощите или след досег с тях. Характерно за всички разкази за пренасяне на мощи, съставени до средата на XV в. е, че в тях не се описват подробности при самото вземане, както и обстоятелствата около тяхното транспортиране. Първото запазено съобщение за такова събитие от времето на османското завоевание се съдържа в „Похвално слово за Филотея“⁹⁸ от Йоасаф Бдински. То представлява кратко описание на пренасянето на нейните мощи при цар Калоян в Търново и малък разказ за пренасянето им във Видин. Това е станало скоро след падането на града, но не след 1396 г. Този разказ е силно идеализиран и също не съдържа подробности за самото пренасяне.

Хронологически следващ е разказът за пренасяне на мощите на Св. Петка от Търново във Видин и след това в Сърбия. Най-вероятно причина за тази акция са разрушенията и прогрома на християнските култови сгради в Търново. Текстът на разказа е съставен и добавен към житието на светицата от Григорий Цамблак⁹⁹ след окончателното покоряване на българските земи¹⁰⁰.

Съвсем различен е обаче разказът за пренасяне мощите на Св. Иван Рилски¹⁰¹. Тук център на цялото действие е самото пренасяне. Този път то започва по инициатива на рилските монаси през 1459 г. Те организират цялата работа така, че възможно по-голям брой хора да могат да видят или да са съпричастни по някакъв начин в това начинание. В този разказ за пръв път се съобщава за нежеланието на местното, в случая търновското, население да предаде мощите на светеца. В продължение на три дни рилското пратеничество убеждава търновското духовенство и население в правотата на своите действия. И само намесата на кадията решава спора в тяхна полза. На другия ден те потеглят с драгоценния товар, но не по пътя за София, а към Никопол. Тук мощите на светеца са посрещнати тържествено още извън града. Следва голямо чествуване. Ден по-късно рилските монаси продължават за поклонение.

В системата от средства за въздействие на църквата върху индивидуалното религиозно самосъзнание поучителните слова заемат централно място. Това е специализиран религиозен жанр, който диктува оптималното християнско поведение на хората не само по време на религиозни празници и в църква, но и навън в ежедневието. Запазени са десетки и стотици преписи на поучения. По-голямата част от тях са преводи от византийски автори, но има и множество оригинални – български. Те превеждат сложните църковни канони и изисквания на разбираем за обикновения човек език на поведение: „Нека се въздържахме от съблазните на този свят, както обещахме пред бога, раждайки се отново чрез светото кръщение, като казахме пред много свидетели така: „Отричам се от сатаната и от всичките му дела!“ *А сатаниски дела са тези: принасяне жертви на идоли, братоненавистничество, клеветничество, дълго таене на гняв, завист, ярост, ненавист, кражби, грабителство, ниянство, преяждане, сластолюбие, вършене неправди, бесовски песни, неприлични игри, хули, сквернословия, вълшебство, унищожаване на плода в майчино лоно, разврат, прелюбодеяние, гордост, лъжа, клетвонарушение и закляване в божие то име* (к. м. – В. К.)¹⁰³. Това обуславя тяхното тематично многообразие за времето, когато Българската църква е в процес на установяване. Пример в такава обстановка за творбите на Климент Охридски, Константин Преславски и Йоан Екзарх. За времето от края на Първата българска държава до XVIII в. не се създават нови поучения. Някъде около средата на това столетие започват да се правят нови преводи от гръцки или да се пишат оригинални текстове. Най-вероятната причина за тяхното актуализиране са настъпващите промени в българското общество, т. е. съзряващото Българско възраждане. Фактът, че не се създават нови поучения в периода XV–XVII в.¹⁰⁴ не омаловажава тяхната роля във възпитателния процес на църквата през това време: „Братя, като слушаме всички това, нека го запишем в сърцето си, за да се поучаваме винаги и да отдаваме почит на празниците в чест на божите угодници. Нали на тях бог даде власт да прощават грехове на небето и на земята? Чрез тях той дава изцеление на онези, които ги почитат достойно. А като чествуваме достойно живота си страданията им, нека се подвизаваме и самите ние с добър подвиг, [пътя] да свършим, *правата вяра да опазим* (к. м. – В. К.). Нека пребиваваме постоянно в божите заповеди и да се поучаваме от тях.“¹⁰⁵

Напротив, стотиците преписи, направени тъкмо в този период, свидетелствуват за тяхната актуалност. От друга страна, поучителните слова са жанрово ориентирани предимно към вътрешния живот на християнската общност. Те са съобразени с призи-

ва за любов и търпимост вътре в общността, проповядван още от първите апостоли и техните ученици. Разчупването на тези принципни ограничения настъпва към средата на XVIII в., като отговор на новите обществени потребности. В сравнения с тях житията, които винаги се изграждат на принципа на противопоставянето, разкриват много по-широки възможности за въздействие в условията на османското владичество.

Било поради нетрайността на материала, било поради превратностите на историческата съдба огромното болшинство богослужебни ръкописи достигат до наши дни благодарение на преписи от времето на османското владичество. Заедно с тях и традицията да се оставят по техните страници кратки бележки. Тя навлиза заедно с книжнината от съседна Византия. Според нея се смята за обичайно преди началото или след края на ръкописа преписвачът на основния текст (евангелие, сборник жития, похвални слова или поучения) добавя свой. В него той накратко съобщава кой и защо е поръчал книгата, какво съдържа тя, кога или при чие управление е написана. По-късно в процеса на употребата на ръкописа върху белите полета на страниците се появяват нови кратки съобщения, направени от други хора. Така върху страниците на една по-стара книга могат да се открият приписки на различни хора, живели по различно време. Автографичният характер на приписките ги прави един от най-важните извори за изследване на самосъзнанието на техния автор.

Текстовият обем на приписките е различен – от няколко думи до цяла страница. Но не обемът, а съдържанието определя тяхната стойност на исторически извор. Понякога тази информация е представена като кратък летопис, в рамките на десетина реда и това ги характеризира като летописни бележки:

„Дойде царят на Ивъна в лето 6956 [1448].

Дойде царят [султан Мехмед II] срещу Скендер бега и взе му Светиград в лето 6865 [1458].

Дойде цар Мехмед бег [султан Мехмед II] на Дебърска земя, срещу Скендер бега и пороби и сече през месеца мая на 9 ден, в събота, в лето 7024 [1516].“¹⁰⁶

Ала най-често приписките обхващат едно събитие.

По своето съдържание приписките са или нарочно съобщение, или спонтанен израз на лично отношение към някакво събитие или житейска случка: „В лето 1598. И беше в тия времена скръб и тъга, като че ли Христос евангелието сказваше. И тогава повдигнаха се турците с огромно множество агарянски войни: татари, перси, черкези, скити и не е възможно да се преброи тогава събраното войнство, което се повдигна от източните страни срещу угрите [унгарците]; и превзеха там няколко града, и полениха, и поробиха унгарската земя. И тогава се възвърнаха и иззимуваха в сръбската земя, и тогава дяволът, като не претърпя тишината сред християнския род, повдигна безбожните и люти татари. Оле тогава, какви скърби изпита тази земя! Вкратце ще ви изрека: села и градове палеаха, и църкви много опустяха и свети икони изкрадоаха, и светите места оскверниха и изкопаха, и тогава в лютото зимно време мнозина влачени голи по земята бяха, едни бяха съсечени, други стреляни...“¹⁰⁷

„Да се знае, кога падна пепел по всичката земя, беше снежно, а се не видеше снегът от пепел, и беше земята помрачена, като че ли изгорена. Беше в лето 1621, месец декември 7 ден.“¹⁰⁸

Някои изразяват дори моментното душевно или физическо състояние на своя автор:

„Наистина ме болеше глава, кога пишех тоя тетрад, и зъб боли, зъб – малка кост – велика болест, оле мене грешния, велики мъки са това, а на оня свят как ще бъде с мене грешния.“¹⁰⁹

„Ох, гладен съм, та ми е сърце смутно!“¹¹⁰

Именно тази непосредственост в израза на чувства, оценки и настроения прави приписките важен извор за етническото самосъзнание на техния автор.

Ценността на приписките се определя от това, че те са автентично отражение на етническите и религиозните представи за времето, в което са направени. Внимателното им изучаване дава възможност да се проследи целия процес на формиране, развитие и трансформации на българското народностно самосъзнание, както и неговото състояние в отделни периоди. Но тематичната им пъстрота и лаконичност силно затруднява каквито и да било анализи. За разлика от повечето други писмени извори обаче информацията в тях носи отпечатъка на личното преживяване и индивидуални представи и разбирания за заобикалящата техния автор действителност.

Характерна особеност на приписките е, че в тях етнонимът „българи“ се среща сравнително рядко. Това е съвсем естествено, тъй като преобладаващото мнозинство от тях са направени в етнически еднородна среда. Там където средата е нееднородна или се споменават представители на други етноси, там етническата принадлежност е посочена: „По воля на Отца и с изпълнението на Сина и със съдействието на светия Дух, изписах аз, многогрешният йеромонах Даниил, тая книга, наречена Пролог в манастира „Света Троица“ [Етрополски манастир], наречен Варовитец по настоянието на духовника Андония стория и магера Паисия и стареца Стефана и купи го Гино *грък* (к. м. – В. К.) касапин от село Етрополе и приложи го у „Света Троица“ да работи за Николина душа... Писах тая книга в лето 1620 и купи се за 1400 аспри...“¹¹¹

Аналогични са и други текстове:

„Този Октоих се привърши в Света гора Атонска, в светата обител Зограф, където е храмът на великомъченика Георги, от ръката на многогрешния монах Силюн *руси* (к. м. – В. К.) при игумена кир Паисий йеромонах, в лето 1589.“¹¹²

„Известно да е на всеки *християнин* (к. м. – В. К.) как тази божествена книга, наречена Четвероблаговестник, я заложил поп Костадин за владичин дълг у *евреите* (к. м. – В. К.) и пак я откупили Адам и брат му Петко и я сложили в храма „Св. Никола“ [в София], за да служи за техните души и за родителите им. И пак който се изкуши да я вземе, да е проклет от светите отци от Никея и да бъде причетен за Юда и Арий. А които я дадоха – вечна им памет. И нека векил Никола Вранков и Цона Манов да наглеждат тая книга. Писа се в лето 1622.“¹¹³

Османците също рядко се споменават с конкретен етноним. В приписките българите се сочат като християни, а османците като агаряни, измаилтяни¹¹⁴: „С позволения на Отца, с поспешението на Сина и със съвършението на светого Духа този свети и божествен храм на светата и славна наша владичица Богородица приснодева Мария се изписа с помощта на кир Радослав Мавър, съпругата му и синовете му за вечна памет, в 1476 г., индиктион 9, при царуването на *измаила* (к. м. – В. К.) Мехмед Челеби.“¹¹⁵

Това най-вероятно е следствие на прилаганата верска дискриминация. Личното отношение на автора към тях най-често е изразено чрез определения като безбожни, беззаконни и др.: „... В това време беше страх велик, и в това време умале род христия-

янки от *беззаконни агаряне* (к. м. – В. К.) И писа се тази книга под село Голош... В това време *беззаконни агаряне* (к. м. – В. К.) бяха се вдигнали и имаха война на Дунав река и на изток през морето, и в то време беше възстал цар на царя.“¹¹⁶

Практикуването през средовековието посочване на религиозна вместо етническа принадлежност е често срещано явление за цяла Европа, предвид преплитането на религиозните с етническите представи. Но, когато става дума за превод, винаги се посочва езика на оригинала и на преписа: „Да е известно на всички божи слуги и на служителите на божествените тайни, че тая божествена и душеспасна и многонарочитата книга, по *гръцки* (к. м. – В. К.) наречена псалтир, а на *български* (к. м. – В. К.) песнинец, е написана от добър учител...“¹¹⁷

Отразеното в приписките етническо самосъзнание може да се проследи по няколко линии. Най-достъпна е тази на прякото отчитане на информацията, която те носят. Така стотици приписки съобщават за материалната поддръжка на българите на местния храм: „В лето от Христа 1448, да се знае кога беха поп Храно и поп Младен ортаци в храма „Мали свети Никола“, тогава беше кервансараят, керван-ханът имот на храма, а дюкените наоколо, и одаите у кервансарая, та когато доходеха търговци в хана, идеха в църквата. Епитроп беше хаджи Нешо.“¹¹⁸

„По волята на Отца и усърдието на Сина и извършението на светия Дух, купи се тази книга, наречена триод, първи комат, от монаха Мине и приложи се в църквата „Въведение на пречистата Богородица и приснодева Мария“ в селото, наречено Кучевища, в подножието на [Скопска] Черна гора. И даде Рада Ковачица 100 аспри за Богоевата душа и за своята душа, Бог да ги прости. И на Кучевишкия събор, на празника Възнесение събираха 100 аспри...“¹¹⁹

„Село Прибилци. Никола Новачков подари една нива на манастира за свой помен. Ако се отметне от това сродник или син, или внук – да е проклет и да му бъде съдник свети Иван. В лето 1610.“¹²⁰

Такъв е броят и на приписките, които свидетелствуват, че ръкописът, върху който са направени, е изготвен по поръчка на конкретно лице – ктитор, или че книгата е купена с нечи пари: „Тази книга закупи Мильо от село Елешница [днешно Йорданкино, Софийско] за манастира Яровища [Елешнишки манастир „Св. Богородица“ под Мургаш]...“¹²¹

„Това свето и божествено евангелие го купи раба божия Йова от село Янина [днешно с. Енина, Казанлъшко] и го приложи в храма на светия и славния великомъченик Георги, за да служи на душата на Йова, за нейния мъж Мильо, син Драган, дъщери Руса и Злата, и Мърза, и зетьове Никола и Йован, и Радка; нека работи то за тяхното здраве и души...“¹²²

Характерното за посочените случаи е, че тези хора купуват или поръчват книгите не за да ги четат. По тяхно декларирано в приписките желание, те трябва да се оставят в точно посочен местен или манастирски храм за обща полза. Срещат се и съобщения, че след направеното дарение е определено специално настоятелство, което се грижи и отговаря за книгата: „Да е известно на всички божи слуги и на служителите на божествените тайни, че тая божествена и душеспасна и многонарочитата книга, по *гръцки* наречена псалтир, а на *български* песнинец, е написана от добър учител, сиреч от магистър е написана и е поставена като стълб в църквата божия. И взеха я служителите божии, за да се възползват от нея, и оставиха я пред дверите на божес-

твената църква, и по внушение вражеско помина оттам скитник, сиреч пес, и взе тая книга, и раздра я кат повреди и корицата със своите беззаконни зъби. Заради това дойде презвитер кир Димитър от Осмаково и поп кир Цвятко от Козе, и тези които бяха настоятели на тая книга (к. м. – В. К.)...¹²³

Приписките носят ценна информация за един твърде важен елемент от общественото мислене – чувството за осъзната принадлежност към конкретна политическа (през средновековието това е преди всичко държавна) принадлежност. Сравняването на приписки от време до османското завоевание и след него дава интересни резултати за това как нашите предци осъзнават (приемат или отхвърлят) новата политическа (държавна) организация на обществото. Една голяма част от тях съдържа своеобразен ориентир за времето, в което са направени. Той обикновено се използва за приблизително датiranje на основния текст. Но времевият ориентир носи и друга ценна информация, на която обикновено не се обръща особено внимание. Той е свидетелство за индивидуалните представи на своя автор за политическа или държавна принадлежност. Тези ориентир са поставени в текста; разбира се, не за наше улеснение, а да отразяват най-разпространения и най-достъпен тогава начин за маркиране на големи периоди от време¹²⁴. Ето няколко такива ориентира за периода от втората половина на XVIII в. до края на XIV в.: „...свърших тази книга в дните на превисокия крал Урош Стефан, когото баща му ослепи...“¹²⁵

„Написа тази книжка многогрешният и немисленият по ум Драган, заедно с братя си Райко, в дните, когато унгарците владееха Видин и голяма мъка бе за народа по това време.“¹²⁶

„Тази книга бе написана в дните на благоверния и христолюбив господин Александър, произхождащ от двете страни от царски колена, във времето, когато господ изпрати измаилтяните по лицето на цялата земя и те тръгнаха, поробиха и опустошиха...“¹²⁷

„Аз, Брата, многогрешния писах това в дните на благоверния цар български Йоан Шишман, и при... патриарха Евтимия в лето...“¹²⁸

Подобен ориентир във времето имат и приписките, в които изрично е посочена годината на написване, като например следната: „В годината 6785 (= 1276/7) при светия и превисок цар Константина, неговата царица Мария и тяхното чадо Михаил Багранородни и при патриарха Игнатия, стълб на православието...“¹²⁹

Стотиците приписки и ктиторски надписи са най-безспорното доказателство за будното етническо самосъзнание на българите в условията на османското владичество. Има и други извори, каквито са книжнината на българските католици от XVII в. и църковната живопис. Всеки от тях обаче изисква по-широко представяне. Съществува и една друга, голяма група извори за състоянието на българското етническо самосъзнание в периода XV–XVII в. Това са пътеписи, дневници и доклади на чужди пътешественици и пратеници в Османската империя, пресекли българските земи на път за османската столица или обратно към вътрешността на Европа. Те носят обилна информация, но в по-голямата си част тя трудно се поддава на пряк анализ, защото се съобщава от чужденци. Колкото и да са автентични, техните сведения нямат автографичната стойност на приписките и това налага значително по-обстойно изследване.

Формирано в условията на българската средновековна държавност и под въздействието на редица фактори, народностното самосъзнание на българите става на-

пълно самостоятелно културно явление след османското завоевание. Историческият опит сочи, че то се проявява като действителен фактор в живота на която и да е етническа общност под чуждо владичество. „Етническото съзнание, особено ако то е напрегнато, може да стане част от духовната култура на народа и заедно с това да способствува за идеологизацията на други форми, както на материалната, така и особено на духовната култура (език, религия, обреди, етнически предания, епос, исторически песни, а на по-късен стадий – литература, изкуство, национално-политически теории и движения и т.н.), и по този начин да способствува за консервацията или обновлението на традицията, укрепването или размиването на едни или други етнически признаци. Иначе казано – етническото съзнание се явява не само резултат, но и един от факторите, въздействащи на етническите процеси (на тяхната насока, темп, съдържание и т.н.), особено в областта на духовната култура.“¹³⁰

Новата политическа обстановка след завоеванието неминуемо се отразява в самосъзнанието на немюсюлманите в империята. Настъпват промени в тяхното индивидуално чувство за политическа държавна принадлежност. Те естествено се отразяват в автографите от онова време. Характерни са следните няколко приписки, направени в периода XV–XVII в.:

„... Писа се тази книга за господин Димитър Кантакузин от последния между книжовниците, недостойния дяк. Владислав, във всечестния манастир на света Богородица, който е в подножието на Черна гора, в дните на великия и самодържавен цар мюсюлмански амир Мехмед бег, в осемнадесетата година от царуването му, а от създаването на света (к. м. – В. К.) – 6977 (= 1469)...“¹³¹

„В лето 1476 изписа се това божествено четвороевангелие от ръката на многогрешния поп Стефан от Изирце в дните на злочестивия и злопавия, и непаситния Юда Мехмед-бег цар (к. м. – В. К.), който се въздигна до небесата, и който се снизи в ада...“¹³²

„... Писах в дните на царя Селима, кръвник, блудник, винопийца (к. м. – В. К.). В тия години от всички свои земи вземаше еничари, а след това данък. И от многото зло в това лято, в тия люти и прескръбни времена, не можах добре да препиша, простете...“¹³³

„... в лето 1643 написах аз, многогрешният Данаил йеромонах, този миней и приложих го в храма на света и живоначална Троица по времето на игумена хаджи йеромонах Рафаил. Това бе в дните на турския цар султан Ибрахим и везира Мустафа Азем (к. м. – В. К.) В това лето излезе преброител, за да преброи населението в цялата турска държава, нещо, което се е случвало и в дните на кесаря Август. И беше голямо смущение всред людете, което от човек не може да се разкаже...“¹³⁴

Цитираните приписки свидетелствуват, че за периода XV–XVII в. чувството за държавна принадлежност в българското общество се запазва. Промени настъпват в системата от индивидуални представи, където народностното самосъзнание мотивира оценъчно отношение към османската власт. За това допринася и системата от „миллети“, която регламентирано отделя българите от сферата на държавното управление. Успоредно с това, този „имперски“ подход в управлението на големи маси народно подвластно население подпомага до голяма степен неговото самосъзнание. Но за разлика от времето до османското нашествие в системата от индивидуални представи трайно се отлага негативно отношение към иновърци и властници.

Така етническото самосъзнание от вторично явление, породено от продължителното въздействие на редица фактори върху човешкото съзнание, се превръща в условията на османското владичество в първостепенен фактор за съхраняване на българската етническата общност. Това негово свойство действа и като обратна връзка в отношенията му с всички обществени фактори и условия. Именно при реализирането на тази обратна връзка в живота на обществото се осъществява етнодиференциращата роля на етническото (народностното) самосъзнание. По-късно в него започват да се формират идеи на Българското възраждане. И пак то е в основата на съвременната българска народност.

Етническото самосъзнание е онова чувство, което ни ориентира сред другите народи. Без да съзнаваме това, то влияе върху нашите оценки за тях и обуславя отношението ни към техни представители, преди още да сме ги срещнали. Създава предварителна нагласа за приемане или отхвърляне на чужди културни или технически достижения. Мотивира нашето поведение в етнически чужда среда.

Казаното дотук се отнася с пълна сила и за чужденците дошли сред нас. За тях ние всички сме етнически оцветени еднакво, така както песъчинките в купчината пясък. И колкото по-продължително останат между нас, толкова повече укрепва тяхното етническо светоусещане.

Всичко останало идва много по-късно.

Б Е Л Е Ж И

¹ За целите на настоящото изследване аз приемам становището, че за периода на средновековието понятията „етнос“ и „народност“ се припокриват в достатъчна степен, което ми дава основание да ги тълкувам като равнозначни. Вж. Козлов, В. И. Динамика численности народов. М., 1969, 47–50; Бромлей, Ю. В. Основные формы этноса. Иерархия этнических общностей – В: Очерки теории этноса. М., 1983, 57–87; Генчев, С. Народна култура и етнография. С., 1984, 80–95.

² Вж. преглед на литературата у: Кацунов, В. Проблеми на българското народностно самосъзнание през Втората българска държава. – Гол.СУ Истор. фак. 82, 1989, 175–206.

³ Вж. преглед на литературата у: Кацунов, В. Етнокултурен модел на историческото съзнание през българското средновековие. – Истор. преглед, 1991, № 7, с. 39.

⁴ Ангелов, Д. Българската народност през вековете. С., 1994, 79–82.

⁵ Ангелов, Д. Общество и обществена мисъл в средновековна България (IX–XIV в.). С., 1979, с. 19.

⁶ Куббелъ, Л. Е. Этнические общности и потестарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества. – В: Этнос в доклассовом обществе. М., 1982, 173–200.

⁷ Български апокрифен летопис. – В: Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи. С., 1981, 294–299; Слово от Кирил Философ как покръсти българите. – Пак там, с. 300.

⁸ За понятието „етническа общност“ вж. Козлов, В. И. О понятии этнической общности. – Советская этнография, 1967, № 2, 105–108; Арутюнов, С. А., Н. Н. Чесбоксаров. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества. – В: Расы и народы. Т. 2. М., 1972, с. 10; Бромлей, Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983, с. 63.

⁹ Козлов, В. И. О понятии этнической общности. – Советская этнография, 1967, № 2, 105–108.

¹⁰ Куббелъ, Л. Е. Цит. съч., 124–131.

¹¹ Вж. Кацунов, В. Проблеми..., 175–206.

¹² За функциите на културата като етнически определител вж. Бромлей, Ю. В. Очерки..., 109–110.

¹³ Пак там, 175–177.

¹⁴ Спиркин, А. Г. Сознание и самосознание. М., 1972, 141–141.

¹⁵ Реализацията на идеята за културна общност обаче се осъществява различно в отделни региони на Европа. Известна е принципната разлика в отношението светска власт – духовенство в източното

православие и католицизма, която обуславя известна „извъндържавна“ зависимост на средновековните народи в лоното на католическата църква. До сега тази фундаментална разлика в отношението духовна – светска власт не се взима предвид при изследването на етническото съзнание. А тя има голямо значение както при формирането, така и при функционирането на етническото съзнание. Това е обширен и недостатъчно изследван проблем, на който тук нямам възможност да отделя достатъчно място. Ще посоча само, че едно от следствията за народите от източното православие е бързото превръщане на „държавните“ църкви в стнодържавни.

¹⁶ Златарски, В. История на Българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С., с. 54, 68–73; Гюзелев, В. Княз Борис I. С., 1969, 102–111; Тодорова, О. Православната църква и българският народ през XV – третата четвърт на XVIII в. Дис. 1987, с. 28 и посочената литература.

¹⁷ Вж. текста на житието в: Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. С., 1986, 89–108.

¹⁸ Слово от Кирил Философ как покръсти българите. – В: Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, с. 300.

¹⁹ Бромлей, Ю. В. К характеристике понятия „этнос“. – В: Расы и народы. М., 1971, вып. 1, с. 25.

²⁰ Литвин, Г. Г. Этническое самоназвание южных славян VII–X вв. К проблеме формирования раннефеодалных народностей. – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. М., 1978, с. 242.

²¹ Вж. Георгиева, Ц. Някои главни последици от османското завоевание на българските земи. – В: Лекции за следипломна квалификация на учители. СУ. ИФ. Т. 4, 1979, 215–238; Генчев, Н. Българската култура XV–XIX в. С., 1988, 93–101.

²² Вж. Ипалік, Н. Ottoman Empire, the Classical Age 1300–1600. Londre, 1973, 45–63.

²³ Петросян, Ю. А. Османска империя. Могущество и гибель. М., 1990, 72–103.

²⁴ Вж. Конунимас на султан Сюлейман Законодател (1520–1566). Глава трета, Дял първи. Случаи, които се отнасят за райското положение на райата. – В: Турски извори за историята на пратото в българските земи. Т. 1. Съст. Г. Гълъбов. С., 1960, 48–51.

²⁵ Петросян, Ю. А. Цит. съч., 90–98.

²⁶ За произхода на понятието вж. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991, с. 165.

²⁷ Вж. Маллики, П. История на християнската църква. Третият период (1054 – до днес). С., 1994, 24–28.

²⁸ Вж. Histoire de L' Empire Ottoman sous la direction de R. Mantran. Paris, Fayard, 1989, 132–137.

²⁹ Новичев, А. Д. История Турции. М., 1963, 72–73.

³⁰ Масес, А. Ислам. Очерк истории. М., 1982, 83–109.

³¹ Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV–XVI в. – В: Османска социално-икономическа история. (Изследвания). С., 1993, 174–176.

³² Пак там, 21–62.

³³ За регистрациите в Османската империя вж. в: Histoire de L' Empire Ottoman..., 119–129.

³⁴ Вж. Иванова, С. Градските териториални общности и организацията на култа на мюсюлмани и християни. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII в., Велико Търново, 1992, 128–133; Грозданова, Е. Българската народност през XVII в. Демографско изследване. С., 1989, 649–658; Стојановски, А. Градовете на Македония от крајот на XIV до XVIII в. Скопје, 1981.

³⁵ Тодорова, О. Статут и функции на снорийското свещеничество (XV–XVII в.). – Истор. преглед, 1987, № 10, 18–33.

³⁶ Кабгд, J. Le systeme fiscal de L'eglise orthodoxe dans L' Empire Ottoman [D'apres les documents]. Brno, 1969.

³⁷ Вж. Стопанска история на България 681–1981. С., 1981, 121–122.

³⁸ Вж. Ивчиев, Д. Турските документи на Рилския манастир. С., 1910, 1–211.

³⁹ Стопанска история на България 681–1981, с. 121.

⁴⁰ Вж. Кіел, M. Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period. Assen/Maastricht. 1985, 143–192.

⁴¹ Маркова, З. Българското църковно-национално движение до Кримската война. С., 1976, 44–71.

⁴² Библия. Първо послание към коринтяни, 7:17–19. Св. Синод на Българската църква. С., 1992.

⁴³ Пак там, 10:16–17.

⁴⁴ Минякович, С. Н. В. Религия в этнической структуре общества. – Вопросы философии, 1977, № 11, с. 112.

⁴⁵ По принцип подобен анализ е възможен и в ново време, но само при явловие на пълен достъп до необходимите извори и след тяхното детайлно проучване.

- ⁴⁶ Както е известно това съответствие представлява динамично равновесие и според историческите извори е обект на изучаване от времето на античността насам.
- ⁴⁷ Приписките съдържат множество свидетелства за тези представи: „... А всеки, който чете да поправа грубостта. Не кълне, но помнете как казва за нас Христос: „Ако простите съгрешенията на човека, то вам ще ги опрости моят небесен отец.“ Понеже всички трябва да умрем като смъртни човеци и да останат всички хубости на този свят, а ние сме се родили голи и голи ще влезем в земята, от нея бяхме взети. Както рече апостол Павел: „Всяка човешка слава е като трева. Тревата изсъхва и цветът ѝ отпада, а слоното пребъдва в род и род...“ Писахме да се знае.“ Приписки и летописи. С., 1984, 54-55.
- ⁴⁸ „Ако някой говори истината – бог вижда. И, ако някой лъже – бог вижда. Българите сториха много добрини на християните, но християните забравиха. Ала бог вижда.“ Превод на В. Гюзелев в: Христоматията по история на България. Т. 1. С., 1978, с. 113.
- ⁴⁹ Хронологически за времето след покръстването едно от първите свидетелства е от „Слово за Сивила“: „Първият род са словените, сиреч българите: гостолюбиви, смирени, честни, незлобиви, обичащи чуждите и християнството. Те ще предадат на бога правата вяра, повече от всекиго на света.“ (Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи, с. 104).
- ⁵⁰ Писахме да се знае..., с. 58.
- ⁵¹ За това вж. текста на Безименната българска летопис от XV в. – В: Стара българска литература. Т. 3. С., 1983, 85–91.
- ⁵² „Аз, Драгомир писах. Аз, севаст. Огнян, бях кефалия при цар Шишман и много зло патих. В това време турците воюваха. Аз държах за вярата на цар Шишман.“ (Пак там. с. 48).
- ⁵³ Разказ за пренасяне на мощите на Петка Търновска във Видин и Белград от Григорий Цамблак. – В: Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. С., 1986, с. 382.
- ⁵⁴ За историята на Рилския манастир вж. И х ч и е в, Д. Цит. съч.; И в а н о в, Й. Св. Иван Рилски и неговият манастир. С., 1917; К и с е л к о в, В. Рилският манастир. С., 1937; Д у й ч е в, И. Рилският светец. С., 1947; К а м б у р о в а, Р. Рилският манастир през Възраждането. С., 1972.
- ⁵⁵ Разказ за пренасяне на мощите на Иван Рилски в Рилския манастир от Владислав Граматик. – В: Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби, 384–385.
- ⁵⁶ Пак там.
- ⁵⁷ К и с е л к о в, В. Цит. съч., 72–81.
- ⁵⁸ Д у й ч е в, И. Цит. съч., с. 282.
- ⁵⁹ Вж. Текста на договора – Пак там, 284–286.
- ⁶⁰ Пак там. с. 284.
- ⁶¹ И х ч и е в, Д. Цит. съч., с. 4.
- ⁶² За възстановяването на Рилския манастир вж: К а м б у р о в а, Р. Цит. съч.
- ⁶³ Вж. текста на документа у: И х ч и е в, Д. Цит. съч., 6–9.
- ⁶⁴ Вж. текста на документа. Пак там, 9–10.
- ⁶⁵ Вж. текста на документа. Пак там, 11–12.
- ⁶⁶ За накъфа на Рилския манастир вж: Р а д к о в а, Р. Рилският манастир през Възраждането. С., 1972, с. 17.
- ⁶⁷ Вж. И х ч и е в, Д. Цит. съч., с. 11 сл.
- ⁶⁸ Вж. Похвално слово за Филотей. – В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. С., 1982, 196–198.
- ⁶⁹ Вж. Писахме да се знае. Приписки и летописи. С., 1984.
- ⁷⁰ Вж. Разказ за пренасяне на мощите на Иван Рилски в Рилския манастир от Владислав Граматик. – В: Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби, 383–391.
- ⁷¹ Житие на нашия пресподобен отец Пимен... – В: Народното четиво през XVI–XVI век. С., 1990, с. 229.
- ⁷² Пак там.
- ⁷³ П е т к а н о в а, Д. Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. С., 1992, 399–402.
- ⁷⁴ К и с е л к о в, В. С. Поуки и очерци по старобългарска литература. С., 1956, 262–265.
- ⁷⁵ За творчеството на Вл. Граматик вж. Д а н ч е в, Г. Владислав Граматик – книжовник и писател. С., 1969; А н г е л о в, Б. Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, 88–106.
- ⁷⁶ За творчеството на М. Рилски вж. А н г е л о в, Б. Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, 107–116.
- ⁷⁷ Вж. Н и к о л о в а, С. Патеричните разкази в българската средновековна литература. С., 1980.
- ⁷⁸ За сборниците със смесено съдържание в българската книжнина вж: Литература, общество идеи. С., 1986, 66–87; П е н е в, Б. История на новата българска литература. Т. 1. С., 1976, гл. 12; Народ-

ни сборници със смесено съдържание през времето на робството. С., 1976, 304–456; Народно-то четиво през XVI–XVIII в. С., 1990.

⁷⁹ Вж. Петконов, Д. Старобългарска литература. Енциклопедичен речник, 455–456.

⁸⁰ Библия. Първо послание до коринтяни 7:12–13. Св. Синод на Българската църква. С., 1992.

⁸¹ Пак там, 10:24.

⁸² Пак там, 10:29.

⁸³ Първо съборно послание на Петър, 7:17

⁸⁴ Пак там, 3:8

⁸⁵ Вж. Георгиева, Ц. Етноинтегрираща функция на култовете на българските светци в периода на османското владичество. – Бълг. етногр., № 1, 1984, 3–9; Кацунов, В. Обществени идеи в агиографската литература (XV–XVI век). – Във: Втори международен конгрес по българисти-ка. Доклади. Т. 7. България през XV–XIX век. С., 1989. 171–179.

⁸⁶ Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите XVI–XIX в. С., 1990, с. 17.

⁸⁷ Вж. Георгиева, Ц. Етноинтегрираща функция..., 3–9.

⁸⁸ Вж. Димитров, С. Фетви за изкореняване на българската християнска мирогледна система сред помохамеданчените българи. – Векове, 1987, № 2, 27–39.

⁸⁹ Георгиева, Ц. Еничарите в българските земи. С., 1988. 88–90.

⁹⁰ Вж. Кацунов, В. Промени в българското народностно самосъзнание след налагането на османската власт. – В: Турските завоевания..., 128–133.

⁹¹ Вж. Османски извори за ислямизационните процеси на Балканите XVI–XIX в. С., 1990.

⁹² Похвално слово за Филотея. – В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. С., 1982, с. 197.

⁹³ Жигие на нашия преподобен отец Пимен... – В: Народното четиво през XVI–XVI век. С., 1990, с. 229.

⁹⁴ Виж текста на жигието в: Стара българска литература. Т. 4. Жигиенписни творби, 285–291.

⁹⁵ Стефан Герлах. Дневник на посолството... до османската порта в Цариград (1573–1578 г.) – В: Немски и австрийски пътеписи за Балканите. Т. 3. CV, 1979. с. 346.

⁹⁶ Вж. текста на жигието в: Стара българска литература. Т. 4. Жигиенписни творби. 291–308.

⁹⁷ Вж. текста на жигието. Пак там, 308–376.

⁹⁸ Вж. текста на словото в: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза, 187–200.

⁹⁹ Вж. текста на разказа в: Стара българска литература. Т. 4. Жигиенписни творби, 380–382.

¹⁰⁰ Пак там, с. 625.

¹⁰¹ Вж. текста на разказа. Пак там, 383–391.

¹⁰² Пак там, с. 389.

¹⁰³ Поучение в празник на апостол или мъченик от Климент Охридски. – В: Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза, с. 253.

¹⁰⁴ Това е един от феномените в българската културна история, който не е изследван, но заслужава специално внимание. Като предварителна теза смятам, че „поучения“ от такъв характер се пишат само когато църквата се установява. В нашата история това е периодът непосредствено след покръстването също и зората на Българското възрождение. Именно тяхната поява през XVIII в. сигнализира за започнал процес на формиране на етнически обособена църковна организация, който по-късно става видим на обществената сцена чрез движението за самостоятелна българска църква от 20-те години на XIX в. насам.

¹⁰⁵ Наставления за празници. Т. 2. Ораторска проза от Климент Охридски. В: Стара българска литература, с. 252.

¹⁰⁶ Кратка хроника от XVI в. – В: Стара българска литература. Т. 3. Исторически съчинения. С., 1983. 93–94.

¹⁰⁷ Писахме да се знае..., 67–68.

¹⁰⁸ Пак там, с. 73.

¹⁰⁹ Пак там, с. 25.

¹¹⁰ Пак там, с. 22.

¹¹¹ Пак там, с. 70.

¹¹² Пак там, с. 66

¹¹³ Пак там, с. 71.

¹¹⁴ Библейски потомци на робинята на Авраам – Агара и нейният син Измаил.

¹¹⁵ Ктиторски надпис от църквата „Св. Богородица“ в Драгалевския манастир.

¹¹⁶ Писахме да се знае... с. 71

¹¹⁷ Пак там, с. 65

- ¹¹⁸ Пак там. с. 59
- ¹¹⁹ Пак там. с. 62
- ¹²⁰ Пак там. с. 69.
- ¹²¹ Пак там. с. 68.
- ¹²² Пак там. с. 76.
- ¹²³ Пак там. с. 65.
- ¹²⁴ Кацунов, В. Проблемы..., 185--186.
- ¹²⁵ Писахмс да се знае..., 18--19.
- ¹²⁶ Пак там. с. 20.
- ¹²⁷ Пак там. с. 20.
- ¹²⁸ Пак там. с. 21.
- ¹²⁹ Пак там. с. 52.
- ¹³⁰ Чнстов, К. В. Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры. – Советская этнография, 1972, № 3, с. 78.
- ¹³¹ Писахмс да се знае..., с. 60.
- ¹³² Пак там. с. 61
- ¹³³ Пак там. с. 24.
- ¹³⁴ Пак там. с. 76.

ТЪРГОВСКОТО БРАТСТВО В НЕЖИН И БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XVIII В.

ПЛАМЕН МИТЕВ

Пламен Митев. ТЪРГОВОЕ БРАТСТВО В ГОРОДЕ НЕЖИНЕ И В БОЛГАРСКИХ ЗЕМЛЯХ В XVIII ВЕКЕ

Статья рассматривает создание и развитие греческого торгового братства в городе Нежине. На основании русских консульских регистров городов Яссы и Бухареста очерчивается место нежинских „греков“ в сухопутной торговле между Россией и Османской империей в 18-ом веке. В статье сделана попытка уточнить число болгарских переселенцев в городе Нежине и выяснить реальное участие нежинского торгового братства в хозяйственной жизни болгар в период раннего Возрождения.

Plamen Mitev. COMMERCIAL BROTHERHOOD IN NEZHIN AND THE BULGARIAN LANDS DURING XVIII-TH CENTURY

The research traces the appearance and the development of the „Greek“ Commercial Brotherhood in Nezhin. On the basis of the Russian consular registers in Yash and Bucharest it has been outlined the precise place occupied by the „Greeks“ of Nezhin in the overland commerce led between Russia and Ottoman Empire during the 18th century. It has been made an attempt for determining the total numbers of the Bulgarian migrants in Nezhin and for elucidating the real effect of the Commercial Brotherhood in Nezhin on the economy life of the Bulgarians during the period of the Early Revival.

В изследванията, посветени на ранното Българско възраждане, специално внимание се отделя на многобройните търговски колонии, които се създават през XVIII в. в големите градове на Средна Европа, Влашко и Молдова, Украйна и Южна Русия. Всички тези колонии възникват по различно време, за тяхната поява и развитие влияят различни фактори, различна в крайна сметка е и съдбата им, и присъствието им в живота на възрожденските българи. Именно това до голяма степен предопределя и нестихващия интерес на стопанските историци към българското присъствие в Буда-

пеща, Виена, Букурещ, Браила, Москва, Одеса и редица други търговски и културно-политически центрове на Долни Дунав и Северното Причерноморие¹. Една измежду всички тези колонии, оказали видимо въздействие върху ранновъзрожденските процеси в българските земи, се явява търговската колония в Нежин.

Колонията в Нежин – често споменавана в литературата, но в същото време и сравнително слабо проучена, възниква в началото на XVII в. от преселници гърци, сърби и българи, които първоначално се заселили в Переславъл, Батурин и други украински селища, но впоследствие, поради появили се недоразумения с местните жители, били принудени да се преместят другаде и мнозина от тях уседнали в Нежин. Географското разположение на града, както и разрастващата се търговия между Русия и Османската империя позволили на установяващите се в Нежин пришълци из балканските провинции на падишаха много бързо да се впишат в стопанската конюнктура на града и само за няколко десетилетия, под общото наименование „нежински гръцки търговци“, да заемат ключовото място в сухопътния обмен между двете империи.

За първи път привилегиите на „гръцките“ нежински търговци били осигурени чрез грамота на Богдан Хмелницки. По-късно това било направено и в универсалите на хетман Брюховецки от 16 март 1665 г. и 1 март 1666 г., и на хетман Самойлович от 28 юли 1672 г.² След окончателното присъединяване на Украйна към руската държава привилегиите на нежинските гърци били потвърдени от царския двор, а специална грамота на Петър I от 11 март 1710 г. изрично освободила „гърците“ търговци от различни повинности, което привлякло много нови преселници в Нежин от Румелия и Влашко³.

В основни линии привилегиите на нежинските „гръцки“ търговци се свеждали до освобождаване от различни повинности и телесни наказания, от данъци и мита, с което фактически те се изравнявали по статут с правата на руските търговци от първа и втора гилдия. Освен това, нежинските „гърци“ имали правото на своя църква и на свой магистрат за уреждане на търговските и гражданските си дела, като до 1785 г. този магистрат бил наричан „Съд на гръцкото братство“, а впоследствие – „Нежински гръцки магистрат“⁴.

Първоначално действията на нежинските „гръцки“ търговци на юг от р. Дунав били плахи и неорганизирани, а осъществяваните от тях сделки били сравнително малки и ограничени до два-три артикула. Причините за това състояние трябва да се потърсят преди всичко в честите военни конфликти между Русия и Османската империя, в непрекъснатата заплаха от разбойнически нападения, в недостатъчната регламентираност на руско-турската търговия. Всичко това възпрепятствувало организирането на постоянни и разширяващи се стопански контакти между двете империи и не позволявало на нежинското търговско братство да съсредоточи вниманието си преимуществено към балканските провинции на Османската империя. Независимо от това още в края на XVII и през цялата първа половина на XVIII в. отделни нежински търговци (предимно българи от Македония и Тракия), възползвайки се от познанията си върху политическата и стопанската конюнктура на Балканите, предприемали успешни търговски начинания из почти цяла Румелия. Обикновено те разчитали на посредничеството на свои роднини, близки и познати, с чиято помощ се ангажирали да до-ставят най-търсените на руските пазари „турски стоки“ – памук, вълнени платове, коприна, вино.

Така например през 1689 г. роденият в Цариград нежински грък Юри Леонтиев закупил в Москва няколко хиляди кожи от белки и организирайл тяхното прехвърляне в Турция⁵. Пак от Цариград около 1684 г. в Нежин пристигнал Мануил Маринов, който няколко години подред търгувал с турско сукно и златотъкани платове⁶. През 30-те години на XVIII в. нежински търговци сформирали съдружие с „българина Хаджи“, който живеел в турската столица и многократно пътувал от Цариград до Нежин, за да осигури съвместните търговски операции със своите съдружници⁷.

Към средата и особено видимо през втората половина на XVIII в. нежинското търговско братство постепенно укрепнало. Самите търговци понатрупали опит и самочувствие, разширили се и техните материални възможности. Същевременно гарантираните привилегии на нежинските „гръци“, очертаващата се все по-ясно през втората половина на XVIII в. политическа хегемония на Петербург в Европейския югоизток и засилващият се търговски интерес на руските делови среди към Балканиите, оказали допълнително влияние за превръщането на Нежин в главно средоточие на сухопътната търговия на Русия с Османската империя, Австрия, Унгария и Полша. Така напълно закономерно през 70-те години на XVIII в. в стопанската инициатива на нежинската търговска колония настъпил истински бум. В първите години след Кючуккайнарджийския мирен договор (1774 г.) нежинските търговци установили дори своеобразен „монопол“ над сухопътната търговия с Османската империя, който запазили почти до края на XVIII в. Показателни за това са отчетите на руските консули във Влашко и Молдова, анализът на които показва, че в началото на 80-те години на XVIII в. мнозинството от търговците, имащи делови сделки с Османската империя, са или „нежински гръци“, или християни поданици на Османската империя, поддържащи връзки с нежинското „гръцко“ братство. Така например в регистър на пристигналите от Русия в Молдова търговци, изготвен от руския консул в Яш на 7 октомври 1783 г., фигурират 32 търговци, от които 15 са нежински „гръци“. През същата година от регистрираните общо 10 търговци, идващи от българските земи със стоки, предназначени за продаж в Русия, четирима са от Нежин и по един от Киев, Москва и други руски градове. През следващата 1784 г. от общо 53 търговци, изнесли стоки от българските земи, 29 са от Нежин – т.е. 43,40%, двама са от Москва, шест от Киев и т.н. През 1785 г. от 62 търговци, преминали в Османската империя, 38 – т.е. 61,29% са от Нежин⁸.

Общо според руските консулски регистри от Яш и Букурещ през 80-те и 90-те години на XVIII в. в българските земи са търгували около 500 поданици на Руската империя. За 218 от тях, т.е. за 43,6%, има данни, че са от Нежин или че са „иностранни греки“, свързани по някакъв начин с местната „гръцка“ колония. Тези цифри илюстрират по категоричен начин значителната роля на нежинското търговско братство в стопанските контакти между Русия и Османската империя в края на XVIII в. Неслучайно в писмено изложение до Сената от 28 октомври 1774 г. граф Румянцев определя нежинските „гръци“ като златната нишка на тамошната търговия⁹. Същевременно данните за развитието на руската търговия в посока Нежин – Дунавските княжества – Румелия обясняват не само просперитетата на нежинските „гръцки“ търговци; те изясняват и защо все повече българи от Пловдив, Одрин, Търново, Русе, от Македония и Тракия проявяват интерес към нежинското братство и започват да търсят съдружничеството с една или друга търговска фамилия от Нежин.

При оценката на посочените по-горе данни не трябва да се забравя и обстоятелството, че всички тези крупни търговски операции представителите на нежинската търговска колония осъществяват в периода на т.нар. кърджалийски времена, когато беззаконието в земите на юг от Дунав постепенно се превърнало във всеобща анархия и когато статутът на руски поданик съвсем не означавал гаранция за имуществото и живота на нежинските търговци. Още повече, че в тяхна вреда действувал и един силен психологически фактор – враждебността, която се наслаждавала в съзнанието на турското население, на турските управници и чиновници към всичко руско, независимо от двустранните договори между двете империи. Показателен в това отношение е примерът с един нежински търговец, на когото през 1780 г. взели незаконно в Русе митническа такса от 500 пиастра. Търговецът се оплакал пред руския консул в Яш, който, от своя страна, поискал намесата на посланика в Цариград. Последният връчил протест пред Високата порта, но рейс ефендите само го приел ласкаво, без да предприеме никакви действия за възтържествуване на справедливостта¹⁰.

Няколко години по-късно руският консул в Яш Иван Северин информирал посланика Булгаков, че „русчущият митнически началник искал т.нар. право муката по 1 пара за всеки изнасян от там чифт заешка кожа. Аз – продължава консултът – започнах да му изпратят копие от чл.19 на търговския трактат (в него се регламентира привилегията на руските търговци да бъдат освободени от всякакви допълнителни плащания извън 3% мито – б. м., П. М.) и ако нищо не се постигне, ще потърся вашето съдействие“¹¹. От конкретния документ не се разбира дали демаршите на Северин и Булгаков са били ефективни, но множество други свидетелства показват, че в условията на ширещата се повсеместно корупция, при подобни ситуации нежинските търговци предпочитали да прилагат изпитаното в целия Ориент средство за спечелване благоволения на турските чиновници – дребните или по-големи подкупи. Показателен в това отношение е регистърът за разходите на руския консул в Яш през 1786 г., откъдето се вижда, че на 6 април на свищовския митнически началник са подарени 2 фунта чай; на 14 май подобен подарък получил русенския митнически началник; на 27 юни отново за русенския началник били заделени 5 аршина сукно и т.н.¹²

Посочените примери красноречиво показват сериозните изпитания, пред които била поставена през втората половина на XVIII в. търговската инициатива на нежинското гръцко братство в българските земи. Въпреки това, привличани от големите възможности за печалба и активно използвайки услугите на местните посредници, нежинските търговци продължавали да разширяват своето присъствие в стопанския живот на Румелия. Нещо повече. Високият процент нежински „гръци“, участващи в търговския обмен между Русия и Балканите, породил у мнозина прагматично мислещи поданици на падишаха желанието да се възползват от привилегирования статут на нежинското „гръцко“ братство, без да са негови членове. Това естествено предизвикало сериозни митнически спорове във Влашко и Молдова и довело до засилване на паспортния контрол както от страна на турските, така и от страна на руските власти, тъй като по силата на Кючуккайнарджийския мирен договор и последвалите го търговски трактати всички руски търговци, посещаващи Османската империя, се ползвали с привилегията да не плащат никакви местни такси и данъци, освен 3% мито, събирано еднократно и то само върху количеството на продадените или закупени в пределите на империята стоки.

Привлечени от възможността за бърза и гарантирана печалба, мнозина българи започнали да търгуват под името нежински „гърци“, за да избегнат допълнителните такси и данъци, на които били подлагани по родните си места като османски поданици. По такъв начин обаче били ощетявани доходите на турските митници. Затова пред руското консулство в Яш официално бил поставен въпросът да се вземат конкретни мерки „да не се разрешава на турски поданици да донасят и отнасят собствените им стоки под руско име, и на паспортите им да се означава кой е руски поданик и кой – турски, за да може митничарите да знаят от кого каква митническа такса да получат, иначе много идващи от Русия се представят за руски поданици, а по продажбата на стоките се вижда, че едни имат жителство в Янина или където и да е на други места в Турция“¹³. След проучване на въпроса, по настояване на руския консул, в паспортите на търговците започнало изрично да се вписва дали съответното лице е „руски поданик“ или е „иностранный грек“, а от своя страна Високата порта издала специален ферман за непротежиране на турски поданици търговци от консулите на чуждите държави. Целта на фермана е била да се пресекат всички злоупотреби и да се осигурят повече приходи за митниците, които по едно неписано правило се намирали в ръцете на висшите имперски чиновници¹⁴.

Своя апогей нежинската търговия достигнала през 90-те години на XVIII в., но постепенно нейната роля започнала да намалява и от началото на XIX в., когато бил премахнат статутът на търговските гилдии в Русия, окончателно замряла. Така след близо двевековна стопанска активност, лишени от своите привилегии, нежинските търговци не съумели да се приспособят към бързо променящата се конюнктура в Европейския югоизток и фактически били изместени от сферата на руско-турската търговия от нововъзникналите из Влашко, Молдова и Южна Русия десетки търговски къщи на емигрирали от пределите на империята българи.

Изложените дотук факти очертават най-общо възникването и развитието на „гръцкото“ търговско братство в Нежин. За изследователите на ранното Българско възраждане обаче много по-голям интерес представлява онази фактологическа информация, която би помогнала да се отговори на два основни въпроса: какво е реалното българско присъствие в Нежин през XVIII в. и в какви посоки трябва да се търси значението (влиянieto) на „нежинската“ търговия за стопанския живот на българите в пределите на самата Османска империя.

Отговорът на първия въпрос е обвързан до голяма степен с общото демографско развитие на търговската колония в Нежин през XVIII в. Според официалните руски регистри, в началото на осемнадесетото столетие (1711 г.) в Нежин е имало 232 „гърци“, а половин век по-късно, през 1765/1769 г. – 1271¹⁵. Тези цифри показват, че тенденцията на разрастване на нежинската търговска колония през XVIII в. е сравнително слаба, което недвусмислено означава, че нейният просперитет през същото това столетие не се дължи на притока на нови и нови заселници, а на редица други фактори, свързани най-общо със стопанската и политическата конюнктура в Източна Европа, с нарастване търговската инициатива на самите нежински „гърци“, с по-ефективната организация на тяхната търговска дейност и т.н. Същевременно включените в научно обръщение регистри за нежинското население позволяват да се открият редица промени в социалния статус на самото търговско братство. Така например към средата на XVIII в. сред „нежинските гърци“ чувствително нараства

процентът на уседналите лица. Увеличава се и броят на търговците, притежаващи свой дом и семейство. Що се отнася до професионалния белег, мнозинството от нежинските „гърци“ са търговци и само една малка част от тях се занимават с някакъв занаят.

Въз основа на включените в научно обръщение документални свидетелства за безспорно установено се счита, че т.нар. „нежински гърци“ са всъщност един конгломерат от пришълци из балканските предели на Османската империя, между които гърците, българите, власите и сърбите били най-многобройни. В духа на използваната по онова време за Европейския югоизток геополитическа лексика, всички те били определени с общото название „греки“, което изразявало преди всичко тяхната принадлежност към източното православие, отколкото националният им идентитет.

Разбира се, обяснението, че пред руските власти нежинското търговско братство се легитимира като „гръцко“, не трябва да се свързва единствено и само с православието, още повече, че през XVIII в. в почти всички търговски колонии на Средна и Източна Европа българите се подвизават под името „гърци“. За тази своеобразна национална мимикрия влияние оказват много фактори, изследвани подробно от редица български историци, културолози и народопсихолози.

Особеното при нежинската колония е, че още при нейното формиране гръцкото присъствие е било значително, поради което в най-ранните документи, регламентиращи привилегиите на търговското братство в Нежин, то изрично се определя като „гръцко“. Оттук наметне, въпреки че през цялото осемнадесето столетие процентът на негръцките членове на братството видимо нараства, името на търговската колония остава непроменено. Нещо повече, то започва да се възприема и лансира и от властите, и от самите балкански преселници като белег, позволяващ им да се разграничат като привилегировани нежински търговци, за разлика от непривилегированите местни поданици. Това обстоятелство до голяма степен обяснява и сериозните затруднения, пред които се изправя всеки изследовател, опитващ се да възстанови националната принадлежност на нежинските „гръцки“ търговци.

В родната ни историопис са направени няколко сериозни опита да се разкрие точното българско присъствие в Нежин. Най-рано това прави П. Гъбенски, а след него Ив. Снегаров и В. Хаджиниколов¹⁶. В цифрово отношение обаче данните на посочените специалисти се различават значително, независимо че използват едни и същи източници – документалните публикации на М. Плохински и В. Сава. Тези различия до голяма степен се дължат на трудностите при определяне народностната принадлежност само по имената на областите, от които идват съответните лица. Още повече, че руските регистратори през XVIII в. допускат многобройни грешки поради недостатъчната си осведоменост върху географията на Балканите. Класически пример в това отношение е записаното на няколко места в регистъра от 1765 г. твърдение, че Одрин се намира в „Македония“.

Общо за XVIII в. Иван Снегаров посочва 27 българи, живеещи в Нежин, от които 15 са регистрирани през 60-те години на века. Руският специалист П. Сохан отбелязва, че през 1751 г. в Нежин има само 9 български семейства, но това са ония, които изрично са посочили, че са българи. Затова той изчислява общия брой на българите, включени в двата регистъра от 1765 и 1769 г., на 19 души. Осем от тях не фигурират в поименния списък на Иван Снегаров.

Най-пълнен е списъкът на нежинските българи, изготвен от В. Хаджиниколов,

който отбелязва в регистрите от 1765 и 1769 г. 32 души поименно и допълнително споменава още трима, като се позовава на публикувани от П. Гъбенски документи¹⁷. По такъв начин В. Хаджиниколов документира присъствието през втората половина на XVIII в. на 35 българи в нежинската „гръцка“ колония.

Внимателният прочит на публикацията на М. Плохински ни дава основания обаче да приемем, че цифрата на пребиваващите в Нежин българи през втората половина на XVIII в. е много по-голяма. Ако приложим критериите, използвани от Ив. Снегаров и В. Хаджиниколов – т.е. да считаме със сигурност за българи всички ония лица, които произхождат не само от земите на днешна България, но и тези от Одринска Тракия и цяла Македония (вкл. Солун) и чиито имена са безспорно български, то техният брой надвишава цифрата 70 души. За почти половината от тях (общо за 28 души) има сигурни податки, че се занимават с търговия и то в българските земи. За 6 има сведения, че са занаятчии, а за останалите липсва нужната информация относно тяхната професионална активност (вж. приложението, в което са включени само онези лица, за които в досегашните публикации не се отбелязва техният български произход)¹⁸.

Измежду първите по-активни български търговци, членове на Нежинското гръцко братство, може да бъде споменат Павел Иванов, който през 1699 г. организира доставката на 10 000 ведра вино в Москва¹⁹. Няколко години по-късно, през 1705 г., „нежинските“ българи Павел Ананин и Парашкев докарали в Москва няколко хиляди кумачити (груби, червено боядисани памучни кърпи или тъкани), една бала червен памук, 40 килима, няколко десетки копринени пояса и сурова коприна, като в запазената за тази сделка документация изрично се подчертава, че всички стоки били закупени в земите на юг от р. Дунав, т.е. в българските земи²⁰.

Показателно за активността на българите в Нежин е и сведението, че през 1731 г. „македонският грък Зотий взел стоки на кредит за 3000 рубли от македонските жители Теодосиев, Маруца и турския търговец Мехмед“ и като гаранция, че ще върне дължимото, той „заложил“ родителите си²¹. В какво точно се изразявало това „залагане“, е трудно да се каже, но за изобретателността на тогавашните българи да печелят пари от всичко можем да съдим по една още по-интересна информация от 1734 г. Според нея „българските търговци Димитър Хаджи, Юри и Петър“ наели в Малорусия 6 души, между които Ефрем Артемов от Нежин, Тимофей Кондратов Олховиченко от Воронеж, Иван Тарасов Грушницки от Полтава и др. Наетите работници трябвало да последват българските търговци в Турция, за да им помогнат в търговските дела. Била направена специална уговорка търговците да осигурят завръщането на своите помощници в Малорусия. В Константинопол обаче руснаците били изоставени от българските търговци „на произвола на съдбата“ и „за да се върнат в Русия“, те трябвало да потърсят помощта на руския резидент в града. Инцидентът завършил благополучно, но по този повод руското правителство издало специален указ, с който се забранявало на „гръците от Нежин да изпращат зад граница малоруси в качеството на наемни работници“²².

За нарастващата активност на „нежинските“ българи през XVIII в. може да се съди и по дейността на фамилията Мецовит. В списъка на „нежинските“ гръци от 1765 г., публикуван от М. Плохински, с тази фамилия са означени двама души – Иван Мецовит и Димитрий Мецовит²³. Вероятно става дума за двама братя, родом от село Мецово, „Македонска провинция“, откъдето по всяка вероятност идва и

фамилното им име. Иван Мецовит се настанил в Нежин през 1732 г., а Димитър Мецовит пристигнал през 1739 г. Запазените свидетелства показват, че през 60-те години на XVIII в. двамата братя били вече женени, живеели в собствени домове и търгували активно в Македония, Константинопол и Русия. В Османската империя те внасяли предимно кожи, а от българските земи за Русия изнасяли коприна, кумачит и вълна. Благодарение на личните си качества те бързо натрупали състояние и спечелили уважението на своите съграждани. През 1765 г. дори Иван Мецовит бил избран за съдия на „гръцкото братство“ в града.

В руските консулски регистри от Букурещ и Яш от 80-те и 90-те години на XVIII в. се срещат девет нежински търговци с фамилията Мецовит – Алексей, Георги, Григорий, Димитрий, Иван Димитриев и Фьодор Димитриев (вероятно синове на Димитрий Мецовит), Кирил и неговите синове Стери и Степан. Всички изброени представители на фамилията Мецовит се изявяват като активни търговци. Така например, Стери Кирилов Мецовит започва самостоятелна търговска дейност през 1785 г., като само през тази година внася в българските земи кожи за 30 200 пиастра и изнася памук за 28 583 пиастра. През следващите години Стери Мецовит започва да използва услугите на различни комисионери, което му позволява по два-три пъти в годината да реализира крупни търговски операции в Османската империя. През 1786 г. например с помощта на своя комисионер Николай Матю (в регистрите той е отбелязан като „иностранний грек“, по всяка вероятност българин) Стери Мецовит изнася на два пъти за Русия 28 бали коприна, 54 бали памук и 16 бали кумачит на обща стойност 33 370 пиастра. След Яшкия мирен договор той многократно разширява търговската си дейност, като се насочва изцяло към износ на коприна и памук от българските земи.

Подобна е дейността и на Фьодор Димитриев Мецовит, който само през 1785 г. чрез своите комисионери на три пъти внася от Русия в Османската империя кожи на обща стойност 33 925 пиастра и на три пъти изнася коприна и памук за 59 666 пиастра.

Измежду другите „нежински“ българи могат да се посочат като пример за активна търговска дейност Димитър Карамалей, Анастас и Юрий Сталевски, Антон Тодоров, Димитър Иванов, Михаил Болгаров, Ламбро Болгаров и др.

Една част от „нежинските“ българи започват търговската си дейност първоначално като комисионери на своите по-богати сънародници и едва впоследствие съумяват да се изявят като самостоятелни търговци. Такъв е например Николай Константинов. В регистъра на „нежинските гръци“ от 1765 г. той е записан като „грък“, родом в Нежин, а баща му бил от Константинопол²⁴. През 80-те години на века Николай Константинов бил комисионер на нежинския търговец Фьодор Исаков, а по-късно – на Анастас Сталевски (също българин, тъй като има сигурни податки, че баща му е бил от „български произход“). От 1794 г. насетне Николай Константинов се изявява като самостоятелен търговец, изнасящ значителни количества кожи за Османската империя.

В стопанската активност на „нежинските българи“ интерес представлява и въпросът как всъщност се е организирила нежинската търговия. Нерядко в стопанската история на ранното Българско възраждане акцентът се поставя преди всичко върху количествените параметри на търговската дейност. Това, разбира се, има своето значение за изясняване на общите посоки в икономическото развитие на тогавашното

българско общество, но много по-голяма стойност според мен имат усилията да се открият качествено новите белези в самата организация на търговската дейност. През XVIII в. тези белези са свързани с разпространението на търговски сдружения, с обособяването на търговския кредит, с появата на търговската марка, търговската реклама и други подобни елементи, типични за модерната европейска търговия.

В дейността на нежинската търговска колония първите иновационни тенденции в тази посока могат да се доловят още през първата половина на XVIII в. Пример за търговско сдружение на нежинските „гърци“ ни дава един запазен контракт от 29 август 1744 г., по силата на който Панайот Василев, Теодосий Сиятий и Николай Иванов Атенсев организират общо търговско сдружение. Главна фигура в сдружението е Панайот Василев. Той давал 4802 рубли и 25 коп., като 3820 рубли били под формата на стоки, предимно кожи. Печалбата се деляла на две – една част за Панайот и една за Теодосий Сиятий и Николай Иванов, които поемали непосредственото осъществяване на търговските сделки²⁵.

Подобно било и търговското сдружение на други трима нежински гърци – Николай Евстатиев, Евстати Иванов и Николай Метакса. Основният съдружник тук бил Николай Евстатиев, който вложил капитал 1508 рубли и 95 коп. Евстати Иванов и Николай Метакса не дали никакви пари, но се задължили да водят търговските дела, затова при разпределение на печалбите Николай Евстатиев трябвало да получава свръх дела си по една рубла на сто рубли за месец²⁶. Сдружението функционирало с печалба, като само през 1744 г. Николай Метакса закупил и изнесъл в Турция над 64 000 кожи от белки за двойно по-голяма сума от първоначалния капитал на сдружението.

Въпросът за търговските сдружения на нежинските „гърци“ заслужава повече внимание, тъй като именно търговското сдружение е едно от новите явления в стопанския живот на българите през XVIII в. Познати в нашите земи от предишните столетия чрез широката мрежа на дубровнишките колонии и чрез търговската дейност на евреите, през XVIII в. търговските сдружения започват постепенно да навлизат и в практиката на самите българи. При това не е случаен фактът, че в по-голямата си част тези търговски сдружения на българи са насочени не към търговията в посока Западна Европа, а предимно към Русия, Влашко и Молдова и отчасти към Средна Европа. Това може да се обясни не само със социално-икономическото развитие на западноевропейските държави, което видимо изпреварва през XVIII в. Европейския югоизток. Причините можем да потърсим в обстоятелството, че през разглеждания период Франция, Англия и Холандия имат натрупан значителен опит в търговията с Османската империя. Високата конкурентност и големите финансови възможности на техните търговски къщи, особено на френските, не позволяват на поданиците на падишаха да се намесят все още активно в търговските им сделки като равноправни партньори. Същевременно не трябва да се забравя, че през XVIII в. нито Франция, нито Англия или пък Холандия осъществяват пряко търговско проникване в българските земи.

Съвсем друго е положението в развитието на търговските контакти на българските земи с Русия. Сформиралите се през XVII и XVIII в. преселнически колонии в Украйна и по Северното Причерноморие са благоприятстващ фактор за видимото българско присъствие в търговията на Османската империя с тези земи. Недостатъчната развитост на търговските отношения между Русия и Османската империя в

предходните столетия, честите военнополитически конфликти и отгук не толкова благосклонното отношение на местните турски власти към руските поданици, всичко това способствува за по-безболезненото вписване на българите в търговския обмен между двете империи.

Разсъждавайки именно от тази гледна точка, ние всъщност получаваме възможност да погледнем на значението на нежинската търговска колония за ранновъзрожденските процеси по българските земи от съвсем друг ъгъл. Разширяващата се през втората половина на XVIII в. търговска дейност на нежинското „гръцко“ братство в балканските провинции на Османската империя фактически създадо сериозни възможности за постепенното приобщаване на формиращата се по нашите земи прослойка от активни в стопанско отношение българи. Първоначално това се изразило в създаването на смесени „българо-нежински“ търговски сдружения, но постепенно влиянието се разпростряло и върху формите за използване на търговския кредит и търговската марка, на комисионерството и посредничеството. Всичко това изиграло съществена роля не само за възприемане на по-ефективна организация на търговската дейност, но и за обособяването на търговския капитал като самостоятелна икономическа сила в българското общество през XVIII в.

П Р И Л О Ж Е Н И Е

Списък на нежинските „гръци“ с български произход

(информацията за всяко лице е предадена буквално по регистрите от 1765 и 1769 г.)

1. Иван Фьодоров Мецовит – от с. Мецо, Македония; в Нежин е от 1732 г.; живее в собствен дом; търгува в Македония, Цариград и Русия с кожи и турски стоки (коприна, кумачит и др.); женен; избран за съдия на търговското братство.
2. Рали Иванов – от Македония; в Нежин е от 1735 г.; има свой дом; търгува с руски кожи, влашко вино и турски стоки; женен; избран за съдия на гръцкото братство.
3. Дмитрий Юриев – от Турската област, Македонска провинция, от гр. Касатория; в Нежин от 1736 г.; търгува в Русия и Турция (Цариград); женен.
4. Петър Деманов – роден в Чернигов; в Нежин от 1729 г.; баща му бил „грък“ от Македония; търгува с кожи, кумачит и др.; женен.
5. Дука Иванов – от Турската област, с. Делвин; в Нежин от 1738 г.; има свой дом; търгува с турски и руски кожи; женен.
6. Дмитрий Фьодоров Мецовит – от Турска област, с. Мецово; в Нежин от 1739 г.; има собствен дом; търгува в Турция и Русия с турски стоки; женен.
7. Константин Иванов – от Турска област, от село Провадь; в Нежин от 1745 г.; женен.
8. Стоян Петров – от Турска област, от Солун; в Нежин от 1760 г.; има свой дом; занаятчия; женен.
9. Дмитрий Юриев – от Янина; в Нежин от 1731 г.; търгува в Цариград и Русия.
10. Христо Ставров – от Турска област, село Раховица; в Нежин от 1750 г.; има собствен дом; занимава се с внос и продажба на влашко вино; женен.

11. Юрий Николаевич – от Македонска провинция; в Нежин от 1763 г.; търгува с кафе; женен.
12. Николай Константинов Буро – от Македонска провинция, село Ай; в Нежин от 1725 г.; има свой дом; женен.
13. Хаджи Петро Иванов – от Македонска област, уезд Солунски, с. Батиона; в Нежин от 1718 г.; женен.
14. Дмитрий Темелев – баща му умрял, бил от Македонска провинция, с. Мецо; Дмитрий се родил в Нежин; търгува с кумачит, кожени и др. стоки; ерген.
15. Стери Алексеевич – от Македонска провинция, с. Мецо; в Нежин от 1744 г.; търгува с кумачит, коприна и др.; женен.
16. Евстатий Иванов Парчикалов – роден в Нежин; баща му бил от Македонска провинция, град Воцен; в Нежин от 1710 г.; търгувал; вдовец.
17. Петър Константинов – от Македонска провинция, село Арвалтохор; в Нежин от 1744 г.
18. Стефан Евстатиев – от Македонска област, село Арвалтохор; женен; в Нежин от 1739 г.
19. Ян Дмитриев Шпано – от Турска област, село Арвалтохор; в Нежин от 1739 г.; женен.
20. Юри Остапов Андренелий – от Одрин (в текста е изписано „македонският провинциален град Ендрене“ – б. м., П. М.); в Нежин от 1724 г.; занимава се с бакалство; женен.
21. Фьодор Киряков Тачлии – от Турска област, Проват; в Нежин от 1745 г.; женен.
22. Хаджи Манойло Бакчиев – в Нежин от 1769 г.; женен.
23. Стоян Петров – от Солун, Турска област; в Нежин от 1760 г.; женен.
24. Яни Куртев
25. Дмитрий Куртев
26. Фьодор Куртев
27. Леонтий Куртев – и четиримата са братя, родени в Нежин; баща им бил от Солун; имат собствени домове; търгуват с кумачит, кожени и др. стоки; ергени.
28. Николай Дмитриев Салонина – роден в Нежин; баща му бил от Солун; има собствен дом.
29. Иван Стоянов – от Македонска провинция; в Нежин от 1724 г.
30. Антон Фьодоров Камарашев – от Цариград; в Нежин от 1734 г.; има собствен дом; женен.
31. Николай Константинов – от Цариград; женен.
32. Тавро Диямантиев Кемержов – от Цариград; в Нежин от 1754 г.; женен.
33. Михайло Евстатиев Садовников – от Цариград; в Нежин от 1739 г.; женен.
34. Дмитрий Иван – роден в Нежин; дядо му бил от Цариград.
35. Дмитрий Иванов Барановски – от Цариград; в Нежин от 1745 г.; женен.
36. Статей Николаевич Караманлей – роден в Нежин; дядо му от Цариград.
37. Иван Михайлов Караманлей – роден в Нежин; баща му Михаил Караманлей бил от Цариград; женен.
38. Тома Иванов Исперов – от Цариград; в Нежин от 1743 г.; женен.
39. Дмитрий Иванов – от Цариград; в Нежин от 1740 г.; женен.
40. Иван Афендулиев – роден в Нежин; баща му е от Цариград; ерген.
41. Дмитрий Иванов Меликанов – от Цариград; в Нежин от 1744 г.; търгува с влашко вино; женен.

42. Василий Семьонов – от Цариград; в Нежин от 1715 г.; търгува в собствен магазин с коприна и др. стоки; женен.

43. Павел Сколяри – от Цариград; в Нежин от 1755 г.

44. Константин Иванов Костенецки – от Цариград; в Нежин от 1706 г.; поради старост не работи.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Б у р - М а р к о в с к а, М. Балканите и унгарския пазар през XVIII в. С., 1977; Ж е ч е в, Н. Букурещ – културно средище на българите през Възраждането. С., 1991; М и х н е в а, Р. Россия и Османска империя в международных отношениях в середине XVIII в. М., 1985; П а с к а л е в а, В. Средна Европа и земите по Долни Дунав през XVIII–XIX в. С., 1986; Ю р д а н о в, Ю. История на българската търговия до Освобождението. С., 1938 и др.

² П л о х и н с к и й, М. М. Иноземци в старой Малоруссии. – В: Труды 12-го археологического съезда в Харькове. Т.2. М., 1905, с.181.

³ С т о р о ж е н с к и, Н. К. Нежинские греки. Киев, 1863, с.189.

⁴ Записка на проф. М. Н. Бережков в: Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко. Т.8. Нежин, 1912–1913, 64–70; вж. н Г ъ б е н с к и, П. Българските търговци – нежински гърци и нашето възраждане. Сп. Бълг. икон. д-во, XXX, 1931, № 5, с.299; Х а д ж и н и к о л о в, В. Българо-руски стопански отношения и връзки до Освобождението ни от турско иго. – Тр. ВИИ. Кн.1, 1957, с.59.

⁵ П л о х и н с к и й, М. М. Цит. съч., с.252.

⁶ Пак там, с.245.

⁷ Пак там, с.203.

⁸ Данните са извлечени от годишните регистри, водени от руските консули в Букурещ и Яш, публикувани в серията *Documente privind Istoria României. Rapoarte consulare ruse (1774–1796)*. Т.1. București, 1962.

⁹ Пак там, с.195.

¹⁰ Пак там, док.35, с.147.

¹¹ Пак там, док.117, с.266.

¹² Пак там, док.210, 413–414.

¹³ Пак там, док.55, с.173.

¹⁴ Пак там, док.147, с.317.

¹⁵ П л о х и н с к и й, М. Цит. съч., с.143, 198; Х а д ж и н и к о л о в, В. Цит. съч., с.60.

¹⁶ Г ъ б е н с к и, П. Цит. съч.; С н е г а р о в, И. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. С., 1953; Х а д ж и н и к о л о в, В. Цит. съч.; вж. н С о х а н ъ, Л. Очерки истории украинско-болгарских связей. К., 1976, 44–52.

¹⁷ С н е г а р о в, И. Цит. съч., 55–59; Х а д ж и н и к о л о в, В. Цит. съч., 60–62; Г ъ б е н с к и, П. Цит. съч., 301–305.

¹⁸ Данните са извлечени от приложените в публикацията на М. Плохинский ведомости на нежинските „гърци“ (вж. П л о х и н с к и й, М. Цит. съч., 210–226).

¹⁹ П л о х и н с к и й, М. Цит. съч., с.256. В цитираното от М. Плохинский свидетелство Павел Иванов е определен като „гърц от Македонската земя“, но името достатъчно категорично подсказва българския произход на този търговец.

²⁰ Пак там, с.245 (бел.№ 11).

²¹ Пак там, с.264.

²² Пак там, с.203.

²³ Пак там, с.212, 280.

²⁴ Пак там, с.221.

²⁵ Пак там, с.266.

²⁶ Пак там, с.252, 266.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 88, 1995

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 88, 1995

МАКЕДОНСКИЯТ ВЪПРОС В ПОЛИТИКАТА НА СТАМБОЛОВТО ПРАВИТЕЛСТВО И ЕКЗАРХИЯТА (1887–1894)

НАДЕЖДА АНГЕЛОВА

Надежда Ангелова. МАКЕДОНСКИЯТ ВОПРОС В ПОЛИТИКЕ ПРАВИТЕЛСТВА СТАМБОЛОВА И ЭКЗАРХИИ (1887–1894)

Данная студия рассматривает Македонский вопрос в политике правительства Стамболова и Болгарской Экзархии в период с 1887 до 1894 года. В ней делается попытка выяснить сущность Македонского вопроса как в международном, так и в национальном плане; прослеживаются позиции Великих сил и балканских государств в Македонии; движущие рычаги по выработке тактики и стратегии национальной политики правительства Стамболова. Особое место в студии занимают внешнеполитические акции правительства и Экзархии для достижения определенных результатов по решению Македонского вопроса.

Nadezhda Angelova. THE MACEDONIAN PROBLEM IN THE POLICY OF THE STAMBOLOV'S GOVERNMENT AND THE EKZARCHATE (1887–1894)

This study treats of the Macedonian problem in the policy of the Stambolov's government and the Ekzarchate (1887–1894).

It is an attempt to make clear the essence of the Macedonian problem both in international and in national aspect.

Several things are traced out in the study – the positions of the Great powers and the Balkan countries in Macedonia, the mechanism for the forming the tactics and the strategy of the national policy of the Stambolov's government; the foreign-political stocks of the government and the Ekzarchate in reaching some concrete results at solving the Macedonian problem.

Успешното приключване на първата фаза от борбата за национално обединение през 1885 г. поставило на преден план пред българското Княжество като непосредствена цел освобождението на Македония и Одринско, където живеели близо 1,5 милиона българи.

В центъра на българската външна политика бил македонският въпрос и това изтласкало на заден план въпроса за съдбата на българите в Северна Добруджа и Моравско. Тези действия на правителството били наложени от конкретните исторически обстоятелства по това време. Вътре в страната правителството се сблъсквало с глухо, но широко недоволство. Съединението през 1885 г. и последвалата Сръбско-българска война предизвикали рязкото активизиране на националистическите настроения на съседните балкански държави, които преследвали свои интереси в Македония, а така също по силата на Берлинския договор получили като компенсация български територии с българско население и се страхували от предявяване на териториални претенции от страна на българските власти. Следователно трябвало да се очаква в бъдеще по-голямо противодействие от тяхна страна. Ето защо България не можела да не отчете обстоятелството, че не е в състояние да се противопостави на всички свои съседни едновременно и да предяви към тях справедливите си искания. Реални успехи тя не би постигнала нито на масата на дипломатическите преговори, нито на бойното поле, имайки предвид и позициите на великите сили и своите икономически и военни възможности.

Стефан Стамболов и неговото правителство били първите, които поставили началото на борбата за провеждане на реформи, предвидени от Берлинския конгрес, за поробеното българско население в Македония и Одринско като задача за непосредствено решаване на българската външна политика, изхождайки от това, че като съставна част на общоевропейската политика македонският въпрос имал и международен политически аспект. Ето защо проблемът за националната политика на Стамболовото правителство в историческата наука е разглеждан преди всичко във външнополитически план, а именно: политиката и взаимоотношенията на европейските държави Англия, Австро-Унгария, Франция, Русия и отношенията им с България; външнополитическите отношения на България с Турция, Гърция, Сърбия, където наред с икономическите и търговските връзки специално място е отделено на позициите и политиката им по решаването преди всичко на македонския въпрос.

Мястото, което България заемала в развитието на международните отношения непосредствено след Освобождението и по време на Стамболовото правителство и външнополитическите акции на последното по македонския въпрос са обект на изследване още през 30-те – 40-те години на XX в. от И. Панайотов¹. По-пълно и задълбочено тези въпроси са разгледани по-късно от А. Пантев², отделил специално място в своето изследване на противоречията между Англия и Русия на Балканите, отношението им към Стамболовата национална политика в Македония, позициите на българското правителство за запазване целостта на Македония, съперничеството на великите сили там и пр.

Задълбочено са изследвани от Р. Мишев³ и М. Лалков⁴ австро-българските отношения през този период, където немалко място се отделя и на външнополитическите акции на правителството по македонския въпрос, разгледани през призмата на австро-унгарската политика на Балканите.

Проблемът за отношението на Сърбия, Гърция и Турция към решаването на македонския въпрос и контактите им с България, позициите им към българската национална политика през 1887–1894 г. се разглежда в публикациите на Кр. Манчев⁵, Н. Данова⁶, Б. Самарджиев⁷ и др.

Конкретно, макар и не цялостно, националната политика на Стамболов е разгледана в статията на Т. Митев⁸ „Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г.“. В нея авторът се спира по-подробно на двете дипломатически акции от 1888 и 1890 г. и съвсем кратко на тази от 1894 г., като високо оценява направеното и постигнатото от Стамболов по македонския въпрос.

Не без значение за решаването на македонския въпрос били ролята и дейността на Българската екзархия и Екзарх Йосиф. Въпреки явните или скрити несъгласия между Екзархията и правителството в общи линии били постигнати координация и взаимодействие. Последните и развитието на учебното дело в Македония и Одринско са обект на изследване в трудовете на М. Арnaudов⁹ и В. Божинов¹⁰.

Въпросът за породилите се противоречия между младата революционна българска интелигенция в Македония и Одринско и Екзархията стои на вниманието не само на българската историческа наука, но и на македонските историци. Докато Хр. Силянов¹¹, К. Пандев¹², В. Божинов¹³ и др. аргументирано защитават тезата, че породилите се противоречия са резултат преди всичко от наложеното централистично управление на Екзархията, на училищата и църковните общини в Македония и Одринско и че отхвърлянето на тези методи на управление в никакъв случай не означава отхвърлянето на Екзархията като институция, то скопските историци Сл. Димевски¹⁴, Ал. Христов¹⁵, М. Пандевски¹⁶ и др. представят неаргументирано тази борба като борба на македонския народ срещу асимилаторската дейност на Екзархията, налагаща българската политика в тези области.

Въпреки сериозните научни разработки, третиращи в една или друга степен македонския въпрос в политиката на Стамболовото правителство и Екзархията, липсва цялостно и самостоятелно изследване на този въпрос.

Целта, която си поставя настоящата студия, е да систематизира, допълни и до-развие написаното по проблема. Изложението е изградено на базата на публикувани материали, архивни източници, сборници с документи и периодичния печат.

1. ПОЗИЦИИТЕ НА ВЕЛИКИТЕ СИЛИ, БАЛКАНСКИТЕ ДЪРЖАВИ И ТАКТИКАТА НА СТАМБОЛОВОТО ПРАВИТЕЛСТВО ПО МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС

За далновидните политики решаването на македонския въпрос се очертавало като трудна външнополитическа задача. Не само защото в Македония и Одринско се преплитали интересите на всички балкански държави, но най-вече поради сблъсъка на военнoстратегическите и политическите интереси на всички велики сили.

Македонският въпрос засягал в троен аспект балканската политика на западните държави и т.нар. велики сили. На първо място, той поставял въпроса за принципното им отношение спрямо Турция. На второ място, той се определял от крайната стратегическа цел на всяка от тях на Балканите и Средиземноморския басейн. На трето място, поведението на великите сили в него чувствително се влияело от конкретното състояние на отношенията им със заинтересованите балкански държави.

Като съставна част на общоевропейската политическа обстановка македонският въпрос имал и международен политически аспект. Европейската дипломация, която заменила етнографските граници на Санстефанска България със стратегическите и търговските граници на Княжество България и Източна Румелия, съвсем не на последно място имала предвид възможностите за намеса в македонския въпрос и всред балканските държави⁷. В писмо от 28 август 1888 г. до Стамболов Гр. Начович съобщава следното за мнението на английския и на италианския посланик в Цариград за решаването на македонския въпрос: „По настоящия въпрос – каза английският посланик – има в дипломатическия свет два възгледа. Едни казват, че той трябва да се реши чрез разделянето на Турция между християнските народи, които я заобикалят. Бисмарк е на мнение, че Австрия и Русия трябва да се споразумеят и да се подобрят помежду си като си разделят Балканския полуостров.“¹⁸

Поради обстоятелството, че цяла Македония била превърната в интегрална част от Османската империя в международно правово отношение, македонският въпрос още бил смятан преди всичко за турски въпрос, но дълги години в европейската преса, дипломатическата кореспонденция, в различни по характер очерци и изследвания бил идентифициран с българския национален въпрос, тъй като повечето от конфликтите на местните турски власти и населението в Македония били разглеждани преди всичко като българо-турски. Оттук следва, че решаването на македонския въпрос предполагало ликвидирането на османското управление на Балканите.

Русия била най-радикално настроена за разрешаването на македонския въпрос, понеже това отговаряло на нейния вековен стремеж за изтласкване на Турция от Проливите. Тя имала интерес от създаването на голяма славянска държава, която би могла да използва като плацдарм към Проливите и Средиземно море, но не и от запазването на турския интегритет в Европа¹⁹. Установила трайни приятелски връзки със Сърбия и съдействала за осъществяване на нейната политика в Македония. Освен това, според писмата на дипломатическия агент на България в Цариград д-р Г. Вълкович, Русия имала своето влияние и в Османската империя. В писмо до Стамболов от 29 август 1887 г. Г. Вълкович пише: „Високата порта се намира понастоящем в едно от най-трудното политическо давление, което се упражнява от Русия, то е толкова почувствително за Султана, понеже Русия се поддържа от Германия и Франция. Върху Султана действат с разнообразни заплашителни маневри.“²⁰

Противно на Русия, Австро-Унгария се стремяла да възпрепятства създаването на силна славянска държава на Балканите, защото това би затруднило нейното движение към Солун и Егея, където имала икономически интереси, както и Англия, и Франция. Двуетидната монархия особено много се бояла от намеренията на България да се намеси в македонския въпрос, тъй като това би могло да доведе до преминаването на пътя към Егейско море в български ръце. Поради това в австро-унгарската политика към България се забелязвала известна двойственост. Докато опитите на Княжеството да добие признаването на Фердинанд били подкрепени донякъде от Австро-Унгария, то към стремежите на България да подобри положението на македонските българи, последната проявила негативно отношение²¹. Освен това тя съзнателно насърчавала Сърбия за разширяване на юг в посока Вардарската долина, което трябвало да стане за сметка на България.

Англия също преследвала особени цели в македонския въпрос. Английското

правителство му отдавало голямо значение, тъй като той бил организационно свързан с въпроса за контрол или господство в района на Пролитите. То предпочитало запазването на турския интегритет. Но в други случаи при възможност македонският въпрос да бъде използван за засилване на антируски настроения на Балканите или в отделна балканска държава, Англия прибегвала дори до неговото съзнателно поставяне, въпреки че това било против интересите на нейния съюзник – султана. Освен това, като че ли най-ярко проличал стремежът на Англия не само да поставя непрекъснати затруднения на Русия, но и да забива клин в отношенията на Австро-Унгария с балканските държави, да поддържа трайно недоволство спрямо нея²².

Основното съдържание на македонската политика на турската дипломация се състояла в това да използва противоречията между великите сили и различните тежестения на отделните балкански държави, да запази останалите в нейна власт балкански провинции и да поддържа и разпалва разногласията между балканските държави. Особено интересна и точна е оценката, която дава на турската политика Хр. Силянов: „... от поразителното повторение на фактите, които съпътстват европейската политика – пише той – Турция е извлякла ценни поуки. Макар и невината тя съумява да се запази незасегната от ударите, които през нейната глава си разменят опекуните и разрушителите. Опитът я е научил, че дълбоките противоречия между силите остават в сила и тогава, когато те действат в Цариград с видима солидарност, и че липсата на пълна хармония в Европейския концерт е един коз, с който може твърде успешно да се играе. От опит тя знае също, че реформаторските настроения в Европейските държави и любовта им към християнските народи на Изток са неща твърде изменчиви и понякога лесно заменими с жертви, по-малко ценни привилегии и доставки, отколкото ампутирането на цели провинции от нейното тяло. Опитът е по-нататък установил, че поне в своите колективни, морални договорни реформаторски обязанности спрямо отделните турски провинции Европа е феноменално късопамятна. Като синтез на всички тези исторически уроци турските султани и държавници са изработили един метод, към който прибегват винаги, когато чуждестранният натиск стане неотразим, те по собствена инициатива сервират на Европа по една трапеза от реформи, по-широки и по-радикални от нейните.“²³

Най-голямо значение в отношенията между балканските народи както в миналото, така и сега имало държавнотериториалното и националното статукво на Европейския югоизток, санкционирано с един или друг договор. То лежало в основата на взаимоотношенията на балканските страни, то мотивирало различни национални програми, определяло поведението на много политически партии, политици, общественици. Неговото установяване ставало постепенно и било дело на сили и фактори, вътрешно балкански и външни.

Ето защо Гърция и Сърбия също имали своите планове и претенции в Македония и за участие в решаването на македонския въпрос. Отношенията им с България се определяли именно на тази база на съперничество за подялба на балканските владения на Турция и по-точно областите Македония и Егейска Тракия.

По време на Стамболовото управление сръбско-българските отношения останали враждебни. Нападките срещу България сред управляващите кръгове на Белград се превърнали в мода. Взети били мерки за засилване на сръбската войска²⁴. Имало реална опасност, ако българското правителство предяви искания за Македония, дори да се стигне до военен конфликт с България²⁵.

Освен това за осигуряване на своите позиции в Македония и противопоставяне на дейността на Българската екзархия там сръбските управляващи кръгове създали дружеството „Св. Сава“, без да се ангажират пряко с него²⁶. В края на август 1886 г. то провело съвещание в Белград с участието на най-изтъкнати учени и общественици професори от Висшата школа – Ст. Новакович, С. Николаевич, В. Карич и др., на което обсъдили задачите и програмата за действие. Конкретно политическата цел на дружеството била „...да се влива сръбски дух на македонския народ, да му се доказва, че не са българи..., да развива най-енергична пропаганда за изгонването на българските владци и учители“²⁷, а задачите: да отваря сръбски училища, да обучава младежи от Стара Сърбия и Македония и да ги подготвя за учители, да открие пансион със средно училище в Белград и пр.²⁸ Тези основни направления в сръбската политика в борбата за Македония станали нейно ръководно начало.

Макар че основните насоки за организирана пропагандна дейност били определени от сръбското правителство, в политиката си за решаване на македонския въпрос гръцкото правителство разчитало преди всичко на Гръцката патриаршия, която имала привилегиите на духовен глава на православното християнство и от десетилетия осъществявала елинизаторска политика сред него, макар че и идеята за военно решение на македонския въпрос не била чужда на управляващите кръгове в Атина. Стамболов в писмо до д-р Странски, министър на външните работи и изповеданията по това време, пише следното: „Гърция е обявила на Солзбъри, че ако българите сторят нещо в Македония, тя ще изпрати войската си в Македония.“²⁹

Освен Гърция и Сърбия, с претенции в Македония се явила и Румъния, която крояла планове за хегемония на Балканите. Тя предявила аспирации в Южна Македония „... като се застъпвала за остатъците от еднородното тем племе тъй наречените куцовласи, цинцари, научно днес именувани македонци арумъни, чиито седалища били разфърляни в Пинд, Тесалия, Западна Македония между Охридското езеро и Долни Вардар“³⁰ – пише в студията си „Македонският въпрос“ д-р Нидерле. Появили се дори твърдения, според които цинцарите и куцовласите в Македония са едва ли не мнозинство от населението на тази област, което служело като основание Румъния да иска права от Портата за тях и проявявала аспирации за участие при подялбата на Турция³¹.

От изложеното дотук бихме могли да заключим, че съперничеството не само на великите сили, но и на балканските държави в Македония усложнявало решаването на македонския въпрос. Всичко това затруднявало и националната политика на българското правителство, конкретизирана в решаването на въпроса за съдбата на едно 1,5 милиона българско население в Македония и Одринско. Трудностите идвали и от неуреденото международно положение на България с избирането на Фердинанд за княз.

Българския въпрос се усложнил в международно отношение още и защото съперниците на Русия смятали, че инициативата за признаването на Фердинанд трябвало да излезе от сюзерена на васална България – Турция, а „Високата порта – според телеграмата на д-р Вълкович от Цариград – чака съгласието на великите сили подир циркулярното, което завчера изрази, за да може и тя да определи политиката си“³². Тези позиции на Турция, непреклонността на Русия и поведението на другите велики сили силно разтревожили управляващите кръгове в София. Опасността от окупация от страна на Русия била възможна. С телеграмата си от 14 октомври 1887 г. обаче

д-р Вълкович внесъл известно успокоение: „Имам данни да вярвам, че каквото съгласие и да стане между Турция и Русия няма за какво да се бои България.“³³

Така в международен аспект, създамата се сложна ситуация, неблагоприятна за близкотоизточните интереси на Русия, рефлексирала както върху вътрешнополитическия живот в страната, така и върху външната ѝ политика и имала особено тежки последици за България при решаването на националния ѝ въпрос.

Неуреденото международно положение на България и нестабилната обстановка в страната наложили на българското правителство временно да отложи решаването на македонския въпрос. Това, от своя страна, облекчило националистическите среди в Цариград, Белград и Атина за реализация на тяхната антибългарска политика в Македония и Одринска Тракия. Турците затруднявали дейността на Екзархията, църковното и просветното дело в Македония; фанариоти гърци подели усилената елинизаторска политика; Сърбия чрез дружеството „Св. Сава“ започнала антибългарска пропаганда за насаждане на сръбско влияние в европейските владения на султана. Ето какви са констатациите в рапорта на Екзархията от 1888 г. до министъра на външните работи и изповеданията за учебното дело в Македония и Одринско за 1887/1888 г.: „Може да се каже – четем в рапорта – че почти всичко е против българщината, и против свестяването на българския елемент в Македония и Одринско, особено като се вижда, че българите напредват в просвещението и образованието и правят успехи.“³⁴

Гърците не щадели средства за своята пропаганда и, за да представят Македония за гръцка, отпуснали „неимоверни суми за поддържането на гръцките училища и за повдигане на гръцкия престиж в Македония и Одринско“³⁵.

Все повече се усилявала и сръбската пропаганда: „...отварят се сръбски училища в Македония, раздават сръбски учебници и други сръбски книги и да се стараят да посърбят българското население особено в северозападната част на Македония“³⁶.

От изложеното дотук следва, че още в началото на своето управление Стефан Стамболов и правителството трябвало да се съобразяват с изключително сложните условия, при които се налагало да работят за единението на българската нация и да решават българския национален въпрос. Това налагало Стамболовото правителство задълбочено и сериозно да обмисли пътищата и средствата и изработи тактиката си за защита на българските национални интереси като се съобрази с новата обстановка. Всичко това добре било доловено от официоза в. „Свобода“. В статията си „По македонския въпрос“ той пише: „Преди всичко възможно ли е и как трябва да се достигне целта, към която се стремим. Защото да искаме да достигнем нещо не значи да го достигнем. Особено желанията не отговарят на действителната политика и национални тежнени. Тук се срещат фактори, които действат независимо и против нашето желание и може би, когато мислим, че сме близо до целта, да сме най-далеч от нея. Трябва следователно нашите желания да ги равновесим и съобразяваме със съществуващите обстоятелства, да видим колко нашите ламтения съответстват на силите ни, какви резултати ще получим при разнообразните комбинации на тези сили.“³⁷

Според думите на Екзарх Йосиф, предадени от Султана Р. Петрова, Стамболов имал своите виждания за решаването на националния въпрос: „...армията и оръжието ще служат за стража, а умът ще ни ръководи. Войните са безполезни, иска се разбирателство, енергия, последователност и далновидност в политическите пред-

назначения. Само те ще ни помогнат да дочакаме да узрее плодът, който тогава безболезнено ще падне в ръцете ни.“³⁸ Дали тези думи са били действително казани от Стамболов, не можем да твърдим, но извършеното от него красноречиво доказва тяхната вярност.

В такава насока са били отправени търсенията, проучванията и действията на Стамболовото правителство. За това говорят преди всичко публикациите в печата, научната литература, личната кореспонденция на премиера. Управляващите кръгове са положили усилия да систематизират и определят основната насока и линия на националната българска политика.

Като начало Стамболов намерил база, опирайки се на опита на своите предшественици и по-точно на доклада на министъра на външните работи от 1883 г. К. Стоилов до княз Ал. Батенберг за положението в Македония, за чуждата пропаганда и училищното дело.³⁹ Изложеното в доклада в основната си част било възприето от кабинета на Стамболов като тактика и действие в осъществяване на националните задачи. „Що трябва да върши правителството на Ваше Височество – пише К. Стоилов в доклада, – за да може да изпълни поне за българската народност ролята, която Пиемонт изпълни за италианската народност? За да може да достигне тази цел неизбежно, нужно е, щото всичкото население на Македония да се убеди, че правителството на Ваше Височество води общонародна българска политика, че Княжеството е самият естествен и успешнодейтелен покровител на Македония... Трябва да се развие у македонските българи чувството на народно самосъзнание... За осъществяването на тази цел ние трябва да се ползуваме от следующите средства:

1. Просвещение (училища) в най-широк размер; 2. Една добра организация, която ще ни държи в течението на работите на Македония и ще е в състояние в един даден момент беззабавно и успешно да тури в действие по цяла Македония и Албания една заповед, излезла от княжеското правителство и; 3. Като се свържи мрежата на българските железни пътища с македонските. От само себе си се разбира, че в изпълнение на тая програма трябва да се върви ръка в ръка с Екзархията.“⁴⁰

Стамболовото правителство работело целенасочено по основните пунктове, залегнали в доклада, като отхвърлило предложението за създаване на организация. Стамболов бил дълбоко убеден, че македонският въпрос е сложен и заплетен и той не може да се решава от някакви спонтанни движения, колкото и доброжелателни да са те, а единствено от една цялостна и планирана държавна политика, която да действа в съответствие с променящите се международни условия и перспективните интереси на българската народност. Единствено върху българската държава лежало задължението, правото и отговорността да решава националните проблеми⁴¹.

Идеята за развитие на народностното самосъзнание на българите в Македония и Одринско и другите откъснати от България области се приела както от правителството, така и от Българската екзархия в Цариград и българите в Македония и Одринско, Добруджа и Моравско. Техните позиции и отношение по въпроса намерили най-ярък израз в печата: „Македонският въпрос няма да се реши с прости военни разходи и решението му ще бъде за полза не на най-силния и буйния, но на този, който знае да чака и бди – пише в. Народни права. – Най-главната задача на македонец днес е да развие народното си самосъзнание.“⁴² Всички са съгласни – четем във в. Свобода, – че българите от България и от Турско образуват едно тяло, трябва да имат еднакви

интереси, еднакво бъдеще, еднакво самосъзнание на духовността и националната си сила.⁴³

Същата идея срещаме и в писмо, изпратено до Стамболов, където, освен сведения за сръбската пропаганда и дейността на дружеството „Св. Сава“, авторът прави конкретни предложения за работата на правителството по решаване на националния въпрос. От разговорите, които той водил с търговци, занаятчии и др., заключил, че идеята за въстание не въодушевявала никого, нито пък вярвали, че може да се осъществи. Затова той предлагал да се отворят повече училища в ненадеждните места, да се отпускат стипендии на завършилите курса на Солунската гимназия, назначаването на чиновници при Екзархията, които добре разбират от своята работа, и не на последно място – отпускане на суми за подкупването на турски чиновници и главно цензура на комисията в Солун⁴⁴. Гр. Начович бил също на мнение, че за решаването на македонския въпрос в наша полза ще са необходими пари⁴⁵. Тези мнения впоследствие били взети под внимание от българското правителство.

Идеята за подготовка на въстание в Македония или използването на чети за решаването на македонския въпрос не намерила подкрепа сред българската общественост и правителствените среди. Надделяло мнението, че този път за решаване на проблема е неподходящ и ще донесе нещастие не само за Македония и Одринско, но и за самото Княжество. „Не се лъжете във въстания и т.п. вратоломни и пагубни и безполезни мечти и басни. Не се лъжете с Европа и с нейното християнство, откъдето Македония не е видяла и не може да види облага“ – пише Миларов във в. „Македония“⁴⁶.

По мнение на Ат. Шопов, отразено в монографията му „Политиката на К. Стоилов спрямо Македония“⁴⁷, Стамболовата политика била противна и на всяко четническо движение във вилаетите. Сам Стамболов в интервю пред кореспондент на в. „Ролнихе Цайтунг“, публикувано във в. „Пловдив“, заявил: „Не можем тоже да търпим щото у нас да се работи за едно въстание в Македония, което може да ни докара много беди и опасности на главата.“⁴⁸ Тези позиции на премиера бихме могли да обясним, на първо място, с това, че той бил добре запознат с възможностите на четническите действия и последствията, които биха имали те за българското население в Македония: от една страна, повод за насилия и жестокости на турската власт и, от друга – повод за действия срещу Екзархията и нейните позиции в Цариград, като единствена българска институция там, защитаваща интересите на българите пред османските власти и активен помощник на княжеското правителство в борбата му за решаване на националния въпрос. На второ място, четническите акции биха могли да се използват от противниците на България (сърби, гърци, турци и др.) като повод за обвинения срещу нея в подстрекателство, а това би пречило на една по-активна дипломатическа дейност в защита правата на българите в Македония.

Конкретните исторически обстоятелства постепенно наложили идеята за запазване на Берлинския договор, като се действа пред великите сили и Високата порта за въвеждане на реформите, предвидени в чл. 23 и чл. 62 на договора. В писмо на К. Стоилов, изпратено от Виена до министъра на външните работи, четем следното: „Силата на българското правителство е пазенето границата на Берлинския договор. Ако предизвикаме движение в Македония, силите ще го локализируют, и ще бъдем оставени на съдбата си.“⁴⁹ Подобни мнения за автономия и въвеждане на реформи се изказват и във в. „Напред“⁵⁰, в. „Свобода“ (бр. 731), брошурата на Артур Еванс „Маке-

дония както си е“ и др. Тук бихме могли да си зададем въпросите: „Защо изведнъж българите се отказали от Санстефанска България и започнали да пледират за приложението на Берлинския договор по отношение на Македония? Какво биха спечелили те, ако Турция стриктно изпълни решенията на Берлинския конгрес, по-точно чл.23 и чл.62 от договора?“

На първия въпрос, имайки предвид изложеното дотук, отговорът е ясен. България не била в състояние при тогавашното си вътрешно и международно положение да се бори за Санстефанска България без съюзници, а такива няма. Що се касае до отговора на втория въпрос, би трябвало да разгледаме и анализираме по-обстойно чл. 23 и чл. 62 на Берлинския договор.

Според чл. 23 от договора „Високата порта се задължава да приложи най-добросъвестно Органическия устав от 1868 г. на о. Крит, като внесе в него необходимите справедливи изменения. Подобни уставни, нагодени към местните нужди, с изключение на клаузите за данъците в Критския договор, ще бъдат въведени и в други части на Европейска Турция, за които в настоящия договор не е предвидено специално устройство, Високата порта ще натовари специални комисии, в които местното население ще бъде широко застъпено, да изработят подробностите на тези уставни за всяка провинция.“⁵¹

Трябва да отбележим, че о. Крит през този период се ползвал с автономни права, които непрекъснато се разширявали. Главният управител се назначавал за срок от 5 години и се допускало той да бъде християнин. Общото събрание притежавало законодателна власт и право да внася изменения в Органическия устав по въпроси от местно значение. Двете религиозни групи се представлявали пропорционално в него и членовете на християнската надхвърляли мюсюлманската. Гръцкият език се допускал наравно с турския и на него се издавали официални документи. Местните жители получавали предимства при разпределение на общински служби и били главния елемент в жандармерията⁵². Следователно стриктното прилагане на чл. 23 от Берлинския договор би довело неминуемо до политическа автономия за Македония и Одринско, без да се нарушават нито самия договор, нито предвиденото от него териториално разпределение на полуострова. Като към него прибавим и чл.62 от договора, според който Високата порта изразила своята воля да поддържа религиозната свобода на своите поданици като „В никоя част на Отоманската империя различието на вероизповеданията не може да бъде противопоставено никому като мотив да бъде изключен или обявен за неспособен относно упражнението на гражданските и политическите права, допускането до обществени служби, функции и почести или до упражняването на различни професии и индустрии“⁵³, а така също и това, че в Македония живее близо милион и половина българско население, с право бихме твърдели, че настояването за приложение на тези реформи, наложени от Берлинския договор, не означавало отказ от народността, а по-скоро стъпка към обединенето на българската нация. Исканията да се приложат чл. 23 и чл. 62 от договора за Македония и Одринска Тракия означавали двете области по своето устройство да се доближат до България. Освен това, чрез тези искания, чрез стриктното им приложение успешно могли да защитят интересите на българската национална група, която била болшинство в тази област на Турция. Друг е въпросът, че, познавайки добре историческия опит, Османската империя винаги действала много мудро, често обещавала под натиска на по-силния, но много рядко изпълнявала. В Македония се преп-

литали и интересите на много страни, което давало възможност на Турция да отлага обещаните реформи и усложнява реализирането на този пункт от националната програма на княжеското правителство. Въпреки това именно международните договори, подписани от Турция и великите сили, станали основната изходна точка и база за воденето на дипломатически преговори и формулиране на националните искания на България.

Международният характер на македонския въпрос до голяма степен налагал в търсенето на най-ефективните пътища за неговото решаване, да се иска подкрепата на една или друга велика сила, на все по-широкото му поставяне и разглеждане на страниците на европейския печат.

Например в посочената вече брошура „Македонският въпрос“, публикувана и на страниците на в. „Свобода“ и в. „Народни права“, се прави предложение в духа на следното: българското правителство да повдигнело въпроса за автономните права на Македония пред представителите на великите сили в София и Цариград, като изпрати хора при ония държави, от които зависело решаването на македонския въпрос, като същите тези хора, проучили добре въпроса, да „... предразположат европейския печат в наша полза, както и ръководни личности, и да потърсят подкрепата на тази сила, която била най-малко заинтересована в Македония“⁵⁴.

Такова решение на въпроса виждали и даже предприели конкретни действия политическите дейци К. Стоилов и д-р Г. Вълкович. В писмо до Ст. Стамболов, изпратено от Виена, Стоилов, наред с разглежданите въпроси за политическите връзки на България с Италия, Сърбия, Австро-Унгария, Англия и по македонския въпрос, пише следното: „Додето да вземем някое решение, мисля, че трябва категорически да уверяваме всички, че нямаме никакви намерения за Македония. Чрез моите връзки с представители на пресата, аз турих македонския въпрос на дневний ред в германския и английския печат.“⁵⁵ Д-р Г. Вълкович препоръчва на правителството да започне издаването на един добре редактиран френски вестник в София, „който да отговаря на клеветите и лъжите, които се пишат против нас и че в наш интерес е да не останат тези лъжи и клевети да имат временно курс в Европа“⁵⁶. Препоръчвал също така да се разреши на агенция „Хавас“ безплатно да изпраща телеграми за Европа през Варна, което щяло да бъде от полза за делото⁵⁷. Тези съвети на Вълкович били взети под внимание. С решение на Министерския съвет се приемали безплатно депешите на „Хавас“⁵⁸, а по-късно в България действително започнал да излиза вестник на френски език „Ла Бюлгари“.

Отчитайки сложната международна обстановка, познавайки опита на своите предшественици, Стамболовото правителство преценило, че решаването на националния въпрос е невъзможно без единодействието на правителството и Екзархията в Цариград. Независимо от конфликта, който се породил между правителството и Светия синод във връзка с признаването на княз Фердинанд и по-късно с измененията на конституцията, кабинетът в София и Екзархът били единодушни по въпроса за решаване на съдбата на българското население в Македония и Одринско. „Моята пряма длъжност е да съхраня Екзархията в Цариград и духовната си власт над Княжеството – пише в дневника си Екзарх Йосиф, – а за това е нужно да не скъсвам сношенията си с българското правителство, на което впрочем съчувствува Портата, на която съм чиновник и от политиката на която не мога да се отстранявам в тоя български въпрос.“⁵⁹

Българската екзархия изцяло подкрепяла идеята за духовното и културно повдигане на българския народ в Македония и Одринско. В тази насока тя поддържала най-тесен контакт с правителството в София с искания за материална и дипломатическа помощ при решаването на въпросите на църковното и учебното дело и защитата на българското население в тези области, като своевременно информирала правителството за постигнатите резултати.

На Екзарх Йосиф принадлежала и идеята за използване на науката в подкрепа за решаване на македонския въпрос. По негова инициатива била определена специална премия за написване на съчинение, представляващо географски очерк за Македония, субсидирана от Министерството на народното просвещение в България⁶⁰. Тази идея била приета от княжеското правителство и научните среди като средство в борбата за отхвърляне на необоснованите клевети на претендентите за Македония и за информране на нашата и чуждестранната общественост за историческите права на българското население в посочената област, което, от своя страна, подготвяло и общественото мнение в полза на справедливите искания на българите. Такива публикации излизат не само като научни трудове, но и в периодичния печат – сп. „Лоза“ (кн. 1, 2, 1891/1892), в. „Зорница“ (бр. 19, 1888), вестниците „Свобода“, „Пловдив“, „Струма“ и др.

Действията на Стамболовия кабинет по решаване на националния въпрос, на който ще се спра по-нататък в изложението, ни дават основание да приемем твърдението на Рихард фон Мах „... че по отношение на македонската политика Стамболовата стана система“⁶¹.

Конкретно формулирана програма на правителството обаче не успях да открия нито в стенографските дневници на Обикновеното народно събрание, нито в личните архиви на политическите дейци от това време, нито в архива на Народното събрание, нито в протоколите на Министерския съвет. Скопският историк С. Димевски обаче в книгата си „Просветната политика на Екзархията и училищните бунтове в Македония“ твърди, че Стамболовото правителство е имало изработена такава програма, която той нарича „План за асимилиране на македонския народ“, като под македонски народ разбира цялото население на Македония без определяне на националната му принадлежност. Обосновавайки се, той се спира на доклада на К. Стоилов от 1883 г. до Батенберг и основните пунктове в него, цитирани по-горе. „Това цитирано предложение на министъра на външните работи и изповеданията в тези няколко години – пише Димевски – се оформи прецизна програма на българското правителство. Министерският съвет на България в 1890 г. назначи комисия, която поднесе програма в десет параграфа. Предложението на комисията беше прието от страна на НС в София на 11 декември 1891 г.“⁶² Авторът твърди, че оригиналът на програмата се съхранявал в Дипломатическия архив на сръбските власти в Дубровник.

Въпреки че не открих доказателства, подкрепящи тезата на Димевски за наличието на българска програма по националния въпрос, ще се спра на някои от основните моменти в цитирано от Димевски, защото, изхождайки от проучванията, които прави Стамболовият кабинет и действията му в защита на националните интереси, те в много отношения се покриват с изложението от автора.

В параграф 1, според Димевски, българското правителство обръщало голямо внимание на македонската емиграция в Цариград и на просветните кадри в Македо-

ния⁶³. Девети параграф в програмата всъщност бил една инструкция за Екзархията в осъществяване на денационализаторската ѝ политика. За развоя на тази политика, според автора, голямо значение имали отпусканите от България кредити. „С докладването на последната програма – пише той – българските власти отпуснаха фантастичната сума от 5,5 милиона франка.“⁶⁴ Тази сума била употребена за изграждането на училища, църкви, параклиси, за поддържането на пансиони, за даване на заплати на учителите и разни потреби. Въз основа на посочени суми, Димевски прави предположение, че бюджетът на българското правителство за пропаганда в Македония представлявал най-малко 25% от общия на страната⁶⁵.

За „денационализаторска“ политика на българското правителство и Екзархията в Македония пишат и други съвременни македонски историци, разработвайки своите постановки главно върху създадената от сръбския политически деец и историк Ст. Новакович теория за македонизма⁶⁶, в която се развива тезата за съществуването на отделна македонска народност, различна от българската и сръбската, и която трябвало да бъде подпомагана в процеса на своето самоутвърждаване. Така например, М. Пандевски и А. Христов твърдят, че македонският народ (без да определят неговия етнически и национален облик) след Освобождението на България повел продължителна борба срещу Българската екзархия поради стремежите ѝ да „скърши всеки опит за самостоятелно манифестиране на македонски обществено-политически живот и отбива всякакви опити за самостоятелност на църковно-училищните общини“⁶⁷.

Може ли в случая да говорим за денационализаторска политика, когато 1,5 милиона от населението на Македония и Одринско само признава себе си за българи, а не за македонци, събират средства, строят училища и църкви, търсейки материалната подкрепа на своите сънародници и Екзархията, запазвайки своята култура, бит и народностно самосъзнание. Няма посочени факти за българска пропаганда сред гръцкия и сръбския народ, освен за действия сред македонското население, което по етнически състав е нееднородно, а това обезсмисля нападките срещу провежданата от България и Екзархията политика. Не можем да отречем обаче това, че засилената кампания на нашите съседи против българската национална политика в Македония и Одринско повлиява несъмнено за определяне на тактиката и пътищата за нейното реализиране.

От изложеното дотук бихме могли да очертаем основната линия и тактика на действие на княжеското правителство по националния въпрос и средствата за осъществяването им.

Отчитайки сложното, неуредено международно положение на България с не признаването на Фердинанд, противоречията на великите сили за надмощие на Балканите и интересите им в Македония, васалното си положение спрямо Турция и зависимостта на българското население в Македония от Портата, позициите на балканските държави по македонския въпрос и решенията на Берлинския конгрес, Стамболов стигнал до извода, че не чрез революция, а чрез еволюция трябвало да се постигне присъединяването на Македония към България. Горчивото разочарование, което изпитал при освобождението на разпокъсана България – според думите на Султана Р. Петрова – затвърдило неговите политически схващания – никаква намеса на чужди държави в обединението на българския народ⁶⁸. Така в резултат на търсенията за най-безболез-

нения и ефективен път за решаване на националния въпрос, изхождайки от конкретните исторически условия, отчитайки направените проучвания и оформилите се мнения, правителството определило следната линия на действие:

1. Да не предявява открити претенции за обединение с Македония и Одринско, а да настоява за въвеждането на реформите, предвидени в чл. 23 на Берлинския договор (последното по-късно отпаднало поради несъгласието на Австро-Унгария и Англия).

2. Да отстоява пред Високата порта и великите сили правата на българското население в Македония и Одринско.

3. В единодействие с Екзархията в Цариград да настоява пред Високата порта за решаване на църковния въпрос според турския ферман от 1870 г. за учредяването на Българската екзархия и правото на българите, живеещи в Европейска Турция, на самостоятелно духовно и културно-просветно дело с цел да се развива народностното им съзнание.

4. Да работят за свързване на мрежата на българските железопътни линии с тези в Македония.

Всички тези пунктове били обвързани с одобрени вече международни актове, което в известна степен не събуждало такава остра съпротива от силите, диктуващи международната политика.

Възможността добросъседските отношения с Турция да приглушат опасността за съдбата на Съединението и да облекчат донякъде режима, при който се намирали българите в Македония, влиянието на великите сили върху Турция и международната политика, необходимостта от запазването и развитието на българското народностно съзнание в откъснатите от България области и значението на научните разработки и средствата за масова информация за правилното и научно осветляване на историческите права на българите, активизирането на световното обществено мнение в тяхна полза, определили конкретните средства за постигане на поставените задачи:

1. Лоялна и приятелска политика на Стамболовото правителство спрямо Турция.

2. Осигуряване подкрепата на страните, „приятелски“ настроени към България, за решаване на македонския въпрос.

3. Оказване и осигуряване на морална и материална подкрепа за духовното и културното развитие на българите в откъснатите от България области чрез стабилизиране позициите на българските национални институции в Европейска Турция – Екзархия, църковни и училищни общини.

4. Материална подкрепа и стимули на българските и чуждестранните учени, работещи по проблема за Македония, научно обосновавайки нейните исторически права, отстъпки на чуждестранни телеграфни агенции, активизиране на периодичния печат.

5. Активизиране на българската общественост чрез участие в митинги, благотворителни дружества и акции, публикации в пресата в подкрепа и за оказване на натиск от страна на българското правителство за решаване на националния въпрос.

Мерките за постигане на крайната цел Стамболовото правителство определило като: мирни дипломатически средства и преговори най-вече с Османската империя чрез посредничеството на предварително договорената подкрепа на „приятелски“ настроените към България сили.

Бъдещето трябвало да покаже дали стремежът на западните държави и Турция да използват българската карта в своите антируски комбинации на Изток и избраната от Стамболовото правителство тактика могли да доведат до успешното решаване на националния проблем. Дали цената, която Стамболовият кабинет придобива за антируския блок през втората половина на 80-те години на XIX в., можела да елиминира антибългарските тенденции в политиката на Лондон и Виена, демонстрирана така впечатляващо по време на Берлинския конгрес.

2. ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИ АКЦИИ НА ПРАВИТЕЛСТВОТО И ЕКЗАРХИЯТА ПО РЕШАВАНЕ НА МАКЕДОНСКИЯ ВЪПРОС

Очакванията на Стамболов, че след избора на княз Фердинанд България ще излезе от кризата, не се оправдали. Неуреденото международно положение на Фердинанд, острите вътрешнополитически борби в страната, глухото, но широко народно недоволство създавали много трудности на Стамболовото правителство както във вътрешнополитически план, така и във външната му политика. Тези трудности съвпадали и до голяма степен се обуславяли от най-острите периоди на европейската външнополитическа криза. Всичко това не позволило на Стамболовия кабинет в началото на своето управление да постави веднага на дневен ред решаването на националния въпрос. Необходимо било време за консолидацията на режима, а така също и благоприятна международна обстановка.

В средата на февруари 1888 г. в дипломатическите среди проникнали сведения за предстояща нова инициатива на Русия по българския въпрос. Руската дипломация настоявала суверенните държави, подписали Берлинския договор, да накарат Високата порта да признае, че устройството на България не било окончателно. Тази евентуална декларация щяла да принуди Фердинанд да напусне страната.

На 13 февруари 1888 г. Русия подала вербална нота до Високата порта, поддържана от германския и френския посланик в Цариград. Англия, Италия и Австро-Унгария отказали да подкрепят френско-руските предложения и поддържали България. Създадената от Бисмарк Средиземноморска коалиция съумяла и този път успешно да парира руските акции по българския въпрос⁶⁹.

По повод нотата на Русия дипломатическият агент в Цариград д-р Г. Вълкович изпратил до министъра на външните работи и изповеданията проект на ответна нота на съобщението, което Високата порта щяла да направи на българското правителство относно положението на княз Фердинанд като следствие на вербалната нота на Русия. Мемоарът бил изцяло одобрен от правителството на Стамболов с малки изменения и разяснения, направени от самия премиер. Последните ясно очертавали позицията на Стамболов и кабинета му не само по решаването на българския въпрос, но и решаването на македонския въпрос: „... като следя работите по-отблизо – пише той, – съм убеден, че правителството ни трябва да се възползва от настоящия случай, за да начертае пред Европа политическата си програма и да укаже на правата, които има намерение да защитава. Това благовремие трябва да се оползотвори, за да представи българското правителство за пръв път пред Европейски свет, че българското Княжество разбира да е центъра на българския народ и защитник на неговите права... Маке-

донский въпрос е третиран с най-голяма предпазливост. Лаская се да вярвам, че ще признаете, че той не може да се третира нито с по-слаб, нито с по-строг тон.⁷⁰ Целта на този мемоар била да се отнемат от Високата порта всякакви мотиви за негодувание и да се докажело на великите сили чрез Портата, че положението в България било прогивно на Берлинския трактат⁷¹.

Така правителството на Стамболов се стремело да придвижи решаването на две важни задачи – международното признаване на Фердинанд и спечелването на придобивки за българите в Македония и Одринско. По първата задача Стамболов имал подкрепата на Тройния съюз и Средиземноморската антанта; по отношение на втората, въпросите били силно усложнени.

Ето защо, едва през първата половина на 1888 г. Стамболовият кабинет проявил известна активност по македонските работи, а мотиви за това имало. Един от тях би трябвало да търсим в поведението и действията на опозицията и нейния лидер П. Каравелов по повод откриването на железопътната линия Белград – Ниш – Солун, осигуряваща благоприятни условия за Австро-Унгария и Сърбия за проникване във Вардарска Македония. Чрез публикации във в. „Търновска конституция“ опозицията започнала широка кампания срещу Стамболовото правителство, укорявайки го, че допускало такова развитие на нещата. Според вестника Австро-Унгария и зависещата от нея Сърбия получавали чрез посочената железопътна линия сериозни условия за оцеляване на българщината в тази област; дори пресилено се отбелязвало, че имало опасност от изтласкване на законните български интереси от Македония. Освен това, използвайки пряката железопътна връзка, Австро-Унгария можела по всяко време да превози и дислоцира свои войски във Вардарската долина по посока към Солун. Тези публикации станали прелюдия към разгорялата се по-късно полемика между София и Виена по въпроса за Македония⁷².

Известно влияние върху българското правителство във външнополитическата му дейност чрез дипломатическия агент в Цариград, според Р. Мишев, оказали също италианската тайна дипломация на Балканите и нейната борба срещу австро-унгарското влияние в този район. Това, че италианският посланик в Цариград барон Бланк на два пъти се срещал с д-р Вълкович и го окуражавал за действия по македонския въпрос, макар че впоследствие се обявил против българските искания, все пак приятно изненадало правителството в София⁷³. Ето защо, знаейки за отрицателното отношение на Виена към българската политика в Македония, то се опитало да действа чрез други сили, като се надявало да използва наложената му поради неуреденото положение на Фердинанд лоялност спрямо Портата, за да получи от султана берати за български владци и църковни и др. привилегии.

Така в средата на 1888 г. било поставено началото на първата голяма външнополитическа акция на българското правителство за, макар и частично, решаване на македонския въпрос, която довела до остра полемика между София и Виена по въпроса за Македония и до голяма степен изяснила позициите на великите сили по този проблем. Тази политика на България по това време се провеждала фактически от два ръководни центъра – софийското правителство и намиращата се в Цариград Българска екзархия. Въпреки явните или скрити несъгласия между тях в общи линии били постигнати координация и единодействие. Правителството, от една страна, държало сметка за мнението на Екзарха, а последният, въпреки личните си убеждения, в официалните

си постъпки бил принуден да се съобразява с провеждания тогава от България външнополитически курс.

В началото на 1888 г. Екзархът подновил ходатайствата си пред Портата и пред някои дипломати за издаването на митрополитски берати и екзархийски вестник, чрез който могло да се защитава политиката на правителството и да се поддържат религиозните чувства у народа, като между другото да се действало за оборването на сръбската пропаганда в Скопския санджак и особено в Тетовско⁷⁴.

На 20 февруари 1888 г. д-р Вълкович информирал министъра на външните работи и изповеданията Г. Странски, че заедно с К. Стоилов са поканили Българския екзарх да отправи обширна нота до Високата порта, в която да опише положението и несгодите на българите, намиращи се под властта на султана. Екзархът се съгласил с подаването на нотата, като обещал да я направи, но всичко вървяло много бавно и затова Вълкович искал от правителството да го поканело да побърза⁷⁵.

На 22 февруари 1888 г. Странски уведомил д-р Вълкович, че Министерският съвет изказал мнение, „че при сегашните критически фази на българския въпрос необходимо е да маневрираме с Високата порта и да не ѝ даваме повод за раздражение и оплаквания против правителството, че повдигането на македонския въпрос от наша страна е дело несвоевременно, че Русия не може да изиграе нищо с повдигането му, че в интерес въобще на българския народ в Македония е да мирува и по тия причини никакви обвинения не трябвало да се правят на Високата порта, докато не бъдем предизвикани“⁷⁶.

Поради подозренията си към Екзарха за връзките му с Русия Стамболов бил твърде резервиран към предложението на Вълкович. Последният се опитал да разсее подозренията на премиера към Екзарха, като категорично отхвърлил подобни обвинения, заявявайки, че той никога не бил преставал да действа и се оплаква за Македония дори и пред посланиците на великите сили⁷⁷. Доказателства за това били ходатайствата на Екзарха пред Портата за подобряване положението на българите в Македония и Одринско и грижите, които полагал за развитието на просветното дело.

В началото на 1888 г. Екзарх Йосиф се възползвал от затрудненията на Турция, възникнали във връзка с арменския и критския въпрос, и на 2 април с.г. подал писмено изложение до Високата порта за подобряване положението на Българската църква и българите, които се намирали „в прямите владения на Султана“⁷⁸.

На 6 април 1888 г. Вълкович телеграфирал на Странски за срещата си с Великия везир и разговора си с него по повод подадената от Екзарха нота до Портата с искане за назначаване на владици. Вълкович категорично отхвърлил опасенията на Великия везир, че Екзархът действал по чуждо побуждение⁷⁹. След тази среща д-р Вълкович веднага поискал чрез министъра Странски указания за неговото поведение във връзка с нотата. Отговорът бил твърде лаконичен: „Постъпката на Негово Блаженство трябва да е собствена инициатива, защото руските възгледи по тоя въпрос са противоположни, затова подкрепете по възможност постъпката му.“⁸⁰

Същевременно Екзарх Йосиф изпратил до министъра на външните работи и изповеданията в София доклад, с който уведомявал българското правителство за причините, подбудили го да подаде нотата и приемането ѝ от Високата порта, като с особена тревога поставил и въпроса за чуждата пропаганда на гърци и сърби и привилегированото им положение пред османските власти. Голямо място в доклада било от-

делено на полята на българското правителство в борбата за удовлетворяване на изложените в нотата искания: „Според нашето скромно мнение – пише Екзархът, – ако Екзархията няма зад себе си всичката нравствена поддръжка на съединена България с всичките влияния на ония сили, които ни поддържат, нищо не може да се спечели и Портата полека-лека ще подчини съвършено българското население на Патриаршията и ще направи невъзможно остаянето на Екзархията в Цариград. Ний намеряваме, че трябва да направят нужните усилия, за да можем по един или друг начин да спечелим духовното ведомство в Македония...“⁸¹

Вероятно този доклад оказал нужния ефект и влияние върху правителството в София. Получил указания да подкрепи исканията на Екзарха, Вълкович се заел енергично да упражнява натиск върху Портата, в резултат на което в турската столица започнал първият официален изключителен двубой за правата на българите в европейските владения на султана.

Д-р Вълкович добре знаел за влиянието на великите сили над Портата. Ето защо той започнал разговора преди всичко с представителите на английското, австро-унгарското и италианското посолство в Цариград. В разговорите си с тях той се опитвал да ги предразположи да подкрепят исканията на Българския екзарх, като умело използвал противоречията помежду им и борбата им срещу Русия. По време на срещата си с английския посланик в Цариград той тактично напомнил, че отказът на Турция да изпълни исканията на Българския екзарх ще накара привържениците на проанглийската политика в България да се замислят: „... този отказ – заявил Вълкович – ще произведе твърде лошо впечатление на българското правителство и особено на оная партия, която от две години подкрепя борбата против руското влияние. Отговорът на Високата порта е в полза на Русия и политиката ѝ в България, което ще покаже, че без руска подкрепа българите няма да запазят народността си, тъй като турското правителство не признава съществуването на българските църковни общини в пределите на Султана.“⁸²

По-нататък той изтъквал, че само българите се намирали без защита, а са и преследвани от тези, най-много ползували се от борбата, която България водела спрямо Русия, понеже те насърчавали и поддържали съперниците на българите с открити и задни мисли да не би България да се постави на Балканския полуостров като водеща движеща по пространство сила и поведение. Поради това българите щели да се убедят, че понеже западните европейски сили – било по интерес, било по политически съображения – не искали и не смеели да защитят правата им, то правителството им волю-неволю трябвало от чувство за самосъхранение да се спогоди с Русия. Английският посланик се съгласил с изложеното от Вълкович, но смятал, че никога не можел да помогне. От този разговор д-р Вълкович стигнал до извода, „...правителството на Негово Височество трябва да положи всичките си усилия, за да накара поне една от западните сили да вземе открито защитата на нашите права – както сме сами, положението не само е трудно и неосносно, а въпрос за съществуване.“⁸³

Кабинетът в София взел присърце и молбата на Екзарха, и мнението на дипломатическия агент в Цариград. Неговите действия в известна степен се улеснили и от започналите в средата на 1888 г. вътрешни безредици в Скопския вилает, в които били замесени сръбското и гръцкото правителство. По този повод българската преса била залята със статии, коментиращи или отразяващи положението на българите в Македония (в. „Свобода“ бр.166, 174, 195, 197, 198, 209 от юни–септември 1888 г.).

Тенденциите на тези инспирирани от правителството материали третирали два въпроса – произволите на турската администрация за потискане на българския елемент в Македония и чуждата гръцка и сръбска пропаганда там. Тези публикации имали своето значение в момента, за което красноречиво говори съобщението на Дворцовата канцелария до Великия везир. „В заловените от пашата два броя на в-к „La Bulgarie“ от 20–23 септември 1888 г. – четем в съобщението – са поместени статии с крайно обидно и заплашително съдържание. В тях се настоявало да се даде автономно управление на Солунския, Косовския и Битолския вилаети на основание Берлинския договор или пък да се поставят под управлението на България. От известно време всички български вестници, близки до българското правителство, печатали статии с подобно бунтовно съдържание, с което подстрекават българите, живеещи в казаните вилаети, към въстание и непокорство. Високата порта да протестира пред българското правителство и неговия представител в Цариград.“⁸⁴

За опасенията на Турция от безредици, предизвикани от смущенията около българските работи, съобщава в. „Исток“. Тези опасения накарали дори турското правителство да усили пограничните си гарнизони, но не и да приеме изложенияте в нотата искания на Екзарха⁸⁵. Това заставило българското правителство да търси и други пътища и мерки за въздействие върху Турция.

След неуспешните опити на Вълкович и Екзарха да привлекат на българска страна английския, италианския и австро-унгарския посланик и повлияят върху поведението на Портата за удовлетворяване на нотата, Стамболовото правителство натоварило бившия министър на външните работи със същата мисия във Виена, Рим и Женева в средата на 1888 г., която била част от външнополитическата офанзива на кабинета във връзка с националните задачи на България. Резултатът от нея засягал преките българо-австрийски отношения и мястото на Австро-Унгария в продължителната политическа криза в България. Същевременно българското правителство изпратило и таен меморандум, съставен от Гр. Начович до Калноки, в който изразило мнение, че ако Австро-Унгария подкрепи България, тя скоро щяла да заеме мястото си, а измененията в австро-унгарската политика, изразени главно в признаването и подкрепата на Фердинанд и българското население в Македония, щели да създадат пречка на пътя на Русия към Цариград. Българското правителство подсказвало, че е за статуквото в Македония, но в случая ставало дума за човечност и справедливост. То предлагало на австро-унгарските консули в Македония да оказват морална и материална помощ на преследваните българи там. И накрая, ако всичко това се заздравяло, Австро-Унгария щяла да спечели в лицето на България един съюзник, който не бил за пренебрегване⁸⁶. Въпреки изключителната тактичност и дипломатичност на българските искания, позициите на австро-унгарското правителство по македонския въпрос не се променили.

Не били по-различни и позициите на италианското правителство, за което научаваме от срещата на К. Стоилов с Крипси. Последният съобщил на Стоилов, че споразумението на силите било да се запазят статуквото и мирът в Македония, а що се касаело за българите, то програмата на силите била да се отстранели вредите „le prejudice“ за България. Той смятал, че днес силите имали надеждата да достигнат до благополучно разрешение на българския въпрос, но времето за повдигане на македонския въпрос било най-неизгодното и ако се повдигал, то щял да се реши в ущърб на българите. Дори съветвал, ако се повдигне движение в Македония без намеса от

българска страна, България да не се намесва и да запази неутралитет, като изложи всичко пред великите сили; в противен случай дори само подозренията за подстрекателства от нейна страна щели да бъдат вредителни за българското дело в Македония, а от „нападение на Турция никой не можел да ни гарантира“⁸⁷. Тази промяна в позициите на Италия, окуражаваща в началото България, красноречиво говори за нормализиране на отношенията ѝ с Австро-Унгария и бързото консолидиране на великите сили, когато техните интереси по един или друг начин се оказвали застрашени.

Мълчанието на турското правителство и позициите на великите сили не отчаяли нито българското правителство, нито Екзарха да продължат борбата до успешен край. По инициатива на Екзарх Йосиф в подкрепа на исканията на Екзархията при Великия везир била изпратена специална депутация от македонски българи, която му поднесла мемоар със същите искания. „В този мемоар – пише в. „Зорница“ – подписавшите го 1000 души слагат пред Цариградското правителство оплакванията си относително отсъствието на български владци в гр. Скопие, Охрид, Велес и молят Портата да разреши на владците назначение за тези епархии, да отидат на местата си.“⁸⁸ Същото сведение дава и д-р Вълкович в телеграмата си до Г. Странски от 5 септември 1888 г. с допълнение: „Негово Блаженство обикаля днес и утре посолствата с цел да моли посланиците да поддържат правата на паството му.“⁸⁹

Познавайки добре българската поговорка „Кови желязото, докато е горещо“, веднага след визитата на Екзарх Вълкович също посетил посланиците на Австрия, Италия и Англия в Цариград, от една страна, да узнае какво впечатление е направило посещението на Екзарха, а, от друга страна – да пледира за македонското дело.

Позициите на Австро-Унгария не се променили. Този път австро-унгарският посланик изтъкнал нова причина: повдигането на македонския въпрос било нежелателно, поради това че щяло да възбуди недоволството на сърби и гърци⁹⁰. Разговорите на К. Стоилов с Калноки през септември 1888 г. за позициите на Австро-Унгария⁹¹ и на Гр. Начович с английския посланик за позициите на Италия и Англия по македонските дела отново потвърдили несъгласието им с поставените от Екзарха въпроси, като италианският посланик барон Бланк дори посъветвал Гр. Начович „България да не се отдалечава от законността и васалитета на Султана“⁹². Турция от своя страна искала от Англия, Австро-Унгария и Италия да определят позициите си по тези въпроси. Така Лондон, Рим и особено Виена били изправени пред сложната дилема да ревизират ли своята общоизвестна позиция спрямо българските интереси в Македония, с което още повече да обвържат България, но да отслабят Турция, Гърция и Сърбия и да се конфронтират отново с Русия или да продължат традиционното си поведение.

Ходът на започналата дискусия по македонските дела, отбелязана по-горе, окончателно оформил позициите на великите сили, Турция, балканските страни и България. Австро-Унгария, Англия и Италия изказвали и защитавали нееднократно позицията за запазване статуквото на Балканите според Берлинския трактат. Русия изразила своя протест срещу българските искания чрез вербална нота до Турция. Сърбия и Гърция също протестирали пред Високата порта срещу даването на права и привилегии на Българската църква. Техните позиции особено ярко се изразили по време на сблъсъците в Скопие през май 1888 г., което дало повод на английския в. „Стандарт“, за разлика от другите умерени становища на цялата европейска преса, да оп-

редели, че те са били причинени от зависимостта на гърците и сърбите, които виждали в България една важна и солидна държава на Балканите⁹³.

В крайна сметка позицията на трите велики сили, протестът на Русия и поведението на балканските държави определили позицията и на Турция. „Великият везир казал на Негово Блаженство – съобщил Вълкович в София – че неговата нота не можела да се вземе предвид и въпросът, който третирали, не можел да се разисква.“⁹⁴ Официозът на цариградското правителство „Тарик“ даже заявил, че сега бил моментът съюзенът да накаже непослушния си васал, като предприеме нещо по отношение на бившата Източна Румелия⁹⁵.

Позицията на великите сили и Турция дала на правителството в София основание да изкаже открито своето становище върху поведението на приятелски настроените сили чрез официоза в „Свобода“. Главният удар на атаката, предприет от вестника срещу позициите на султана, била поредицата от статии с факти за турските злодеяния, фанариотските злоупотреби, извършвани в Македония и Одринско в началото на 80-те години на XIX в., аргументирано подкрепящи Екзарха и д-р Вълкович (в „Свобода“ бр.166, 174, 195, 197, 209 от юни–септември 1888 г.). „Българският народ не може да мълчи – четем в една от тях, – не може да търпи една част от него тъй несправедливо да се тъпче в най-светите свои права. Ако в Европа не желаят да се повдига Източният въпрос, тогава нека настояват пред Турция да въведе автономно управление, предвидено в Берлинския договор, с всичките му реформи, или пък ако Турция не може да направи това, то да предаде страната под управлението на България. Само това е средството, което може да тури край на всички раздори на Изток.“⁹⁶

Критика била отправена и срещу австро-унгарската позиция от 1888 г. и заела второ място в публикациите на правителствения официоз. „Агитационният език на в. „Свобода“ по македонския въпрос – споделя австро-унгарският представител – не само не бил прекратен, но продължил с нова сила и с един решително враждебно настроен към Австро-Унгария тон.“⁹⁷ Въпреки това и тази стъпка на правителството не оказала въздействие за промяна на нейното поведение.

Позицията на Англия била отмината с мълчание от в. „Свобода“, защото успяла да убеди българските среди, че била необходима по-благоприятна и спокойна обстановка, освен това и тонът на английската преса бил много условен и умерен в сравнение с твърдото несъгласие, изразено във Виена, а и в повечето английски вестници уж мимоходом се появила явно адресирана към София констатация, че отказът на страните от Тройния съюз да подкрепят България се дължал на обстоятелството, че „върховните интереси на тези страни е запазването на властта на Султана в Македония.“⁹⁸

Призивът на правителствения вестник „Свобода“ за твърда политика по националния въпрос бил съпроводен и с решението на Стамболовото правителство да се санкционира цариградското правителство за неговата неотстъпчива политика през 1888 г. чрез завладяване на железопътната линия Вакарел–Белово, което щяло да засегне икономическите интереси на Турция.

На 6 юли 1888 г. българската администрация и войска завладели гарите, с което жп линията преминала под управлението на българската държава⁹⁹. Но и този натиск не довел до решаването на поставените от Екзарха въпроси. В същото време и срещу Стамболовия кабинет бил оказан силен натиск, главно от страна на Австро-Унгария.

Уведомен от своя представител в София Буриян, че инициативата по македонския въпрос станала главно по настояване на премиера, който желал да парира обвиненията на опозицията, че не работи по националния въпрос, австро-унгарският външен министър Калноки безцеремонно заплашил К. Стоилов, че ако князът и неговото правителство вдигнат въстание в Македония против волята на великите сили, последиците за България щели да бъдат катастрофални. Той дори обрисувал една картина, в която армията на Турция потушава въстанието със съгласието на великите сили, а съседите на България нахлуват със своите войски в Княжеството. В допълнение уточнил, че при евентуално ново нарушение на Берлинския договор Фердинанд и Стамболов щели да загубят властта си дори при условие, че се опитат да предизвикат сблъскване между интересите на великите сили¹⁰⁰. Анализирайки създалата се ситуация, позициите и действията на силите, Стамболов осъзнал, че неуреденото положение на монарха и липсата на подкрепа на някоя от великите сили му връзвали ръцете на този етап по решаването на националния въпрос.

Отрицателната реакция на Турция и великите сили принудили българската дипломация да спре временно своята инициатива по македонското дело. Започналата съвместна акция на Екзархията и правителството през пролетта на 1888 г. завършила с неуспех. Причините за това би трябвало да търсим главно в неподходящо избрания момент, неблагоприятното международно положение на България, нейната политическа изолация и все още вътрешната ѝ нестабилност, липсата на външна подкрепа в лицето на някоя от великите сили и твърде многото преплитачи се чужди интереси в Македония, които не биха позволили да бъдат изместени от една твърде млада страна на Балканите с непризнат монарх и правителство. Освен това великите сили се чувствали все още сигурни, за да защитят своите интереси, разчитайки главно на влиянието си върху Османската империя.

След отхвърляне на поставените от Екзарха искания българското правителство и пресата подновили лоялния си език спрямо Портата и другите сили, временно избягвайки коментарите за Македония. Тази тактика на кабинета в София се налагала от обстоятелствата, че в тогавашния момент България се оказала изолирана и трябвало да търси съюзници на Балканите. Освен това идеята за въвеждането на реформи през 1888 г. убедила правителството, че тя не се ползвала с успех пред великите сили, подписали Берлинския договор. Поради това Стамболовото правителство временно оставило от програмата си този пункт в резерв и по-нататък издигало при всички подходящи случаи главно искания за стабилизиране позициите на българските национални институции в Европейска Турция – Екзархията и църковно-училищните общини. Това направило българската програма по-приемлива както за Запада, така и за султана. Още повече че положението, в което се намирала Българската екзархия, било наистина критично. Патриаршията и турските националисти водели упорита борба повече от едно десетилетие за отстраняване на нейното седалище от Цариград. Така че, ако не се стабилизирали позициите на Екзархията, съществувала опасност от изкуствено скъсване на духовното единство между българите в Княжеството и братята им в поробените територии.

Българското правителство не постигнало желания резултат със своята първа акция за решаване на националния въпрос, но за своята бъдеща политика то направило съответните изводи: 1) преценило, че бъдещите инициативи по националния въп-

рос трябвало да започват само при наличието на такава политическа обстановка, при която загрижените за България приятелски държави да не могат да отстъпят; 2) то се убедило окончателно, че въпросите, които засягали народните ни интереси, ще се решават бързо и лесно, щом имаме една войска, готова всяка минута за действие¹⁰¹; 3) Стамболов не смятал, че отказът на великите сили да помогнат за решаването на македонския въпрос трябвало да го накара да търси помирение с Русия, което откривало реална възможност България поради антируската си политика да загуби окончателно своя съюзник в Македония, какъвто поради собствените си интереси била Русия; 4) по македонското дело било поставено началото на съвместна дейност и единодействие на правителството с Българската екзархия, която, независимо от отказа на Портата да удовлетвори исканията ѝ, с материалната и морална помощ на княжеското правителство упорито работела за издигането на българското народностно съзнание чрез откриване на нови български училища, строителство на църкви, осигуряване на учители, издаване на книги за Македония и пр.¹⁰²

Значението на акцията от 1888 г. се изразявало в това, че българското правителство натрупало опит и още по-прецизно оформило своята програма по националния въпрос и определило факторите, от които в бъдеще зависело нейното успешно реализиране.

В края на 1888 г. и началото на 1889 г. в международната обстановка настъпили промени. Сръбският крал Милан, който бил проводник на австро-унгарската политика, абдикирал и това усложнило позициите на Австрия на Балканите. Новото правителство на Сърбия било с русофилска ориентация, като по този начин Русия могла да получи компенсация за неуспеха си в България. Отношенията на Англия и Турция със Сърбия също охладнели¹⁰³.

Падането на правителството на Братиану също бележело смекчаване на антируските настроения на румънската политика, което било посрещнато с голяма тревога от управляващите сили¹⁰⁴.

През 1889 г. силно нараснало и военното значение на България за Австро-Унгария и Тройния съюз в резултат на активизиране на австрийските военни доставки за Княжеството и обучението на българските офицери в чужди военни училища¹⁰⁵. Интервенирала и сръбската, и гръцката пропаганда в Македония. В същото време (1889 г.) в страната започнала да се засилва дейността на опозицията. Партиите, противници на управляващите, или т.нар. легална опозиция се състояла от по-раншни сподвижници на правителството, начело с д-р В. Радославов и присъединилите се по-късно К. Стоилов и Гр. Начович, вече излезли от Стамболовия кабинет.

Нелегалната опозиция се състояла от русофилската група на Др. Цанков и П. Каравелов – всички съгласни относно необходимостта от бързо помирение с Русия, но с различни в подбора средства за постигане на намерението. „Тактиката на опозицията – писал О’Конър на правителството си – била насочена да направи Стамболова непопулярен – първата стъпка към истински успех.“¹⁰⁶

Опозицията срещу режима в България се засилила и от поведението на известни среди от македонската емиграция. Затрудненията около българския въпрос оставили на заден план идеята за освобождение на Македония. Политиката на българското правителство спрямо Русия давала възможност на сръбско-гръцките домогвания над Македония. От друга страна, правителството на България с Турция карало еми-

грацията да подозира, че всичко ставало за сметка на Македония. Категоричната позиция на Стамболов, че решаването на македонския въпрос е дело на правителството, а не на местни комитети и революционни акции, както и неуспехът през 1888 г., също така оказали своето влияние върху нейното поведение. Така сред македонската емиграция започнало да се оформя враждебно настроение спрямо политиката на българското правителство.

Израз на недоволството срещу позициите на Ст. Стамболов по македонския въпрос бил разкритият през януари 1890 г. срещу Фердинанд и правителството заговор начело с известния деец на националноосвободителното движение в Македония майор К. Паница. Процесът срещу Паница бил проведен така, че Петербург и Париж го окарачили като комедия¹⁰⁷. Неблагоприятен отзвук имал той и в България. За намиращите се на власт в София лица ставало ясно, че непризнаването на Фердинанд и особено последният неуспех на правителството за Македония застрашавали накърнения му престиж, Предстоели парламентарни избори и ето защо след процеса срещу Паница правителството намерило в македонския въпрос средство за закрепване на несигурното си положение. То смятало, че поставянето на този въпрос би отклонило вниманието на обществеността от вътрешните проблеми, а, от друга страна, един евентуален успех би укрепил позициите му на парламентарните избори. Това обаче не ни дава основание да омаловажаваме значението на предприетата през 1890 г. външнополитическа акция, свеждайки я само до вътрешнополитическа маневра за укрепване на властта. Напротив, знаейки позициите на кабинета по националния въпрос, опитът, който той придобил през 1888 г., мерките, предприети след това по решаването му, добре обмислени и съчетани с международната обстановка и положението на България, а така също огромното му желание да види националната идея осъществена, говорят, че неговите действия имат по-дълбоки корени и не могат да се охарактеризират само като вътрешнополитическа маневра.

При новото повдигане на критския въпрос в началото на 1889 г. българското правителство било склонно да проектира съгласувани действия с Гърция срещу Портата. Макар официално софийският кабинет да поддържал подчертано резервирано отношение към движението за присъединяване на о. Крит към Гърция, той се надявал да използва затрудненията, в които изпаднала Турция с избухването на Критското въстание. В София обмисляли конкретни комбинирани действия заедно с Гърция, съответно в Македония и Крит. Още от средата на 1889 г. княжеското правителство обсъдило подобна евентуалност. То бързало да намери благоприятен момент за успешна външна акция, за да спаси своя престиж вътре в страната. Такава акция влизала и в общата политическа програма на Стамболовия режим по отношение на Македония и българския въпрос¹⁰⁸.

В началото на 1889 г. чрез своя дипломатически агент в Цариград Стамболовият кабинет получавал непрекъсната и пълна информация за състоянието и възможните перспективи на критското движение. Той бил добре осведомен и за преписката на Вулгарис и Захари Стоянов, започнала от 1887 г. и продължила до 1889 г., и идеята за създаване на федерация на балканските държави – автономия и цялост на Албано-Македония под егидата на Турция – и настояванията Източният въпрос да бъде решен единствено чрез мирно разбирателство между българи, гърци, сърби, румънци, турци и албанци. Може да се допусне, че споменатите проекти за балканска федерация

отговаряли на интересите на руската политика на Балканите – да създаде по мирен път голяма държава под върховенството на поддържащия добри връзки с Русия султан и да се постави по този начин бариера срещу австро-унгарското проникване в този район¹⁰⁹.

Стамболов бил с основание предпазлив към подобни предложения, защото във всички случаи трябвало да се поставя за разглеждане македонският въпрос, а всеки от балканските ни съседи имал своите претенции там. Българското правителство трябвало винаги да държи сметка за отношенията си с Турция, на чието добро състояние разчитало с оглед на Македония. Тъкмо от такива съображения се ръководел Стамболов при своя отказ на отправеното през 1889 г. предложение от страна на Белград за образуване на балкански съюз против Турция на базата на предварителни споразумения за подялба на Македония. Това становище на българското правителство намерило израз и в отношението на Стамболов спрямо предложението, направено му при специалното посещение на Н. Пашич през август 1889 г. Пашич намерил добър прием, но твърд отказ за подялбата на македонските земи. В присъствието на Н. Сукнаров Стамболов отговорил на Пашич, че: „Македония е далеч от положението на зрял плод, който ще падне сам от дървото. Турция е все още много силна, за да бъде победена от Сърбия, България и Гърция. България може да се обедини със Сърбия, само за да действува за въвеждане на реформи в Македония. За евентуално военно нахлуване на трите държави в Македония липсват предпоставки и опора на външни сили.“¹¹⁰

Очевидно планове на тогавашното българско правителство предвиждали възможност за самостоятелни действия при създаването на необходимите условия за успех там. И именно временното поддържане на добри отношения с Портата били, по убеждението на Стамболов, един от основните пътища за перспективно обезпечаване на тези условия.

Можем да отбележим, че при тогавашната политическа обстановка на Балканите тактиката на Стамболов действително отговаряла на задачите за обединение на българските земи без допускане на компромиси, криещи зарядите на бъдещи усложнения и конфликти. Макар обаче тази позиция на княжеското правителство да изглеждала самостоятелна, не можем да не я свържем с отрицателното становище на английския консерватизъм спрямо създаването на балкански съюз с Турция¹¹¹.

Схващайки благоприятната за България външна обстановка, особено когато Турция имала неприятности с Критското въстание през 1889 г., Стамболов се решил да прояви по-голяма активност спрямо Турция, като изисква признаването на Фердинанд и назначаването на български владци в Македония.

На 9 юни 1889 г. Вълкович уведомил Страпски, че владиката на Одринския вилает бил отзован, което означавало, че постъпките на Екзарха за български владика в Одрин не били взети под внимание. Той споделил за разговора си с Великия везир, пред когото заявил, че бил твърде огорчен от поведението на Високата порта спрямо теглилата на българите в Македония. От разговора Вълкович стигнал още до извода, че Портата, на която било свойствено да угажда на силите, като виждала слабостта на нашето правителство и днешната невъзможност на свободна България да направи нещо в полза на братята си, вероятно щяла да удовлетвори всички искания на гърците, които могли да навредят на българите в Турско. Накрая той препоръчал на правителството да удвои грижите си за своите братя, над които тежало „илошко иго“ и кате-

горично заявил: „Малкото, което би могло сега да се направи, от наша страна, в това отношение е, според мен, да подаде правителството ни на благоволяващите нам Велики сили едно кратко, но добро изложение от страданията на нашите едноплеменници, а на Високата порта чрез Рашид бей една строга и с перактоарен тон нота.“¹¹²

В същото време от писмото на Начович до Г. Вълкович от 9/21 юни 1889 г. разбираме, че дипломатическият представител на България във Виена Начович спрял вниманието си на македонския въпрос и смятал да представи на австро-унгарското правителство мемоар, с който моли само за човешките права на българите в Македония¹¹³.

От своя страна, княжеското правителство изпратило до Великия везир телеграма, връчена му от Вълкович, в която твърдо защитавало правото на митрополит Синесий в Одрин. За сведение на правителството Вълкович известил за впечатлението, което направила тази телеграма и за реакцията на Великия везир, който отказал турските власти да са давали нареждания за отзоваването на Синесий. Отговорът на Кямил паша, според Вълкович, бил внушително доказателство, че във „Високата порта се подчиняват и въобще отстъпват пред справедливите искания само когато последните се подкрепят от решителна енергична политика“¹¹⁴. Накрая дипломатическият агент в Цариград уведомявал и за позицията на английския посланик там спрямо турската политика към българите в Македония и самата България, изразена пред Великия везир, а именно: „че ако Великите сили търпят днес статуквото в Турско по българския въпрос, трябвало, щото Високата порта, от своя страна, да почита туй статукво и да не зима по тоя въпрос никакви решения в ущърб само на българите.“¹¹⁵

Тези сведения, подадени от Цариград, определили по-нататъшните действия на българското правителство и Екзархията по националния въпрос. За реализация на националната програма били мобилизирани всички сили и фактори.

През юли 1889 г. на страниците на българския печат започнали коментари на слуховите за обявяване независимостта на България¹¹⁶. От доклада на Хюсеин Кязим за срещата му с австро-унгарския посланик научаваме за безпокойството на Високата порта от тези слухове и за позицията на Австро-Унгария. „Смятам за своя длъжност да съобща на Негово Величество Султана – четем в съобщението, – че австро-унгарското правителство никога не е преставало да съветва българите да избегват неволяни и опасни постъпки. Ако обявяването на българската независимост, за която Стамболов би взел мерки, се осуети – това се дължи единствено на австро-унгарските постъпки, следователно българите не могат да предполагат, че за своите неволяни постъпки ще намерят подкрепа в Австро-Унгария.“¹¹⁷

Тези сведения сами по себе си показват доколко решаването на българския национален въпрос било зависимо от позициите и благосклонността на великите сили и потвърдили изводите на Вълкович и Екзарха, че без привличането на някоя велика сила на страната на България македонския въпрос не можел да се реши в полза на българското население в Македония и Одринско¹¹⁸.

Въпреки трудностите, които срещало българското правителство в провеждането на националната си политика, то не преставало да напомня за своите искания на Високата порта и чуждите посланици и да проучва обстановката.

На 2 октомври 1889 г. Странски телеграфирал на Начович във Виена да ходатайства пред Калноки да даде инструкции на Каличе в Цариград, посланикът да под-

държа исканията на Екзарха пред Портата за изпращане на двама владии в Македония¹¹⁹. От своя страна, Вълкович настоял пред Екзарха да подготви програма с искания, които да бъдат одобрени от правителството в София.

На 27 ноември Екзархът действал пред Великия везир за издаване на такрир, с който да се позволяло построяването на българска желязна църква на Фенер, като прочел на Великия везир ферман отпреди 30 години за предишната българска църква, издаден по силата на такрир от Цариградската патриаршия. Пак в края на ноември Екзархът отново се застъпил пред главния секретар на султана Сурад паша за позволение да се издава български вестник в Цариград¹²⁰.

На този етап Екзархията успяла да се сдобие само с разрешение и ферман за строителството на църквата на Фенер, като съставила специална комисия за строителството ѝ по одобрен от българското правителство план¹²¹.

По официален път Българската екзархия успяла да изкара още няколко фермана за строителство на църкви в Македония, строежите на които материално били подпомагани и обезпечавани от правителството в София. Такива фермани били издадени за построяването на църкви в с. Арменохори – Леринско, с. Кара Хадър – Мустафа Пашенска околия, Одрински вилает и др.¹²²

Макар че не получила пълно удовлетворение на своите искания, Екзархията с материалната и моралната помощ на правителството в София съумявала да действа за укрепване на българските национални институции в Македония и Одринско и да поддържа националния дух на българите там, да се противопоставя на засилващата се гръцка и сръбска пропаганда, без да престава съгласувано със Стамболовото правителство да поставя отново и отново своите искания.

Същевременно в Лондон, Виена и Цариград били принудени да уточнят възгледите си по българския национален въпрос под въздействието на някои нови процеси, зародили се в политическия живот на самата България. Те чувствали заплахата за своите интереси, ако не се направило нещо за стабилизирането на Стамболов и правителството му.

Настъпилите изменения в международната обстановка в началото на 1890 г. и все още нестабилното вътрешно положение на страната накарали българската дипломация отново да се заеме с проблемите на българското население в пределите на Османската империя и за признаването на княз Фердинанд.

Приблизително от февруари 1890 г. Стамболовото правителство открило кампания за издействуване на отстъпки в Македония, подготовката за която започнала още в края на 1889 г.

В писмо до Вълкович от 21 февруари 1890 г. Начович го уведомил за подготовения от него мемоар за Македония, който изменил съобразно новите обстоятелства, „сиреч – пише той – у него влезе като важен фактор новата сръбска пропаганда. Понеже сега Сърбия е тука *des graces*, аз се постарах да експлоатирам това чувство“¹²³. Молбата му била да уведоми Екзарха, но всичко да се лази в тайна, тъй като „Македония е един деликатен въпрос за Австро-Унгария, и затова той трябвало да се пипа с голяма осторожност“¹²⁴.

На 22 февруари 1890 г. Начович в подробно писмо до министъра уведомил за промените в позициите на Австро-Унгария. „Не съм в състояние да се похваля с някаква сполука по въпроса за българските владии в Македония – пише той, – смея

обаче да ви уверя, че както усещам тукашното правителство скоро ще стане наш съюзник по този въпрос.¹²⁵ Понеже се променили позициите на Австро-Унгария в Сърбия, тя нямала все още ясна политика, но Начович бил на мнение, че утвърждаването на „днешния режим в България“ можел да накара австро-унгарското правителство да подкрепи българския елемент в Турция, ако не съвсем открито, то поне доволно ясно. Начович нееднократно потвърдил, че в разговорите и мемоара, който подготвил, избягвал да излиза с политическите интереси на България и поддържал преди всичко религиозните интереси и човешките права на една голяма част от поданиците на султана. Накрая той завършил с надеждата: „От досегашните отговори, които моите постъпки са получавали, смея да вярвам, че този резултат може да се добие.“¹²⁶

Тези уверения на Начович за промяна в позициите на Австро-Унгария ускорили сондажите на българското правителство и пред другите велики сили и Великата порта за признаването на Фердинанд и даването на владишки берати на Екзархията.

В края на март 1890 г. Стамболовият кабинет изпратил Тончев с мисия в Цариград да действа за признаването на Фердинанд от Високата порта. В писма до Стамболов той отразил позициите на Портата по поставените въпроси. Според последната признаването на княза било само една формалност, решаването на която зависело от съгласието на великите сили, подписали Берлинския трактат и, що се отнасяло до Русия, Портата поемала ангажимент да го признае. Наред с това Великият везир заявил, че императорското правителство имало интерес да подкрепи българското правителство и ще подкрепя и неговото дело¹²⁷.

Освен с Великия везир, Тончев се срещал и с английския и австрийския посланик в Цариград. От разговора му с английския посланик сър Уайт научаваме, че неговото правителство се интересувало от мнението на Виена по въпроса. Той съветвал българското правителство да има търпение, а императорското правителство щяло да направи необходимото, от своя страна, за уреждането на княжеския въпрос. „Сегашното положение на работата е добро и вие трябва да се стараете да го утвърдите“¹²⁸ – съветвал сър Уайт. Накрая той споделил, че твърде мъчно можела да се реши някоя сила да ни подкрепи явно, но тайната поддръжка била достатъчна засега¹²⁹.

Що се отнасяло до позициите на австрийския посланик в Цариград, Тончев писал на Стамболов, че по въпроса за признаването на Фердинанд не можело да се говори, докато Турция не получила насърчение от Тройния съюз, но според Каличе за българите било достатъчно, че са спечелили симпатиите на образования свят¹³⁰.

От изложеното става ясно, че в началото на 1890 г. имало промяна в отношението към българското правителство и надежда за удовлетворяване на исканията за подобряване положението на българите в Македония и Одринско. Но това можело да стане само чрез упорита, настойчива борба на княжеското правителство съвместно и съгласувано с Екзарха, като умело се използвали противоречията между великите сили.

Ето защо предвид предишната непримирима позиция на Австро-Унгария спрямо българските искания за Македония кабинетът на Стамболов разчитал на Англия. Той проявил настойчивост пред английския консул в София с многократно изразявани очаквания за по-активна намеса на Англия в македонския въпрос.

Княжеското правителство направило и опити за спечелването на английските вестници „Таймс“ и „Стандарт“ в полза на българската политика. Надеждите на

Стамболов и Екзарха почивали на известни реални основания за подкрепа от английска страна. Артур Никълсън, бъдещ дипломатически агент на Англия в Цариград, поискал от Портата през март–юни 1889 г. Теодосий да бъде назначен като титулярен митрополит. Споменатият Никълсън бил и в много близки връзки с Екзарх Йосиф, поради което българското правителство по неофициален път апелирало за личното му застъпничество¹³¹.

Паралелно с българското правителство в началото на 1890 г. Екзарх Йосиф също предприел действия за придвижване на въпроса за владишките берати. Последните станали основни в обсъжданията с Великата порта и с други заинтересовани лица. Везирът често се извинявал за забавянето на решението по този въпрос с възраженията на сърби и гърци, зад които стояли великите сили.

Твърде енергично Екзархът протестирал и пред руския посланик Нелидов срещу провежданата от руския консул в Солун ревностна агитация в полза на сърбизма. Преди обаче да предприеме нова офанзива пред Високата порта за даване на берат за митрополит Теодосий за Скопие, Екзархът се осведомил от Вълкович дали българското правителство е правило постъпки за владици в Охрид, Скопие и Велес. Отговорът на Вълкович бил положителен, тъй като Стамболовият кабинет, наред с повдигнатия въпрос за признаването на Фердинанд, бил споменал за изпращането на комисар на Портата в София и позволение за отиване на български владици в Охрид и Скопие, защото иначе българите щели да разберат, че нямали никаква полза от противоруската си политика.

Първоначалният отговор на Везира по въпроса за владиците бил категоричен: „Не можем нищо да ви удовлетворим, защото с това ще докачим гърците и сърбите. Нито кога бяхме с русите ви дадохме, нито сега ще ви дадем.“¹³² Този факт още веднъж идва да потвърди, че отношението на Стамболовото правителство към Русия, често пъти се използвало в дипломацията като средство за оказване на своеобразен натиск върху „приятелските“ на България държави за решаване на един или друг политически проблем и най-често македонския въпрос.

Стамболов от своя страна писал на султана, че България щяла да мине на руска страна, да се обяви за независима – това бил неговия най-голям коз, с който би могъл да въздейства на Портата за макар и малки отстъпки в решаването на националния въпрос. Освен това Вълкович посъветвал Екзарха и той да предприеме постъпки в това направление.

През март 1890 г. в резултат от съвместните действия на Екзарха и правителството Екзархията успяла да се сдобие с тескере, с което се разрешавало на Теодосий да замине за Скопие не като титулярен скопски митрополит, а само като екзархийски владика с временна задача, за да освети новите черкви¹³³. Причината за тази турска отстъпка се криела в намеренията на султанското правителство да обезоръжи правителството на Кралство Гърция и гръцкото население в Цариград, които оказали силен натиск върху стария въпрос за привилегиите на гръцката църква, които Великият везир искал да ограничи. Маневрата постигнала истински успех.

Щом разбрали, че на българския владика било разрешено да отиде в Скопие, гърците от кралството и империята веднага прекратили претенциите си и оставили спокоен патриарха, който оттеглил исканите привилегии, но започнали протести срещу българите. Насочвайки двата народа един срещу друг, Портата парализирада гър-

ците. Освен това имало и данни, че българската кауза в Цариград била подкрепена и от английското правителство¹³⁴.

Новината, че Теодосий получил правото да освети български църкви в Скопския вилает, направила най-добро впечатление в София. Скоро обаче гърците и сърбите употребили всякакви средства, интриги и клевети само и само да се махнел от Скопие българският владика. Високата порта използвала това като претекст, за да отзове Теодосий от Скопие. Въпреки възраженията на Екзарха за това и срещата му с Великия везир, удовлетворителен успех не бил постигнат. Уведомявайки за това Начович, екзархийският чиновник Хранов изразил мнението, че турското правителство въобще било против даването права на християнските общини в Турция и правело отстъпки само под натиска на някои по-силни и че нямало надежда за положителен отговор, ако не помогнели някои правителства, приятели на България¹³⁵.

Отзоваването на Теодосий от Скопие предизвикало недоволството на българската общественост и намерило широк отзвук в пресата. В статията си „Кога ще се вразуми Турция“ в „Пловдив“ осъждал поведението на Портата по повод случая с митрополит Теодосий, като я наричали послушно оръдие на Русия¹³⁶. Подобни статии публикували и вестниците „Македония“ (бр. 30 от 3 февр. 1890), „Свобода“ (бр. 370 от 13 юни 1890) и др.

От друга страна, в Княжеството също не било спокойно. Започналият процес срещу майор Паница усилил брожението сред македонската емиграция. Необходимо било действие на правителството, което да отклони вниманието на българския народ от вътрешните сътресения, от заговора на Паница. Така обстоятелството с отзоваването на митрополит Теодосий от Скопие и разкриването на военното съзаклатие на Паница били включени в системата от доводи на голямото българско настъпление, което през лятото на 1890 г. довело до спечелването на владишките берати.

След екзекуцията на Паница Стамболов се чувствал доста закрепен вътрешно, за да си позволи един външнополитически жест да въздейства върху Високата порта за промяна на отношението ѝ към Княжеството и към българите в преките ѝ владения.

Насърчен от някои официални признания в чужбина и решен да настои пред Турция за нейно лоялно поведение към Княжеството, Стамболов поръчал на министър Странски да подаде на 4 юни 1890 г. до Високата порта нота, с която да се поискало от нея на българския владетел и българите законни църковни права отвъд границата. Той предприел един дипломатически ход, който трябвало да спаси честта на България и да наложи зачитане на българския елемент в Турция¹³⁷.

В подготовката на нотата активно участвал и българският дипломатически агент в Цариград Г. Вълкович. За целта той бил повикан в София, за да изкаже мнение по общото положение на българските работи и дейността на сюзеренния двор¹³⁸. Освен това, написването на нотата било консултирано и с О'Конър, английския посланик в София¹³⁹.

На 4/16 юни 1890 г. българският дипломатически агент в Цариград получил от министър Странски нотата за признаването на Фердинанд и даването на владишките берати на българската църква за връчването ѝ на Високата порта.

Тази официална постъпка отново била предшествана от серия заплашителни статии в българския печат, чийто смисъл бил, че ако Портата откаже „Княжеското

правителство ще търси само средствата за излизане от това положение, тъй вредително за държавата“¹⁴⁰.

В нотата България настоявала както тя изпълнявала своите международни задължения и задълженията си към съюзения двор в рамките на договорите, така и Турция да поемела своите задължения, като припознаела княза, избран по народната воля и съгласно Берлинския договор, и влязла в непосредствено сношение с Княжеството. В нея се посочвало още, че Високата порта създавала затруднения с поведението си и към своите преки поданици от българския народ, така че българите се питали дали политиката на княжеското правителство е национална или противна на интересите на нацията.

Специално място в нотата било отделено на положението на мюсюлманите в Княжеството, като се подчертавало, че те винаги са били предмет на особени грижи на българското правителство и че мюсюлманските общини били поставени на равни нозе с другите общини в Княжеството, че мюсюлманите избирали свои депутати в Народното събрание, джамиите и турските училища получавали субсидии, имало дори и турски офицери, макар че мюсюлманите били освободени от военна повинност. При толкова предимства за турското население България не виждала причини турското правителство да поставя българските си поданици в такова положение.

Като се припомняли правата на Екзархията, съгласно фермана от 1870 г. и чл. 39 от Конституцията, като се отхвърляли неоснователните претенции на Вселенския патриарх, в нотата си българското правителство недоумявало защо не се изпращали архиереи между православните българи във вилаетите и не се признавали правата на техните общини, защо не се отстранели пречките за български учители и училища и не се позволявало издаването в Турция на вестник на български език.

Княжеското правителство молело Високата порта да промени своето поведение към българите от другите области на империята и им признае същите права и привилегии, които им били гарантирани чрез императорските закони и международните договори, от които се ползвали всички народности. Ако не задоволи „нейните законни искания относно признаването на княза и неговото правителство и относно признаването на българската църква, княжеското правителство щяло да се види принудено да потърси собствени средства, за да излезе от едно положение, пълно с опасности“¹⁴¹.

От изложеното в нотата се вижда, че тя била подготвена твърде умело, с голям дипломатически такт и отлично познаване както на миналото, така и на международното право, като исканията в нея не излизали извън рамките на последното.

Само издадена без резултати, нотата предизвикала недоволството на съседните държави. Хули и клевети срещу България и Екзархията се изсипали в печата на балканските страни, но те не стреснали българското правителство, защото то предвиждало, че въпреки всички значителни трудности българските справедливи искания щеци да се наложат на Портата по силата на интереса, който имали западните държави, да се достигне до някакво турско-българско помирение. Високата порта, Англия и Австро-Унгария също чувствали заплахата за своите интереси, ако не направели нещо за стабилизирането на Стамболов.

По нареждане на Стамболов нотата била връчена на Портата от Вълкович на 7 юни 1890 г. Преписката на последния с Панайотов, секретар на Министерството на

външните работи, Стамболов и Г. Живков ни дава любопитна картина на тревоги, разочарования и надежди във връзка с повдигнатите в нотата въпроси.

На 8 юни 1890 г. Вълкович осведомил Стамболов с писмо, че нотата не произвела много добро впечатление на Високата порта, султана и министрите му, тъй като тази постъпка на българското правителство ги поставяла в трудно положение. Що се отнасяло до дипломатическото тяло, то приело нотата като едно важно събитие. Според Вълкович следствието на тази постъпка щяло да е съразмерно с поддръжката, която щели да дадат благоприятните на България велики сили. Освен това той изказал необходимостта от това дипломатическите агенти на великите сили в София да се застъпят пред Високата порта. Смятал още, че с подаването на нотата се започвала морална борба с Портата и че неуспехът ѝ щял да има безмерно лоши последствия за България. Затова той настоявал премиерът да „упражни всичката си енергия и постоянство в защита на правата ни“¹⁴².

На 14 юни, обезпокоен от бездействието на Високата порта, дипломатическото тяло и княжеското правителство, Вълкович отново телеграфирал в София с настоятелно искане: „Да се направи всичко възможно да имаме поддръжката на Великите сили, защото несполуката ни не само ще насърчи турското правителство да тикне нашите работи назад, но и да отеки още повече състоянието на едноплеменниците ни, живущи в турските области, и ще ни постави въобще спрямо Високата порта в едно много по-лошо и по-долно от това, що сме имали досега положение.“¹⁴³

Очакваният от Вълкович отговор за позициите на посланиците на великите сили в София бил получен на 15 юни, но не бил обнадеждаващ. Г. Живков, заместник по това време на Стамболов, съобщил, че са направени постъпки, дадено било обещание да информират правителствата си, но общото мнение било, че моментът за подадената нота бил неудобен¹⁴⁴.

Това съобщение не отчаяло Вълкович и той продължил да настоява и се среща с всички, от които зависело решението на въпроса. „От деня на подаването на нотата ни 4/16 юни № 4430 не оставих нито един ден да мине, без да ида във Високата порта – пише той на Стамболов – и колкото пъти можах да видя Великия везир и Сауд паша, министъра на хрджето, все съм полагал всичките си усилия да ги убеждавам да признаят, че исканията са справедливи и че в интерес на самата Турция е да ни удовлетвори. Същото съм правил пред другите султански министри и посланиците, при които имам чест да се приемам.“¹⁴⁵

От своя страна в подкрепа на исканията на правителството Негово Блаженство Екзархът също посетил някои посланици на великите сили, към които се обърнал с молба да помогнат в справедливите му искания. От разговора си с него Вълкович научил, че руският посланик Нелидов му се бил обрекъл „че няма нито да се противи, нито да помага на изпращането на владичите“¹⁴⁶.

Барон Каличе поискал подробни сведения от Екзарх Йосиф за учебното дело в Македония и Одринско и специално за източниците, от които той черпал материални средства за поддържане на учебните заведения в Турция, тъй като подозирал, че Екзархът служел на Русия. Тези съмнения на австрийския посланик били разсеяни от категоричното заявление на Вълкович, доказал, че зад Екзархията стояло само българското правителство. Въпреки че можел да вземе решение, той се оправдал, че чакал инструкции от правителството си.

Английският посланик не дискутирал по нотата. А италианският посланик ба-

рон Бланк още на 4 юни съобщил на българското правителство, че вече бил получил наставления от г-н Крипси да поддържа исканията на българската нота и вече бил заявил това на Високата порта¹⁴⁷.

На 16 юни Вълкович отново тревожно телеграфирал на Г. Живков, че както се виждало, Високата порта нямало да отстъпи в нищо, понеже България не се защитавала от никого. В Берлин, както и в германското посолство в Цариград, мислели, че нотата била една избирателна маневра и за това не ѝ отдавали никаква важност. Освен това гърците и сърбите били ходили при Великия везир и заявили, че всяка отстъпка на Портата по исканията на българите щяла да бъде във вреда на сръбските и гръцките интереси, като Патриархът заплашил, че щял да се оттегли, ако са отстъпили на българските владци¹⁴⁸.

За да принуди Портата да вземе по-бързо решение, на 18 юни 1890 г. Вълкович отново телеграфирал на Живков да информира турския представител в София Рашид бей, с препоръка той да съобщи на Високата порта, че ако до края на месеца справедливите ни искания, изложени в нотата, не бъдат приети, българското правителство ще престане да плаща румелийския дълг¹⁴⁹. Освен това той препоръчал още „да се задължи австрийският посланик да подкрепи енергично пред Портата нашите искания“¹⁵⁰. Смятал също така, че работата била потръгнала и имало голяма надежда за сполука, но трябвало княжеското правителство да докаже, че е решено да не отстъпи в нищо¹⁵¹.

На 20 юни 1890 г. Вълкович изпратил подробен доклад на Стамболов за работите по изпълнение на нотата. Пред Великия везир той твърдо бил изразил становището на правителството, като му заявил, че неизпълнението на нотата до края на месеца можело да има неприятни последици и за България, и за Портата. Това в известна степен, според думите му, стреснало Великия везир и той се опитал да придвижи нещата, като дори изявил желание да се срещне със самия Стамболов, за да му дадат нужните разяснения, но Вълкович се опасявал, че султанът нямало да го приеме и затова предложил един турски комисар да замине за София. Българският представител в Цариград обаче повече се безпокоял от поведението на великите сили и балканските държави, които още не били определили позициите си по исканията на българите. „Италианците са сърдити – пише Вълкович – и по всяка вероятност не можем да разчитаме на тях (макар че в началото първи подкрепили нотата). Това, считам, е твърде лошо, понеже ще бъдем принудени да слушаме само Австрия, на която политиката е тъй опасна за нашето отечество, колкото бе и на Русия. Германското посолство – продължава той, – както и министерството в Германия, гледало от самото начало на тая нота като на една избирателна маневра без никакво политическо значение. Това мнение повлияло на Портата и още повече в Двореца. Руският посланик получил нареждане да не напуска Цариград. Сър Уайт имаше намерение да ходи в Лондон.“¹⁵² Особено тревожен бил Вълкович от поведението на Сърбия и Гърция. „Гръцкият и сръбският посланици – продължава той в доклада – като бесни се разхождат всеки ден в Портата. Първият иска компенсация, ако отстъпят нещо на българите по черковния въпрос, Новакович иска да се изпратят сръбски владци в Стара Сърбия и Македония и двамата действат под диктовката на руския посланик и са подкрепяни от него.“¹⁵³

От доклада ясно личало, че нито Турция, нито великите сили приели нотата и гледали на нея сериозно. Те просто изчаквали развоя на събитията и това карало Вълкович непрекъснато да иска в докладите си настоятелни действия от правителството

в София. По повод на тези негови настоявания и укори към правителството за нерешителни действия в писмо до него Стамболов пишел: „Страхът Ви, че правителството ще компрометира честта, интересите и престижа на България ми се види чуден. Трябва да знаете, господин агенте, че правителството си има строго начертан път по тоя въпрос и че то няма да отстъпи от него, докато Високата порта по един или друг начин не го удовлетвори.“¹⁵⁴

Правителството на Стамболов действително предприело по-настойчиви и енергични мерки срещу продължителното протакане от страна на Портата. В резултат на тях настъпило раздвижване както в султанския дворец, така и в средите на великите сили, за което научаваме от писмото на Г. Живков до Вълкович. Там се съобщавало, че „вследствие на правителствени, енергически постъпки от вчера насам по нашия въпрос е завързана ожесточена борба в Илджа между представителите на четирите велики сили, от една страна, и Нелидов – от друга; не губете вяра в последователната политика на правителството и неговата воля да пази честта и интересите на България“¹⁵⁵.

Освен настойчивостта на българското правителство, голяма роля за ускоряването на решението на Високата порта за удовлетворяване на българските искания изиграли интересите на великите сили, а именно: протакането от страна на Турция усложнявало нейното положение. Тъкмо в този момент, когато султанът, по съветите на Франция и Русия, ставал по-неотстъпчив в англо-турските преговори за Египет, Англия имала интерес чрез изпълнение на българските искания да създаде бъдещо огнище на евентуалните турски затруднения в Македония. Затова английският посланик в Цариград настоял да бъдат удовлетворени исканията на българите за черковни права. Неговото настояване се определило и от това, че: „Агитаторите на опозицията – изтъквал той – разпространявали версията, че липсата на руска подкрепа в Цариград е главната причина за неуспеха на българското положение в Македония.“¹⁵⁶ Ако английското правителство подкрепи българите, то това щяло да задълбочи противоречията между България и Русия. От друга страна, отказът на Австро-Унгария да удовлетвори исканията на България можел да се използва от Англия срещу нея¹⁵⁷. Поради тези причини на 11 юли 1890 г. Солзбъри съобщил чрез О'Конър на Стамболов, че Англия ще направи всичко, каквото може, за да удовлетвори българските искания в Македония¹⁵⁸.

След процеса срещу Паница и неговите сподвижници австро-унгарските ръководни кръгове останали твърди в поведението си в защита на Фердинанд и Стамболовия режим. За да неутрализират евентуалната възможност за засилване на английския престиж в София, те склонили да подкрепят българските искания за промени в положението на българите в Османската империя в разрез със собствените си перспективи и цели в Македония.

Руските и френските съвети към Портата да се обяви против българската нота могли да доведат до нарушаване на европейския мир. Според Австро-Унгария българското правителство положило своя дял в усилията да запази мира и неговите църковни искания не били противни на договорите. Новините, идващи от София, свидетелствали за решителността на българското правителство да вземе бързо решение. Ето защо Австро-Унгария упражнила натиск върху Портата чрез заплахата от провъзгласяване независимостта на България.

Русия считала Стамболовото правителство за незаконно, а решенията на Висо-

ката порта – като унижителни за нейното достойнство и враждебни на Турция. Всичко това, според нея, щяло да има губелни последици за европейската политика.

Случаят добре показвал как външнополитическите и стратегическите интереси на великите сили определяли и конкретните действия на техните представители в чужбина, дори ако трябвало да се изрази становище, противно на предишното.

На практика обаче енергичната опозиция на Русия срещу всичко, което означавало засилване на българските позиции в Македония, подпомагала българската политика на Австро-Унгария¹⁵⁹.

Така противоречията между великите сили, породени от интересите им на Балканите, очертали в крайна сметка позициите им по българската нота и крайните резултати.

На 2 юли 1890 г., съгласувано със силите съюзници, Каличе, австро-унгарският посланик в Цариград, възобновил пред Кямил паша демаршът, който направил предишния ден. Съюзниците на Австро-Унгария били благосклонни към българската църква, но отричали свързването на този въпрос със специалното уважение към Фердинанд. Особено ярък привърженик на тази линия бил германският посланик. Каличе се присъединил към това мнение и препоръчал на Високата порта да удовлетвори българските искания за назначаване на владичите, като се отделяло признаването на Фердинанд¹⁶⁰.

Навярно и княжеското правителство не очаквало изпълнението на всички искания в нотата и съвсем резонна е оценката на А. Пантев, че поставянето на първа точка в нотата – признаването на Фердинанд – е имало повече тактическа цел, за да съдейства за изтръгването на привилегии поне по отношение на Македония¹⁶¹.

В резултат на енергичните действия на Стамболовото правителство чрез българския дипломатически агент в Цариград и Екзарх Йосиф и подкрепата на великите сили, най-вече Англия и Австро-Унгария, на 3 юли излязло решение на Високата порта, удовлетворяващо част от исканията на правителството. В доклад до министъра на външните работи Вълкович съобщил: „Имам честта да Ви известя за ползите, последващи досега на дело от подаването на нотата ни:

1. На негово Високо преосвещенство Синесни се дозволени да посещават свободно българските общини в Епархията му в Одрински вилает.

2. Ферманът за построяването на българската църква във Фенер излезе с необикновена бързина от Двореца и се изпрати от Високата порта до градоначалничеството със заповед да го предаде на Екзархията ни.

3. Дозволи се в Цариград издаването на един български политически вестник под надзора и гаранциите на Екзархията. До няколко дни ще излезе първият брой на този вестник.

До тия дребни придобитаци – продължава Вълкович – може да се приложи и решението, взето единогласно от Министерския съвет в заседанието му от 3 юни, щото да се дадат трите берати на българските владичи за Охридската, Велешката и Скопската епархии и да се назначи един императорски комисар в София засега с временна мисия.¹⁶²

На 5 юли 1890 г. Вълкович с огромна радост и задоволство съобщил на Стамболов, че победата е пълна и ирадето за придобиване бератите на тримата владичи било връчено на Великия везир. По-нататък той подчертавал чии са заслугите за тази по-

беда и съветвал да се забрани на печата да прекалява с пресилени и неуместни самохвалства, за да не се засегнело честолюбието на султана и да изкаже официална благодарност на Високата порта: „Отстъпката става за хатъра – пише той – на княжеското правителство. Сполуката се дължи най-вече на енергическите постъпки на четирите посолства на Великите сили. Инициативата за съгласието на тия сили се дължи на Австрия.“¹⁶³

Успехът на българското начинание по македонския въпрос потвърдил правилността на политиката, провеждана от Стамболовия кабинет. Той имал голямо значение както за утвърждаването на Стамболов вътре в страната, така и за издигане на неговия международен престиж. Не по-малко значение имал той и за укрепване позициите на Българската екзархия и нейните институции в пределите на Османска Турция и засилване на влиянието ѝ сред българите там. Освен това, тези придобивки, макар и твърде скромни, създавали благоприятни условия за успешна борба срещу непрекъснатото засилващата се гръцка и сръбска пропаганда в Македония и Одринско. Забавеният след Освобождението процес на народностно възрождане в Македония бил възстановен. Открили се добри възможности за разгръщането на най-интензивна българска народностна, културна и просветна дейност.

Твърде висока били и оценката, която направил за този първи успех на българската национална политика в Македония дипломатическият ни агент в Цариград: „Добрият резултат, добит от това дело – пише той, – има още и туй грамадно значение, че даването на бератите се отпуща не на Екзархията и на нейните искания и такрири, а на сегашното българско правителство в знак на морална помощ и поддръжка. С това Високата порта признава, че българското княжество е естествен представител на интересите на българския народ, живущ в Турция, и че София е центърът, към който всички българи трябва да си имат обърнати очите.“¹⁶⁴

Добиването на владишките берати довело и до известно урегулиране на отношенията между църквата и Стамболовото правителство, което, от своя страна, имало значение за укрепване на вътрешния мир в Княжеството.

Резултатите от подадената нота се посрещнали с голяма радост и възторг от българския народ както в Турско, така и от свободното Княжество. Множество митинги били проведени в България, които и станали изразители на всеобща благодарност към султана и Високата порта. Изпратени били благодарствени телеграми за „отческото му благоволение и покровителство към българската църква и народ“ и „молба да не лишавате и за в бъдеще от високото си покровителство и занаяпред вашите български поданици“¹⁶⁵. Българите от османските предели чрез църковните си общини отслужили молебен за здравето на султана¹⁶⁶. Всичко това, дори да приемем и факта, че някои от митингите са станали по препоръка на правителствени партизани, красноречиво доказва, че проблемът за съдбата на българите, останали извън пределите на отечеството, дълбоко вълнувал жителите на Княжеството, желаещи от все сърце националното обединение или поне по-добри условия за живот на своите сънародници.

Не така радостно и добронамерено обаче бил приет и частичният успех на македонската политика на Стамболов от съседните балкански държави и Русия. Този успех на българската национална политика задълбочил съществуващите враждебни отношения между тях още повече.

По повод на получените от българите в Македония владишки берати в Сърбия

се провел митинг на тамошните свещеници и един от обсъжданите въпроси бил да се помоли главата на сръбската църква да употреби енергически мерки в споразумение със сръбското правителство и другите православни църкви, за да отмахне българската схизматическа църква и пропаганда от православните области на турската държава, като му обещаваха своята силна подкрепа¹⁶⁷.

Гръцкият посланик от своя страна подал до Великия везир нога, с която протестирал против всяка отстъпка в полза на българите по черковния въпрос, като дори заплашил, че ако се отстъпело що и да е на българите, гръцкото правителство щяло да иска веднага компенсации – протектората над гръцката църква в Турско¹⁶⁸. А гръцкият патриарх заплашвал с оттеглянето си¹⁶⁹.

На 24 юли 1890 г. Русия също представила протестации на Високата порта против даването на бератите, като се основавала на принципите, че с това се извършвало едно дело, интересуващо православната църква, без знанието на Русия, покровителстваща всякога православията на Изтока¹⁷⁰.

Чуждестранният печат също публикувал отзиви за голямата победа на българите и недоволството на техните съседи. Парижкият вестник „Танс“ от 18 август 1890 г. в рубриката „Писмо от Гърция“ пише: „Гърция има днес съюзници на Балканите, на които може да се разчита. Издаването на бератите ожесточи сърбите повече от гърците, защото епархиите, в които ще бъдат изпратени българските владци, тези нови апостоли на българизма, са заселени изключително със сърби и са обозначени с името „Стара Сърбия“. Така че офанзивният съюз между Сърбия и Гърция не е въпрос на бъдеще; това е нещо сигурно, реално. Съюзът е в ход и скоро ще бъде подписан в Атина и Белград.“¹⁷¹

Действително в следващите години от управлението на Стамболов били правени опити за сближение на балканските държави. В средата на 1892 г. Атина и Белград обсъждали подобен въпрос. От своя страна, Стамболов също търсел сближение с тях, но опитите му не се увенчали с успех, което окончателно определило и утвърдило политиката му на сближение и приятелство с Турция. При такова развитие на нещата за всеки здрав български разум било ясно, че турската власт в Македония и Тракия, въпреки всички тежки последици, не представлявала такава опасност за българите, каквато представлявали на този етап нашите съседи. Така, изхождайки от техните позиции и политиката им по македонския въпрос, Стамболов стигнал до извода, че при дадените конкретни обстоятелства всякакви политически споразумения между България, Гърция и Сърбия, насочени срещу Турция и целящи в последна сметка подялбата на Тракия и Македония, били крайно опасни за българската народност. При такава постановка необходимата политика спрямо Турция за него била ясна: добри и приятелски отношения с нея с цел да се гарантират максимални права на българското население, останало под нейно владичество; чрез добри отношения с империята донякъде да се парира прилаганата от нейна страна политика „разделяй и владей“, намерила добра почва в Македония.

Същевременно с необоснованите в много отношения претенции в Македония, Сърбия и Гърция усложнили и отношенията си с България в и без това сложната, нестабилна ситуация на Балканите, което за известно време затруднило действията на българското правителство по решаването на националния въпрос.

В противовес на сръбската и гръцката пропаганда, английската преса чрез своите софийски кореспонденти постоянно изтъквала българския характер на Македония и историческата общност между нея и свободната българска държава¹⁷². Ласкави били и оценките за Стамболов, като особено се подчертавали политическите му качества и рядката способност да извлича полза от враждебните игри на Балканите, като повдига и решава в полза на българите македонския въпрос¹⁷³.

И приятелите, и противниците на Стамболовия кабинет и на България не се заблуждавали с илюзията, че Стамболов ще се задоволи с постигнатото и ще преустанови борбата си за решаване на македонския въпрос. Напротив, те нито за миг не се съмнявали в това. В доклада си до Външното министерство австро-унгарският консул в Битоля Погачер категорично подчертал, „че извоюваният успех с назначаването на двамата епископи за македонските българи е само изходната точка и окуражаване за техните по-нататъшни стремежи в това направление“¹⁷⁴.

Действително българското правителство не се помирило само с този успех. След получаването на бератите Стамболовият кабинет и Екзархът веднага изпратили български владци в Охрид и Скопие, знаейки добре променливите настроения на султана и Високата порта. За Охрид заминал митрополит Синесий, където тържествено бил посрещнат от българите, а за Скопие – Теодосий¹⁷⁵. Наред с това правителството пристъпило към важния в стратегическо отношение въпрос за свързването на новостроящата се българска железопътна мрежа с важни пунктове в Македония. Наред със стратегическите изгоди евентуалното реализиране на този проект щяло да предостави солидни икономически, политически и културни улеснения за населението в България и областта Македония. За тази цел правителството на Стамболов решило да използва отношенията си с Високата порта в интерес на българското положение в Македония, като предложило на Портата комбиниран план за строеж на линията София – Скопие, от която се задължавало да поеме участъка София – Кюстендил. Българската страна направила това предложение на Портата, обаче след като уведомила английския посланик в Цариград и подчертала пред него, че този проект в търговски аспект бил в интерес на Англия, Франция, Белгия и Италия. Англия прокарала идеята и за военно сътрудничество на България и Турция по новата железопътна линия, но първоначално това не било прието от България. Австро-Унгария била резервирана към предложението на Стамболовия кабинет и нейното съгласие било така прокарано от дипломатите ѝ, че да не даде желаните резултати за българското правителство¹⁷⁶. Италия също подкрепила идеята за строителство на жп линията и дала съгласието си да се действа пред Високата порта¹⁷⁷. Със специална мисия за разговори със султана и Високата порта по този въпрос в Цариград бил изпратен Гр. Начович – първият представител на българското правителство, официално приет от султана. Според неговите сведения, изпратени до министъра на външните работи Д. Греков, султанът бил благосклонен за осъществяването на идеята за железницата, но се изисквало повече време. За военна конвенция Гр. Начович също говорил, но не получил отговор¹⁷⁸. Последвалото посещение в Цариград и на министъра Д. Греков със същата цел отново не дало резултат¹⁷⁹.

В началото на юли 1892 г. Начович повторно посетил султана и той му обещал да състави комисия, която да изучи добре двете предлагани линии Серес – Джумая и

Куманово – Кюстендил, която да се произнесе коя от тях щяла да бъде по-добра за Турция и едва тогава да се издадало разрешение по този въпрос¹⁸⁰.

На поредната си среща със султана, наред с другите поставени въпроси, Екзарх Йосиф, изтъквайки предаността на българското правителство и народ към него, прибавил, че те нему възлагали надеждите си и очаквали да утвърди и заякчи положението им, като разреши свързването на българските железници с тези на империята и удовлетвори желанието на българите в Македония за владици, съгласно фермана. Екзархът не получил пряк отказ, но, по мнението на султана, моментът за удовлетворяване на желанията не бил подходящ, защото можело да има много протести от международен характер, недоволство от страна на Русия¹⁸¹. Поставянето и на този въпрос от Екзарха при срещата му със султана още веднъж потвърждава факта за единодействието на Екзархията и Стамболовия кабинет в реализацията на българската национална политика.

Успехите на българското железопътно строителство обаче направили безпокояващо впечатление в Цариград. По повод на тези констатации, султанът изразил недоволството си пред Великия везир, че строежът на пътищата в България вървял много бързо, а в Турция – съвсем мудно. Според военната инспекционна комисия, ако темповете на работа по строежите на пътищата и съобщенията към българската граница продължавали, както досега, „те щели да бъдат готови едва след 26 години, когато българите в късо време построили толкова пътища, че не можем да не се учудваме“¹⁸². Ето защо, въпреки надеждите на Стамболов, преговорите за жп линията Кюстендил – Скопие не се придвижили. Създадената от султана комисия била единодушна, че чрез тази линия България ще си осигури износа и вноса в Македония срещу евентуалните пречки на Сърбия и щяла да усили влиянието си в Македония във вреда на Гърция. За Османската империя било по-изгодно България да строи железница по посока към Солун. В заключение единодушно се записало, че „каквито и изгодни условия да ни предлага България, линията Кюстендил – Скопие има за нас второстепенно значение“¹⁸³.

Така, съвсем неочаквано за Стамболовия кабинет, проблемът за свързването на българските железопътни линии с Македония еволюирал в неблагоприятна за Княжеството насока. До края на Стамболовия режим въпреки многократните проучвания и поставянето му пред Високата порта той останал нерешен и не се изпълнил този пункт от програмата му по македонския въпрос. Причините за това би трябвало отново да търсим в преплитането на много политически и икономически интереси на различни сили в Македония, които по един или друг начин оказвали влияние върху крайните решения на Портата. Освен това реализацията на проекта би укрепила не само икономическите, но и политическите позиции на България в тази част на Европейска Турция, а това вече не било желано както от самата Турция, така и от нейните съседи, а до голяма степен и от великите сили, независимо че някои уж подкрепили проекта. Този неуспех на Стамболовото правителство обаче в никакъв случай не сломирал неговата воля и желание да работи и се бори за единението на нацията и съвместно с Екзархията да защитава правата на българското население в Македония и Одринско.

През периода 1891–1893 г. дейността и инициативата за издигане на националното самосъзнание и решаване на българския черковен въпрос преминавали в ръцете

на Екзархията, като в основни направления били съгласувани със Стамболовото правителство и материално обезпечавани от него.

На 5 октомври 1890 г. Екзархът посетил Великия везир във връзка с решението на Патриаршията да се затворят гръцките църкви в знак на протест за даването на Екзархията ведомство в Македония с бераг за Охрид и Скопие. Той се възползвал от тази среща и поставил въпроса за връчването на българските общини във Велешка, Дебърска и Пелагонийска (Битолска) епархия таكريри, но не успял да ги получи. Съумял да убеди султана и Великия везир за намеренията на гърците да елинизират българското население. Въпреки многократното поставяне на въпроса и първоначалните обещания на везира неговите искания били отхвърлени.

Тези откази не отчаяли Екзарха. Той се придържал стриктно към съвета, даден му от (адбан)ефенди: „Политиката Ви трябва да бъде да правите безпокойства на Портата, да ходите често и да искате. Сериозно да настоявате. Вие да говорите все за интерес на държавата и да показвате, че другите не искат да стоят мирно...“¹⁸⁴. „Това асъл е и моегo мнение – писал Екзархът в дневника си – шум в пресата, безпокойствие на Портата. Другогo ще оставя на народа.“¹⁸⁵

През 1891 г. Екзархът отново подновил исканията за бераги на Велешката епархия, за което уведомил българското правителство и искал съдействието му пред Високата порта: „Като се боиме обаче да не би тоя път заявленията ни да останат без последствия, ний намираме за потребно да Ви помолиме да се даде от страна на княжеското правителство нужното съдействие пред когoто трябва.“¹⁸⁶ Въпреки настояванията резултат не бил постигнат. Това в известна степен се определяло и от позициите на великите сили по исканията на българите. Поставяйки въпрос за Дебър и Велес пред барон Каличе, Екзархът получил отговор, че дворецът се бил уморил от религиозните разпри, че било рано да се предизвиква Патриаршията и че във Виена също желаели да бъде тихо на Изток¹⁸⁷.

Българският екзарх не получил бераги, но с постоянните си искания успял да облекчи в известна степен положението на българите в Македония, макар и с минимални отстъпки от страна на Портата.

• На 10 юли 1891 г. Йосиф получил тескере, с което му се съобщавало, че по заповед на Великия везир било предписано на валиите в Солун и Битоля да оставят българите, които не признават гръцките владии да управляват сами църквите си чрез духовните председатели на общините и да не допускат притеснения над тях от страна на гръцките владии¹⁸⁸. Тази наглед минимална отстъпка имала своето значение, като признавала половината от правата на Екзархията в смесените епархии да управлява общините чрез духовните си представители, до които населението можело да се отнася безпрепятствено по своите верски и училищни потреби, макар че тази отстъпка на Портата била краткотрайна, тъй като със смяната на Великия везир Кямил паша отново се ограничавали правата на българите в тези области.

Не получил положителен отговор на исканията си през 1891 г., в началото на 1892 г. Екзарх Йосиф подновил постъпките си пред Портата за подобряване положението на българите в Македония и Одринско. На 28 юли 1892 г. той внесъл в Портата изложение за положението на българите в Екзархията, на черковните и училищни дела, за поведението на гръцкия духовен глава и владии за отнемането на български черкви и училища от гърците, за местните власти и лошото им отношение към бъл-

гарите и техните първенци, общини, за сръбската пропаганда. В него той настоявал да не се отварят сръбски и гръцки училища там, където населението било българско, да се даде на Екзархията позволение да изпрати владци в епархиите, които се споменавали във фермана от 1870 г. и гдето имала свое ведомство преди 20 години, а именно – Велешката и Неврокопската епархия¹⁸⁹.

Внасянето на изложението съвпадало с посещението на Стамболов в Цариград, което давало известни надежди на Екзарха за постигане на положителен резултат. Министърът на външните работи Д. Греков изпратил телеграма до П. Димитров, новоназначения след убийството на Вълкович през февруари 1892 г. дипломатически агент в Цариград, да изиска преписа от изложението и да го съобщи на г-н Стамболов, за да може той да намери случай да отвори дума пред султана и Великия везир по тези въпроси¹⁹⁰. Греков настоятелно се обърнал и към Стамболов да окаже съдействие на Екзарха, телеграфирайки му от София. От съобщението на П. Димитров до министър Греков научаваме обаче, че Стамболов не бил намерил за уместно да говори на Великия везир за училищните и църковни работи в Македония, без да изтъква причините за това. Той поел задължението сам да говори с везира по тези въпроси при удобен случай, тъй като Портата считала за докачение, когато ѝ се говорело по тоя проблем от страна на българското правителство¹⁹¹.

Поставянето на македонския въпрос от Стамболов действително било неуместно, тъй като това щяло да усложни международното положение на България. За това съдим преди всичко по поведението на много от страните, изразили своето отношение по посещението на Стамболов в Цариград и срещата му със султана и везира. Според сведенията, които получили от посолствата си в Цариград, руското и френското правителство искали обяснения от Високата порта за целта на Стамболовото посещение в Цариград и приemanето му от султана. Изказали недоволство дори от това, че посещението му имало частен характер. Гръцката и сръбската легация също силно негодували от това посещение, защото смятали, че колкото повече България се приближавала до Високата порта, толкова повече перспективата за Велика Сърбия и за Велика Гърция се помрачавала. Русия и Франция от своя страна смятали, че тази акция на Стамболов би могла да се приеме като официално признаване на българския княз и правителството му, което и накарало Русия да подаде нота до Високата порта. Що се отнасяло до позициите на приятелски настроените към България представители, то те считали това посещение за голяма сполука от българска страна при дадените обстоятелства, тъй като в известна степен то влияело благоприятно върху международния авторитет на Княжеството¹⁹².

Високата порта, съобразно всички тези обстоятелства, навярно отказала да изпълни исканията, залегнали в изложението на Екзарха. Това накарало последният да поднови своите молби и искания с ново изложение пред Портата през октомври 1892 г. Изложението било изпратено и до княжеското правителство с молба да поддържа надлежния такрир, изготвен въз основа на първото изложение, както намери за добре¹⁹³.

Поради отрицателния отговор на Портата, Екзархът отново настоятелно молел правителството „да повдигне разискване върху това в българските вестници и в иностранната нам преса, за да стои въпросът постоянно отворен“¹⁹⁴. Такава акция на българския печат започнала още преди изложението на Екзарха. Особено остро изла-

гали своите позиции близките до правителството вестници „Пловдив“ и „Свобода“, отразяващи поведението на Турция спрямо васала ѝ България и към българите в Македония и Одринско. „Трябва да дадем на Турция да разбере – пише в. „Пловдив“, – че зад Македония има вече тримилionenна България, която Турция не трябва да игнорира и да изпуска от предвид никогаш, когато тя предприема преследвания против живущите у нея българи, защото тази България може винаги да ѝ направи най-голямото зло, когато моментът се намери благоприятен, като ѝ запали огъня в сърцето на държавата ѝ.“¹⁹⁵ В „Свобода“ изразили мнение, че „Тишината в Македония зависи от добрата воля на България.“¹⁹⁶ И донякъде те имали право. Крайната турска политика спрямо преобладаващото българско население в Македония винаги можела да доведе до размирици, дори и до спонтанни революционни изяви, които пък можели да намерят подкрепа както от многобройната македонска емиграция в Княжеството, така и от българската общественост. Всичко това би създавало неприятности и за Османската империя, дори да се стигне и до намеса на великите сили.

Активизирането на българския печат в подкрепа на българите в Македония и Одринско обаче не довело до удовлетворяване исканията на Екзарха от Високата порта, но все пак той получил уверението ѝ, че това можело да стане при по-благоприятна обстановка. Такава позиция изразили и великите сили. Те смятали, че не било възможно на този етап да се повлияе положително на Високата порта и Великия везир при тогавашните обстоятелства¹⁹⁷.

Българското правителство не било в състояние да окаже действена помощ на исканията на Екзарха. Въпреки направените опити за сближение на Русия и България чрез срещата на Стамболов и Татищев, до резултат не се стигнало¹⁹⁸, а позициите на Русия и Франция към българите не се променили. Твърде сложни били отношенията на Стамболовия кабинет със Сърбия и Гърция. Министерството на външните работи разполагало със сведения, освен за сръбската и гръцката пропаганда в Македония, и за действията против Българската екзархия и правителството¹⁹⁹. Това изисквало твърде умерена външна политика на княжеското правителство.

От срещата си с гръцкия политик Трикупис през 1891 г. Стамболов стигнал до заключението, че имало пълно споразумение за общо действие в Македония между Черна гора, Гърция и Сърбия и че при първия удобен случай те щели да нападнат Турция. Направено било предложение на България да влезе в този съюз, като дори се определяли границите на поделена Македония. Някои опасения на Стамболов не му позволили да приеме предложението на Трикупис. Според него, при едно сериозно спречкване с Турция, тя можела да нападне Източна Румелия, преди българите да вземат нещо от Македония; Турция щяла да вземе Румелия, а Русия можела да вземе Варна и Бургас. Затова той смятал, че основното за България сега било да запази статуквото и да се бори за въвеждане на чл. 23 от Берлинския договор, докато Трикупис настоявал Македония да се дели. „Това за мене – пише Стамболов за Вълкович – е най-голямото доказателство доколко ние сме успели в Македония и доколко сърбите и гръците са отчаяни да изгубят окончателно. Затова съм убеден, че, щом намерят удобен случай, ще нападнат Македония.“²⁰⁰ Всички тези обстоятелства заставяли българското правителство да подхожда твърде внимателно към поставянето на македонския въпрос пред външния свят и да изчаква благоприятни условия за действие, каквито липсвали през 1891 г.

Наред с неблагоприятните условия за действие по националния въпрос, Стамболовият кабинет имал и много вътрешнополитически проблеми. Екзекуцията на Паница изострила отношенията в Княжеството. Активизирала се дейността на македонската емиграция и на българската емиграция зад граница. Последвали атентати срещу Стамболов; убит бил дипломатическият агент в Цариград Вълкович; след неуспешен атентат срещу Стамболов паднал убит Хр. Белчев – министър на финансите. Наложениите, с цел да се укрепят позициите на княз Фердинанд, изменения на чл. 38 от Конституцията влошили за известно време отношенията на правителството със Св. Синод и Българската екзархия²⁰¹. Поради неотстъпчивата позиция на Екзарха по изменението на Конституцията правителството заплашило дори със спиране на средствата за издръжка на Екзархията и училищата в Македония и Одринско, а вестниците „Свобода“ и „Новини“ започнали лични нападки срещу Екзарха²⁰².

Недобрите отношения между правителството и Екзарха се отразили неблагоприятно върху развитието на училищното дело в Македония и Одринско²⁰³. Приетите изменения в турския училищен закон утежили още повече положението на българските училища в тези области. „Новите разпореждания – четем в писмо до Стамболов – искат да отнемат училищата от общините и да ги дадат на отделни лица. Турският закон за просвещение признава три вида училища: държавни, общински и частни. Последните могат да отворят и чужди поданици, вторите принадлежали на религиозните общини в империята.“²⁰⁴ Освен това, измененията в закона изисквали и специални позволителни за откриване на нови училища, което създавало нови трудности за българите²⁰⁵.

Всичко това накарало Екзарха да приеме условията на Стамболовото правителство. Конституцията била изменена според исканията на Стамболов и тези изменения били приети от Екзарха и Св. Синод, а последният и висшето духовенство в Княжеството получили някои отстъпки²⁰⁶.

Подобряването на отношенията между Екзарха и правителството съдействало за по-нататъшното изпълнение на политиката им по националния въпрос. Особено опасни за българското дело в Македония и Одринско били измененията в турския училищен закон. Това накарало Екзарх Йосиф да поднови преписката си със Стамболов и с Министерството на външните работи, срещите си с българския дипломатически агент в Цариград и с Великия везир, като посочвал опасностите от последиците на този закон. През март 1893 г. той изпратил писмо до турския министър на изповеданията с искане за даване на българските общини и училища на такива привилегии, каквито имала Гръцката патриаршия²⁰⁷. На 2 октомври чрез дипломатическия агент Димитров Екзархът искал настоятелно помощ от българското правителство за придобиване на берати. Според него резултат трудно можел да се постигне, ако тези искания нямали подкрепата и съдействието на приятелските на България сили. Причините той виждал, от една страна, в това, че Портата гледала на умножението на неговите епархии в Македония като разширение на българското княжество, а, от друга, че при сегашните обстоятелства не разчитал и на подкрепата нито на английския, нито на италианския и германския посланик. Това били и мотивите му да се обърне към българското правителство²⁰⁸.

На 4 ноември 1893 г. дипломатическият агент Димитров уведомил министър Греков за намерението на Негово Блаженство, който, след като получил отказ от Пор-

тата, се уверил, че представителите на приятелските на България държави не желаят да спомогнат за придобиване на братите за изпращане на владици в Неврокопския и Велешкия вилает, щял отново да подаде кратък мемоар и да моли за издаването на брати за посочените епархии.

За да осигури съдействието на близките до султана среди, Екзархът изразил мнение да се обещае сума от около 200 000 франка на някои придворни на султана, за да го убедят да издаде братите²⁰⁹. Тази идея била подкрепена от Димитров като представител на правителството в Цариград и обезпечена от Стамболовия кабинет²¹⁰.

Поредният отказ на Високата порта да удовлетвори исканията на Екзарха, усложнената вътрешнополитическа ситуация в Княжеството и поредицата от статии в българския печат по проблемите на българите в Македония активизирали дейността на българското правителство в подкрепа на Екзарха.

В началото на декември 1893 г. и българският дипломатически агент в Цариград подновил срещите си с приятелските на България сили с настоятелни молби за оказване на съдействие на Българския екзарх пред Високата порта. Той посетил италианския посланик Колабиано, заместника на английския посланик сър Никълсън и германския посланик и им говорил, че измененията на турския училищен закон щял да „тури българското правителство в твърде неблагоприятно положение, което полагало толкова усилия да бъде в добри отношения с Портата“. Освен това той наблегнал на злоупотребите на местните турски власти в Македония и Одринско и издевателствата им над българското население. Единственото обаче, с което се сдобил, било обещанието да се говори на Великия везир. Отрицателен бил и отговорът на високопоставените лица при Високата порта, които трябвало срещу възнаграждение да действат пред султана за издаване на брати за владици в Неврокопската и Велешката епархия. Те категорично заявили, че сега не било възможно да успеят²¹¹.

Тези нови неуспехи не отчаяли Екзарха и той, както заявил на Димитров, бил готов с подаването на мемоара до Портата, като се надявал, че ако не успее да получи братите, „то поне би могла да излезе някоя полза за училищата“²¹².

Паралелно с действията на Екзарха и дипломатическия агент, повечето от българските вестници издигнали глас в защита на българското население, ошетеното от училищния закон. Особено остри били статиите във вестниците „Македония“ (бр. 12 от 1893 г.), Югозападна България (бр. 3, 12, 14, 18 от 1893 г.), „Балканска зора“ и др. по повод ограниченията на българските училища и злоупотребите и насилията на местните турски власти.

Действията на българската общественост като че ли постреснали Високата порта; ето защо последната се обърнала към дипломатическия агент в Цариград Димитров да се изиска от правителството в София да ѝ въздейства. „Имам да Ви явя – пише Димитров, – че Великият везир моли да не се позволява на в. „Македония“ да пише срещу турското правителство касателно до действията му в Македония, защото по тоя начин македонското население се възбуждало към непокорство и въстание срещу властите.“²¹³

Протестите на българите в Княжеството не престанали. Освен гневните статии във вестниците се появили и съобщения за всеобщо движение, организиране на митинги с декларативни искания до правителството за незабавно поставяне пред Високата порта на въпроса за съдбата на българите в Македония. Вестник „Балканска

зора“ публикувал адрес до Стамболов, подписан от 4327 българи, родени в Македония, с искане да се застъпи за угнетените права на българите в Турско с всички средства, с които разполага²¹⁴. Подобни адреси били публикувани и във в. „Свобода“ (бр. 134 от 1894 г.). Те повлияли както върху позициите на Портата, така и за ускоряване действията на кабинета.

В началото на 1894 г. правителството на Стамболов започнало още по-активно да подкрепя екзархийските искания чрез дипломатическия си агент в Цариград. По молба на П. Димитров, английският посланик Никълсън и германският Радолин разговаряли с Великия везир, но не получили положителен отговор²¹⁵. Портата видимо се вълнувала вече от протестите в печата и митингите в Княжеството, предизвикани от протаканията на нерешения български въпрос в Македония и Одринско. Тя даже изказала пред П. Димитров недоволство от българското правителство „задето позволявало на нашите вестници да обнародват разни подстрекателни, революционни статии“²¹⁶. Освен това по внушение на султана, Екзархът телеграфирал на Стамболов да спрат всякакви заплахи срещу Турция, понеже сам султанът щял да удовлетвори задоволително неговите искания²¹⁷.

В края на януари 1894 г. Великият везир дори обещал да изпълни искането на Екзарха за преместването на Екзархията в Пера. Но Екзархът настоявал и за получаването на двата владишки берата²¹⁸, стриктно придържайки се към съветите на българското правителство. „Българското правителство – бележи той – съветва да не отстъпвам и се надява на поддръжката на някои сили. Има прочее всичката вероятност, че с постоянство ще сполучи и че е препоръчително да стои въпросът отворен, отколкото слабодушно да се отстъпи.“²¹⁹

На 19 февруари 1894 г. до министър Греков било изпратено изложението, което Екзархът щял да внесе пред Високата порта и където изцяло се третираше въпросът за българските училища²²⁰.

В отговора си от 24 февруари 1894 г. до Димитров по изложението на Екзарха Греков съобщил, че въпросът бил обсъден в Министерския съвет и като предавал тези разисквания, уверявал Екзарха, че българското правителство гледало на него като на най-компетентния да решава какво да иска от турското правителство с надежда за сполука. Кабинетът по принцип одобрил мемоара, като обаче категорично подчергал, че каквото и да бъдело споразумението, до което се достигне по въпроса за училищата, да не се дава формално отстъпка по привилегиите, които са дадени на Гръцката патриаршия. Формалното отстъпване по тези въпроси – смята Министерският съвет – ще ни затвори пътя²²¹. Освен това, Греков уведомил и за намерението на правителството да подаде нота до Високата порта, която да повдигне същите въпроси, като се надявал, че ще има поддръжката на приятелските на България сили²²².

На 5 март 1894 г. Екзархът внесъл поредното изложение пред Великия везир. Отношението на австрийския и английския посланик към исканията на Екзарха вече било положително и даже те били изказали мнение пред Портата за даване на задоволително решение на изложението²²³.

Изложението на Екзарха било разгледано от турското правителство, но не всички пунктове от него били одобрени. Особени спорове предизвикал въпросът за общинските духовни представители и техните правомощия. Екзархът твърдо настоявал за пълното изпълнение на исканията в мемоара и, за да се ускори вземането на реше-

ние от страна на Турция, настоявал българското правителство да подаде нота, в която не трябвало да допуска общинските училища да се считат като частни и да се държи частно лице отговорно за тях²²⁴.

Протакането от страна на Портата за решаване на поставените от Екзарха искания накарало кабинета на Стамболов да мобилизира всички сили и средства за удовлетворяването им. Това било необходимо не само за българите в Македония и Одринско, но и за укрепване позициите на Стамболов в страната, които ставали все по-несигурни поради нарасналото недоволство срещу неговото управление.

От сведенията на П. Димитров до Греков за оплакванията на Портата от действията на Княжеството съдим за средствата, които Стамболов използвал за оказване на натиск срещу Турция. Великият везир се оплакал пред Димитров от това, че правителството позволявало митинги в България по училищния въпрос в Турция. Той смятал, че това не бил пътят, който ще застави Портата да отстъпи и приеме исканията.

Разпространените слухове, че в България се готвели чети, за да влязат в Македония, също обезпокоили Портата. Ето защо тя искала категорично обяснение за тези чети, тъй като вярвала, че това не можело да стане без знанието на българското правителство²²⁵. Отговорът на правителството по тези питання бил умело използван като своеобразен натиск срещу Портата. Съобщавайки, че правителството гарантирало, само докато било на власт, да не допуска минаването на въоръжени чети в Македония, то се обръщало с думите: „Помолете същевременно Негово Височество от страна на българското правителство да даде час по-скоро удовлетворително решение на училищния въпрос в Македония, защото тоя въпрос вълнува много духовете тук и опозицията си прави от него едно силно оръжие да събори правителството и че ако днешното правителство бъде принудено да отстъпи властта, то и Портата няма да има гаранцията, която му дава това правителство, че въоръжени чети няма да минават из България в Македония.“²²⁶

Удовлетворен от отговора на Княжеството, Великият везир обещал да съдейства на Екзарха за приемането му от султана с уверението, че нещата щели да се решат в полза на българите. Поради това, Екзархът помолил Стамболов да не допуска митинги в Княжеството²²⁷. Въпреки обещанията срещата със султана не се състояла, но Екзархът получил съобщение, че му се подарявало едно място за духовно училище на Ферикьой, като бил уверен от лицето, което действало като посредник между него и султана, че в скоро време щял да бъде решен и училищният въпрос според предложенията му и ще излезе ираде за бератите на двамата български владци. „Последното се държало в тайна, понеже султанът обещал да го издаде без шум и без външна намеса.“²²⁸

Същевременно Високата порта поискала от Стамболовия кабинет някои привилегии за мюсюлманското население в Княжеството, като турското население да може да отваря дюкяните в празнични дни. Това искане било изпълнено веднага. В писмо от Греков до Сърмаджиев, юрисконсулт на Външното министерство, се нарежда да се телеграфира на П. Димитров, че „въпросът за дюкяните се решил в смисъл на искането на това население“²²⁹. Не с такава експедитивност обаче действала Турция. Оправдавайки се с евентуалното недоволство на Сърбия и Гърция от отстъпките, които щели да получат българите, Портата продължавала да протака

официалното решение. Основната причина за това, според Екзарха, било най-вече опасението на Портата, че с тези отстъпки тя щяла да признае ведомството на Екзархията в цяла Европейска Турция и да подчини на нея всичките български първоначални училища, а признаването на екзархийските права означавало още разширение на влиянието на българското княжество там. Тези нови усуквания и протакания от страна на Турция за решаване на българския въпрос накарали Стамболовия кабинет да предприеме нов натиск срещу нея. На 5/17 април Греков изпратил телеграма до П. Димитров с твърде остро съдържание и настоял по искане на Стамболов тя да бъде прочетена на Великия везир и Сюрея паша, без да им бъде оставен препис. „Съобщете на Великия везир – четем в телеграмата, – че депешата Ви, с която ми съобщихте, че Високата порта не може да се съгласи да се дават позволителни на българските училища в Македония, на председателите на българските духовни общини, ни утвърждава в убеждението, че Великият везир преследва българския народ и българското правителство.

Като се получи депешата Ви до г-н Стамболов, с която му предавате молбата на Екзарха да не се подава нота по въпроса за училищата и владичите в Македония, да се прекратят митингите и публикациите във всекидневниците, г-н Стамболов взе всичките възможни мерки, за да спрат митингите, като даде уверение на населението, че въпросът ще бъде решен наскоро в наша полза и митингите се прекратиха... Обещания за благоприятно разрешение се дадоха и на Екзарха, и Вам. Последното съобщение на Великия везир доказва, че дадените обещания от страна на турското правителство на Екзарха и Вам не са били сериозни и чрез съобщението им българското правителство е влезло в един имияз пред населението в Княжеството, последствията на които могат да бъдат много лоши за добрите приятелски отношения между Турция и България.“²³⁰ Накрая в телеграмата се заявявало, че ако до 15 дни не направи всичко възможно да се реши въпросът за владичите и училищата в Македония, предвид на това, че дипломатическият агент е заблудил правителството, той щял да бъде отзован от Цариград²³¹.

Тази телеграма изиграла ролята на нота и заставила Турция да ускори решенията си по българските искания. Опасявайки се от международно усложнение на въпроса и допълнителни усложнения в Македония и Одринско, съобразявайки се и с мнението на великите сили, подкрепящи Портата, турското правителство било принудено да вземе решение.

На 12 април 1894 г. Димитров съобщил на Д. Греков от Цариград, че султанът е издал ираде, удовлетворяващо исканията на Екзарха, което съдържало следното: „1. Одобрява предложените от Н. Блаженство Екзарха точки за българските училища в Турция, които са известни Вам; 2. Заповедва да се издадат берати за двама митрополити във Велес и Неврокоп; 3. Подарява на Екзархията тук едно място, за да съгради на него едно българско духовно училище и 4. Позволява на Екзарха да си купи едно здание за Екзархия в Пера, ул. „Кабристан“, в която се намира нашето агентство.“²³²

Министерството на правосъдието и вероизповеданията на Турция изпратило подробно писмо до Българския екзарх за излязлото височайше ираде²³³.

Чрез министъра на външните работи Греков българското правителство изказало своята благодарност и официално поздравление към Екзарх Йосиф за голямата сполука. „Трудът и грижите, които положихте – пише Греков до Екзарха, – за да се

достигне до тези резултати, не останаха безплодни и добитата сполука Ви дава отново правото на благодарността и признателността на българския народ за трудовете и грижите, които полагате в защита на народните ни интереси.⁴²³⁴

Цитираното писмо, както и делата на Екзарха красноречиво доказват неговия голям принос в борбата на правителството за решаване на българския национален въпрос в Македония и Одринско и грижите му за повдигането и съхраняването на българската народност в тези области.

Българският народ посрещнал с огромна радост новите придобивки на своите сънародници в Македония. В страната се провели много митинги, на които българите изразили благодарността си към правителството, Екзарха и съюзерена на Княжеството, независимо че на много от тях се приветствали придобивките, а осъждали политиката на правителството. От страна на Стамболовия кабинет била изпратена телеграма до султана, изразяваща благодарността на българите²³⁵. Не такава обаче била реакцията на съседите ни.

Излизането на султанското ираде предизвикало отново недоволството на Сърбия, Гърция и Русия. Още на 16 април гръцкият духовен глава протестирал пред Портата и отново заплашил, че ще си подаде оставката, ако не се отхвърлели исканията на българите²³⁶. Даже гръцкият министър Маврокадо поставил въпроса за ирадето пред турския външен министър с искане за изпълнението му. Затова той намерил пълната подкрепа на заместника на руския посланик в Цариград Жадоновски²³⁷.

Що се отнасяло до позициите на посланиците на Англия, Германия, Италия и Австрия, то те „сърдавали сърдечно за неочакваната победа и сполука, която княжеското правителство придобило. Френското се показало неутрално, а руското чакало пристигането на Нелидов“⁴²³⁸.

Въпреки официалните и неофициални протести на Сърбия, Гърция и Русия в известна степен, издаването на бератите за българските владци в Неврокопската и Велешката епархия станало реалност. Българските училища в Македония и Одринско получили законова основа за своето развитие. Ходът на борбата за защита на правата на българите в Македония и Одринско и добиването на берати за български владци според турския ферман от 1870 г. аргументирано доказват още веднъж сложността на македонския въпрос, трудностите, които трябвало да преодоляват Екзархията и Стамболовия кабинет в процеса на неговото решаване и усилията, положени от тях, за постигането на тези, на пръв поглед, минимални придобивки, но с голямо значение за нашите сънародници, останали в пределите на Европейска Турция.

Без да надценяваме придобитото, с право бихме могли да кажем, че това била нова сполука за националната ни политика, която допринесла преди всичко за развитието и издигането на националното самосъзнание на българите, останали в пределите на Турция, и спомагала за изграждането на българска интелигенция там, която успешно можела да ръководи борбата за единството на българската нация и да се противопоставя на сръбската и гръцката пропаганда. Новите отстъпки на Турция укрепили авторитета на Екзархията сред нейните поддръжници, за което Екзархът споделя в дневника си: „Тая сполука произвежда ентузиазъм в целия народ и повдига престижа ми в него, а мене прави голямо удоволствие, понеже можах така да възстановя Екзархията, както я бях приел преди войната и която бе решена на смърт от Високата порта.“⁴²³⁹

Победата от 1894 г. на Екзархията спомогнала, макар и за твърде кратко време, да стабилизира Стамболовия кабинет, но поредният му успех във външната политика не бил в състояние да попречи на княза и преминалата в настъпление опозиция да го принудят да се откаже от властта. На 17 май 1894 г. Стамболов подал за пореден път оставка, но за разлика от друг път сега тя била приета. Така Стамболов и неговият кабинет напуснали политическата власт. Те слезли от историческата сцена, но извършеното от тях в единодействие с Екзархията по националната политика имало своето значение за бъдещото решаване на този проблем. Извоюването на максимални права за българското население в Македония и Тракия за осъществяването на неговото пълно народностно, културно и икономическо възможване станало основна предпоставка и за неговото политическо самоопределение.

Политиката на Стамболовото правителство по националния въпрос почивала на опита на Възраждането чрез черкви и училища да се осъзнае българският елемент и да се подготви обединението му с целокупното отечество. С благословията на българското правителство и отпусканите от него средства в Македония и Одринско били построени много училища и църкви. Подробни сведения за това можем да намерим в архива на Екзархията и протоколите на Министерския съвет от това време.

Българското правителство почти ежегодно увеличавало бюджета на Екзархията главно за развитие на учебното дело. В протокол от 20 май 1892 г. Министерският съвет утвърдил общата сума на бюджета по учебното дело в Македония и Одринско за годината 1892/93 да възлиза на 34 866 турски лири или повече от миналата година с 3296 турски лири²⁴⁰. През същата година били отпуснати и 1000 лв. допълнително за построяването на училище в Мустафа паша²⁴¹. С протокол на Министерския съвет било одобрено строителството на църква във Фенер, като правителството се задължавало да поеме разходите, които не трябвало да надминават 150 000 лв.²⁴²

В подкрепа на казаното могат да се посочат още много факти. В случая обаче е важно какво било постигнато в учебното дело. По сведенията на Екзархията, публикувани във в. „Новини“ (бр.16 от 13 ноември 1892 г.), и в докладите на Екзарха за развитието на учебното дело в Македония и Одринско до правителството намираме следните данни²⁴³:

	1889/90 г.	1890/91 г.	1891/92 г.	1892/93 г.
Училища – общо	560	614	653	671
мъжки	488	527	554	478
девически	72	87	89	64
ученици	27 252	31 183	38 095	32 423
учители	793	868	872	932

и 129 смесени
у-ща

Ако направим сравнение между изложените в таблицата данни и първата изготвена статистика на Екзархията за учебната 1882/83 г., ще се види забележително израстване на българското учебно дело през този десетгодишен период по всичките му показатели. Така например училищата се увеличили близо три пъти (от 237 на 671), учителският персонал – също почти три пъти (от 351 на 932), а учениците – два пъти (от 16 063 на 32 423)²⁴⁴. Този успех се дължал на неуморната народополезна и патри-

отична дейност на българските църковни общини, на постоянните грижи и ръководството от страна на Екзархията, на редовната подкрепа и защита, която учебното дело получавало от страна на българското правителство. В подкрепа на последното ще си позволя да цитирам думите на Н. Лазаров, дългогодишен началник на училищния отдел в Екзархията, заемащ тази длъжност от 1891 г.: „Стамболов ни оказваше всичкото съдействие с отпускането на исканите суми и одобряване на предлаганите мерки. Стамболов си имаше своите големи грехове по вътрешното управление на страната, но по въпроса за учебното дело в Македония той беше умен и трудолюбив държавник. Няколко години наред аз съм му докладвал екзархийските бюджети и съм се удивлявал на бързото му схващане и уместни патриотически решения. Ний назначавахме за директори и учители в Македония лица, недоволни от режима в България; така назначихме за директор в Солун бившият министър М. Сарафов; Стамболов не направи никакви възражения за тези назначения; за Македония той беше друг човек. При тези условия учебното дело в Македония и Одринско се развиваше бързо, числото на основните и класни училища ускорително се увеличаваше.“²⁴⁵

Срещат се обаче и противни мнения, главно от страна на периодичния печат, че в някои райони се наблюдавал упадък на учебното дело, като се обвинявали главно Екзархията и нейните чиновници²⁴⁶. Това в никакъв случай не омаловажавало делото на Екзархията и правителството. Развитието на учебното дело в Македония и Одринско довело до нарастване на числеността на българската интелигенция в тези области. Значителен брой от завършилите мъжки четирикласни и девически трикласни училища били настанявани по необходимост в основните училища²⁴⁷.

Екзархията с материалната и моралната подкрепа на българското правителство полагала грижи за научната и педагогическата подготовка на учителите. В отчета на училищния отдел за учебната 1892/93 г. се казва, че тя успяла да назначи в средните училища „20-тина кандидати с висше образование и повдигнахме значително персонала в Солунската мъжка и девическа гимназии, в Цариградската семинария, открита при Екзархията като средно и духовно заведение за нуждите на българската църква, в четирикласните училища в Одрин, Скопие, Битоля, Сяр и класното училище в Лерин.“²⁴⁸ Някои от тези учители идвали от България и за тях се изисквало специално разрешение от турските власти²⁴⁹, а други, родом от Македония, били завършили Висшето училище в София. Ето какво четем в записките на А. Филоктеев, деец на ВМОРО: „Това беше през 1892 г., когато Висшето училище в София даде първия си випуск. Мнозина от свършващите, бивши ученици на Солунската гимназия, бидоха назначени за учители в същата гимназия. Между тях бяха Г. Баласчев от Охрид – учител по география, Д. Мирчев от Прилеп – учител по български език, Петър Попарсов от с. Богомила, Велешко – учител по история, Хр. Тенчев от Кукуш – учител по математика и др.“²⁵⁰ Наред с това Стамболовият кабинет отпуснал стипендии и помощи на учащите се в странство ученици, родени в Македония и Добруджа²⁵¹. Така със стипендии, отпуснати от Екзархията, „в Галата-Сарайския лицей и идаджетата, по правото и медицината например могли да получат образование видните македонски деятели: Ст. Тилков, Симеон Радев, Делчев, Гелев, Живко Добрев и др.“²⁵²

В противовес на сръбската пропаганда и дейността на дружеството „Св. Сава“, Министерският съвет в Княжеството дори взел решение учениците, свършили Со-

лунската гимназия, да се приемат във Висшето училище в София за сметка на държавата, а намиращите се в Белград български ученици от Солун (недоволни от действията на дружеството) да се повикат в София, като им се платят разноските²⁵³.

Наред с това немалко се правело от страна на Княжеството и за материалното подобрене на учителите в Македония и Одринско и осигуряването на техните семейства чрез приспособяване на закона за пенсиите в България и за екзархийските служители и учители. Така в закона за пенсиите на учителите било направено допълнение към правилника, според което могли да се отпускат пенсии и временни помощи на всички българи – учители извън пределите на Княжеството, учителстващи в български училища, независимо от това кой ги назначава²⁵⁴. Пенсии получавали така също и българи от Македония и Княжеството за заслуги към черковното и училищното дело. Такава пенсия от 1000 лв. (1892–1893) например получил Коста Размов – един от „най-жарките патриоти в Охрид“²⁵⁵. Със съдействието на Гр. Начович, за особени заслуги в изучаването на Македония, пенсия получил и видният учен Ст. Веркович²⁵⁶.

От изложеното става ясно, че Стамболовото правителство полагало много грижи за своите сънародници не само чрез борбата за юридическо осигуряване на техните права в Македония и Одринско, но и чрез конкретна материална и морална помощ за развитието на учебното и черковното дело и формирането на българска интелигенция там, като бъдещ ръководител на борбата за съхраняване на националното съзнание и самоопределение на българите. Тук обаче не бива да отминаваме факта, че в края на Стамболовия режим част от тази интелигенция се опълчила срещу неговата политика в Македония и подкрепящата го Екзархия. Породилите се противоречия имали по-скоро идейно-политически, отколкото антагонистичен характер. Обединявал ги общият интерес за извоюване на политическа и културна независимост на Македония и Одринско, разделяли ги вижданията за начина и пътищата за постигане на тази цел. За разлика от добре обмислената, съобразена с конкретните условия, политика на правителството и Екзархията по националния въпрос, младата интелигенция в Македония и Одринско била жадна за по-интензивна дейност и търсела пътища за по-бързото му решаване. Тя не възприемала вече еволюционния подход за решаването на македонския въпрос и централистичното управление на екзархийските дела, смятайки, че това се явявало пречка за подготовка на населението за по-активна дейност, откъдето се породили и първите конфликти²⁵⁷. Често те спорели помежду си, но при нужда си помагали. И едните, и другите разбирали, че само с общи усилия биха могли да видят мечтата си осъществена²⁵⁸. Така че появилите се противоречия между българската интелигенция в Македония и Одринско и Екзархията и правителството в никакъв случай не ни дават основание да отричаме или подценяваме направеното. Напротив, постигнатото с изпълнението на програмата на Стамболовия кабинет по македонския въпрос ни дава основание за висока оценка на неговата политика в това направление. Тя като цяло стабилизирала позициите на националните институции на българите в европейските владения на султана. Окончателно отстранила възможностите за изкуствено скъсване на духовното единство на българите в освободеното Княжество и тези в Македония и Одринско за периода до Балканските войни. В тогавашния исторически момент разширяването на църковните и училищните права на българското население в пределите на Османската империя имало прогресивно и поло-

жително значение за българската нация и държава. Издигането на националното съзнание създавало по-големи възможности за разрастване на революционното движение.

За постигането на своите цели по националния въпрос правителството на Стамболов умело използвало противоречията между великите сили, но не успяло да елиминира наметаната им във вътрешнополитическия живот в страната. Крайната антируска политика на Стамболов, въпреки някои опити на Русия и българския премиер за сближаване, показала своята безперспективност. Фактически тя улеснила австро-английското проникване в Княжеството, без да елиминира ролята на Русия по балканските въпроси. Вярно е, че Русия не можела сама да измени статуквото на Балканите, но и западните държави не могли да не се съобразяват с нея.

Изкуствено създаденият македонски въпрос, чието решаване засягало икономическите, политическите и стратегическите интереси на твърде много държави, въпреки положените усилия от страна на българските правителства, дипломатията и Екзархията, като цяло останал неразрешен, но направеното създадо благоприятни условия за по-нататъшното му поставяне на дневен ред в политиката на следващите български кабинети.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Панайотов, И. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888–1896 г.). С., 1941.

² Пантев, А. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894 г.). С., 1972.

³ Мишев, Р. Австро-Унгария и България (1879–1894 г.). С., 1988 г.; Австро-Унгария и българо-турските отношения в Македония (юни 1890 г. – август 1892 г.) – В: Научни изследвания от ВТУ „Кирил и Методий“. С., 1979.

⁴ Далков, М. България в балканската политика на Австро-Унгария (1878–1903 г.). С., 1993.

⁵ Манчев, К. Проблеми на сръбската външна политика в края на XIX в. – В: Сб. Националноосвободително движение на Балканите в края на XIX в. С., 1976.

⁶ Данова, Н. Към въпроса за българо-гръцките отношения през последните десетилетия на XIX в. – В: Сб. Националноосвободително движение на Балканите в края на XIX в. С., 1976.

⁷ Самарджиев, Б. Политиката на Османска Турция към Княжество България (1888–1896 г.) – В: Сб. Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX в. С., 1982.

⁸ Митев, Т. Ст. Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. – ВИС, № 1, 1983.

⁹ Арнаудов, М. Живот и дейност на Екзарх Йосиф. С., 1965.

¹⁰ Божинов, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия (1878–1913 г.). С., 1982.

¹¹ Силянов, Х. Освободителните борби в Македония. Т. I. С., 1933.

¹² Панчев, К. Борбите в Македония и Одринско (1878–1912 г.). Спомени. С., 1982.

¹³ Божинов, В. Цит. съч.

¹⁴ Димевски, С. Просветната политика на Екзархията и училищните бунтове в Македония. Скопје, 1960.

¹⁵ Христов, А. Създаване на Македонската държава (1878–1978 г.). Т. I. Скопје, 1987.

¹⁶ Панчевски, М. Македонското освободително дело в XIX–XX в. Т. I. Скопје, 1987.

¹⁷ Пантев, А. Цит. съч., с. 238.

¹⁸ БИА – НБКМ, ф. 63, оп. I, а. с. 99, л. 75–76.

¹⁹ Пантев, А. Цит. съч., с. 238.

²⁰ БИА – НБКМ, ф. 63, оп. I, а. с. 29, л. 19.

²¹ Мишев, Р. Австро-Унгария и българо-турските отношения..., с. 131.

²² Пантев, А. Цит. съч., с. 240.

²³ Силянов, Х. Цит. съч., с. 10.

- ²⁴ М а н ч е в, К. Цит. съч., с.67.
- ²⁵ БИА – НБКМ, ф.290, оп.1, а.е.51, л.8.
- ²⁶ Пак там, ф.63, оп.1, а.е.99, л.111.
- ²⁷ Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с.87.
- ²⁸ Пак там.
- ²⁹ Н А – БАН, ф.19, оп.1, а.е.132, л.2.
- ³⁰ Н и д е р л е, Л. Македонски въпрос. Пловдив, 1889, с.18.
- ³¹ М а н ч е в, К. Националният въпрос на Балканите до Втората световна война. Национални проблеми на Балканите. – В: История и съвременност. С., 1992, с.16.
- ³² НЛ – НБКМ, ф.286, оп.1, а.е.8, л.327.
- ³³ Пак там, л.421.
- ³⁴ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.с.23, л.3.
- ³⁵ Пак там.
- ³⁶ Пак там, л.7.
- ³⁷ Свобода, № 723, 2 ян. 1892.
- ³⁸ П е т р о в а, С. Р. Монте спомен. С., 1991, с.224.
- ³⁹ Външната политика на България. Т.1. 1879–1886 г. С., 1978, 408–409.
- ⁴⁰ Пак там.
- ⁴¹ М а т е в, Е. Държавникът Ст. Стамболов. С., 1992, с.92.
- ⁴² Народни права, № 108, 27 февр. 1889.
- ⁴³ Свобода, № 719, 18 ян. 1892.
- ⁴⁴ БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.99, л.118–120.
- ⁴⁵ Пак там, ф.14, оп.1, а.е.79, л.112.
- ⁴⁶ Македония (Русе), № 1, 5 ноем. 1889.
- ⁴⁷ Н А – БАН, ф.41, а.с.28, л.62.
- ⁴⁸ Пловдив (Пловдив), № 16, 20 апр. 1889.
- ⁴⁹ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.310, л.50.
- ⁵⁰ Напред, № 9, 30 юли 1889.
- ⁵¹ Г ю з е л е в, В. Българската държавност в актове и документи. С., 1981, с.212.
- ⁵² П а н а й о т о в, Л. Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Подготовка и провеждане. С., 1992, с.13.
- ⁵³ Г ю з е л е в, В. Цит. съч., с.218.
- ⁵⁴ К. К. Македонски въпрос. Пловдив, 1889, 18–19.
- ⁵⁵ Н А – БАН, ф.19, оп.3, а.е.1235, л.1.
- ⁵⁶ БИА – НБКМ, ф.286, оп.1, а.е.8, л.285.
- ⁵⁷ Пак там, ф.63, оп.1, а.с.29, л.21.
- ⁵⁸ Пак там, ф.286, оп.1, а.с.8, л.285.
- ⁵⁹ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с.143.
- ⁶⁰ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.с.21, л.21.
- ⁶¹ М а х, Р. Ф. Македонският въпрос. С., 1895, с.50.
- ⁶² Д и м е в с к и, С. Цит. съч., с.12.
- ⁶³ Пак там, с.12.
- ⁶⁴ Пак там.
- ⁶⁵ Пак там, с.13, 14.
- ⁶⁶ Х р и с т о в, Х. Македонизмът като политическа концепция в края на XIX в. и началото на XX в. – Истор. преглед, 1979, № 3, 23–40.
- ⁶⁷ Х р и с т о в, А. Цит. съч., с.30.
- ⁶⁸ П е т р о в а, С. Р. Цит. съч., с.207.
- ⁶⁹ М и ш е в, Р. Австро-Унгария и България..., с.220.
- ⁷⁰ ЦДИА, ф.321, оп.1, а.с.266, л.14–18.
- ⁷¹ Пак там.
- ⁷² М и ш е в, Р. Хабсбургският орел на Балканите – епизоди от дейността на австро-унгарската тайна дипломация и разузнавателните служби в България (1878–1915 г.). Велико Търново, 1992, с.53.
- ⁷³ Пак там, с.53, 54.
- ⁷⁴ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с.144.
- ⁷⁵ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.310, л.2.

- ⁷⁶ Пак там, л.4.
- ⁷⁷ Пак там, л.5.
- ⁷⁸ М и т с в, Т. Цит. съч., с.41.
- ⁷⁹ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.310, л.6.
- ⁸⁰ Пак там, л.7.
- ⁸¹ Пак там, л.16.
- ⁸² ЦДИА, ф.321, оп.1, а.с.265, л.8–9.
- ⁸³ Пак там.
- ⁸⁴ Документи за българската история. Т.1. С., 1942, с.109.
- ⁸⁵ Исток (Русе), № 63, 12 септ. 1888 г.
- ⁸⁶ М и ш е в, Р. Австро-Унгария и България..., с.222.
- ⁸⁷ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.310, л.33.
- ⁸⁸ Зорница (Цариград), № 38, 17 септ. 1888.
- ⁸⁹ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.310, л.37.
- ⁹⁰ Пак там, л.48.
- ⁹¹ Пак там, л.50.
- ⁹² БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.с.99, л.75, 76.
- ⁹³ П а н т е в, А. Цит. съч., с.245.
- ⁹⁴ Пак там.
- ⁹⁵ М и т с в, Т. Цит. съч., с.43.
- ⁹⁶ Свобода, № 198, 13 септ. 1888.
- ⁹⁷ М и ш е в, Р. Австро-Унгария и България..., с.223.
- ⁹⁸ П а н т е в, А. Цит. съч., с.245.
- ⁹⁹ М и т с в, Т. Цит. съч., с.44.
- ¹⁰⁰ М и ш е в, Р. Хабсбургският ореол..., с.56.
- ¹⁰¹ М и т с в, Т. Цит. съч., с.47.
- ¹⁰² ЦДИА, ф.246, оп.1, а.с.23, л.1.
- ¹⁰³ М и т е в, Т. Цит. съч., с.47.
- ¹⁰⁴ Г р ъ н ч а р о в, С. Политическите сили и монархическият институт. С., 1984, с.14.
- ¹⁰⁵ М и ш е в, Р. Австро-Унгария и България..., с.229.
- ¹⁰⁶ П а н а й о т о в, И. Цит. съч., 142–144.
- ¹⁰⁷ П а н т е в, А. Цит. съч., с.246.
- ¹⁰⁸ Пак там, с.246.
- ¹⁰⁹ Д а н о в а, Н. Цит. съч., 104–105.
- ¹¹⁰ П а н т е в, А. Цит. съч., с.249.
- ¹¹¹ Пак там, с.249.
- ¹¹² ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.352, л.1–4.
- ¹¹³ БИА – НБКМ, ф.14, оп.1, а.с.79, л.86.
- ¹¹⁴ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.352, л.5.
- ¹¹⁵ Пак там, л.6.
- ¹¹⁶ Напред, № 9, 30 юли 1889.
- ¹¹⁷ Документи за българската история. Т.4, с.119 д.193.
- ¹¹⁸ ЦДИА, ф.321, оп.1, а.с.265, л.8–9.
- ¹¹⁹ Пак там, ф.176, оп.1, а.с.352, л.7.
- ¹²⁰ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с.166.
- ¹²¹ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.с.43, л.3–23.
- ¹²² Пак там, ф.246, оп.1, а.с.43, л.120, 142, 150.
- ¹²³ БИА – НБКМ, ф.14, оп.1, а.с.79, л.106.
- ¹²⁴ Пак там.
- ¹²⁵ Пак там, ф.14, оп.1, а.с.440, л.72.
- ¹²⁶ Пак там, л.76–77.
- ¹²⁷ Пак там, ф.63, оп.1, а.с.76, л.2–7.
- ¹²⁸ Пак там, л.8–9.
- ¹²⁹ Пак там.
- ¹³⁰ БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.с.76, л.10–19.
- ¹³¹ П а н т е в, А. Цит. съч., с.260.

- ¹³² Арнаудов, М. Цит. съч., с.168.
- ¹³³ БИА – НБКМ, ф.14, оп.1, а.е.3697, л.53–54.
- ¹³⁴ Самарджиев, Б. Цит. съч., с.92.
- ¹³⁵ БИА – НБКМ, ф.14, оп.1, а.е.3697, л.55–56.
- ¹³⁶ Пловдив, № 40, 27 май 1890.
- ¹³⁷ Арнаудов, М. Цит. съч., с.175.
- ¹³⁸ БИА – НБКМ, ф.14, оп.1, а.е.834, л.452.
- ¹³⁹ Пантеев, А. Цит. съч., с.260.
- ¹⁴⁰ Свобода, № 370, 13 юни 1890.
- ¹⁴¹ Пловдив, № 48, 24 юни 1890.
- ¹⁴² ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.413, л.22–23.
- ¹⁴³ Пак там, л.39.
- ¹⁴⁴ Пак там, л.40.
- ¹⁴⁵ НА – БАН, ф.19, оп.1, а.е.1010, л.1.
- ¹⁴⁶ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.413, л.60.
- ¹⁴⁷ Митев, Т. Цит. съч., с.48.
- ¹⁴⁸ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.413, л.41–42.
- ¹⁴⁹ Пак там, л.44.
- ¹⁵⁰ Пак там.
- ¹⁵¹ Пак там, л.47.
- ¹⁵² БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.29, л.47–52.
- ¹⁵³ Пак там.
- ¹⁵⁴ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.413, л.47–52.
- ¹⁵⁵ Пак там, ф.321, оп.1, а.е.429, л.40.
- ¹⁵⁶ Пантеев, А. Цит. съч., с.262.
- ¹⁵⁷ Пак там.
- ¹⁵⁸ Митшев, Р. Австро-Унгария и България..., с.246.
- ¹⁵⁹ Пак там, 246–248.
- ¹⁶⁰ Митшев, Р. Австро-Унгария и българо-турските отношения..., с.135.
- ¹⁶¹ Пантеев, А. Цит. съч., с.261.
- ¹⁶² ЦДИА, ф.321, оп.1, а.е.439, л.10–14.
- ¹⁶³ Пак там, ф.176, оп.1, а.е.413, л.107.
- ¹⁶⁴ Пак там, ф.321, оп.1, а.е.429, л.7.
- ¹⁶⁵ НА – БАН, ф.19, оп.1, а.е.37, л.1.
- ¹⁶⁶ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.е.50, л.17–18.
- ¹⁶⁷ Пак там, ф.176, оп.1, а.е.408, л.2.
- ¹⁶⁸ Пак там, а.е.413, л.50.
- ¹⁶⁹ Пак там, л.41–42.
- ¹⁷⁰ БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.29, л.105.
- ¹⁷¹ Пак там, а.е.99, л.2148.
- ¹⁷² Пантеев, А. Цит. съч., с.267.
- ¹⁷³ ЦДИА, ф.3, оп.6, а.е.129, л.116.
- ¹⁷⁴ Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978, с.383.
- ¹⁷⁵ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.е.50, л.33, 93.
- ¹⁷⁶ Митшев, Р. Австро-Унгария и България..., с.252. Вж. Лалков, М. България в балканската политика на Австро-Унгария (1878–1903 г.), 419–421.
- ¹⁷⁷ БИА – НБКМ, ф.290, оп.1, а.е.164, л.40.
- ¹⁷⁸ Пак там, л.63.
- ¹⁷⁹ ЦДИА, ф.321, оп.1, а.е.542, л.136–147.
- ¹⁸⁰ БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.32, л.29.
- ¹⁸¹ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.569, л.41, 42.
- ¹⁸² Митшев, Р. Австро-Унгария и българо-турските отношения..., с.139.
- ¹⁸³ Пак там, с.142.
- ¹⁸⁴ Арнаудов, М. Цит. съч., с.148.
- ¹⁸⁵ Български есзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992, с.238.
- ¹⁸⁶ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.е.68, л.27.

- ¹⁸⁷ Пак там.
- ¹⁸⁸ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с.199.
- ¹⁸⁹ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.569, л.18–19.
- ¹⁹⁰ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.569, л.20.
- ¹⁹¹ Пак там, а.е.582, л.17.
- ¹⁹² Пак там, л.18.
- ¹⁹³ Пак там, а.е.569, л.24–27.
- ¹⁹⁴ Пак там, л.28, 29.
- ¹⁹⁵ Пловдив, № 53, 21 май 1892.
- ¹⁹⁶ Свобода, № 808, 9 май 1892.
- ¹⁹⁷ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.569, л.48, 49.
- ¹⁹⁸ Пак там, ф.321, оп.1, а.е.429, л.62.
- ¹⁹⁹ БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.32, л.11, 121.
- ²⁰⁰ Пак там, а.е.99, л.1503.
- ²⁰¹ ЦДИА, ф.320, оп.1, а.е.22, л.23–27.
- ²⁰² БИА – НБКМ, ф.63, оп.1, а.е.32, л.63.
- ²⁰³ Пак там, ф.290, оп.1, а.е.77, л.1–4.
- ²⁰⁴ Пак там, ф.63, оп.1, а.е.9, л.1.
- ²⁰⁵ Пак там, ф.290, оп.1, а.е.77, л.6.
- ²⁰⁶ Пак там, ф.320, оп.1, а.е.92, л.27; а.е.43, л.30–31.
- ²⁰⁷ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.660, л.8.
- ²⁰⁸ Пак там.
- ²⁰⁹ Пак там, л.28.
- ²¹⁰ Пак там.
- ²¹¹ Пак там, л.36–40.
- ²¹² Пак там.
- ²¹³ Пак там.
- ²¹⁴ Балканска зора (Пловдив), № 1127, 23 февр. 1894.
- ²¹⁵ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.778, л.2.
- ²¹⁶ Пак там, л.56.
- ²¹⁷ Пак там, л.7.
- ²¹⁸ Пак там.
- ²¹⁹ А р н а у д о в, М. Цит. съч., с.215.
- ²²⁰ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.778, л.18–21.
- ²²¹ Пак там, л.22.
- ²²² Пак там, л.23.
- ²²³ Пак там, л.44–45.
- ²²⁴ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.е.778, л.46–47.
- ²²⁵ Пак там, л.49–53.
- ²²⁶ Пак там, л.49–53.
- ²²⁷ Пак там.
- ²²⁸ Пак там.
- ²²⁹ БИА – НБКМ, ПД 2435, ф.237, л.1.
- ²³⁰ ЦДИА, ф.321, оп.1, а.е.1075, л.34.
- ²³¹ Пак там.
- ²³² Пак там, л.16.
- ²³³ ЦДИА, ф.246, оп.1, а.е.87, л.2, 16.
- ²³⁴ Пак там, ф.989, оп.1, а.е.1, л.8.
- ²³⁵ Пак там, ф.321, оп.1, а.е.1075, л.31.
- ²³⁶ Пак там, л.26.
- ²³⁷ Пак там, л.40.
- ²³⁸ Пак там, л.38.
- ²³⁹ Български скзарх Йосиф І. Дневник, с.335.
- ²⁴⁰ ЦДИА, ф.284р оп.1, а.е.942, л.2–3.
- ²⁴¹ Пак там, ф.246, оп.1, а.е.68, л.16.
- ²⁴² Пак там, ф.284, оп.1, а.е.780, л.8.
- ²⁴³ Пак там, ф.176, оп.1, а.е.778, л.8–16.

²⁴⁴ Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с.78.

²⁴⁵ БИА – НБКМ, ф.298, оп.1, а.с.4, л.47.

²⁴⁶ Странник, № 6, 14 ян. 1891; Югозападна България, № 27–28, 13 март 1894; Свобода, № 629, 23 септ.1894.

²⁴⁷ ЦДИА, ф.176, оп.1, а.с.778, л.16.

²⁴⁸ Пак там, а.с.776, л.10.

²⁴⁹ Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с.80.

²⁵⁰ БИА – НБКМ, ф.339, оп.1, а.с.1, л.13.

²⁵¹ ЦДИА, ф.284, оп.1, а.с.596, л.3.

²⁵² С т а т е л о в а, Е. Ст. Стамболов и неговото време. Непубликувани споменн. С., 1993, с.291.

²⁵³ ЦДИА, ф.284, оп.1, а.с.764, л.2.

²⁵⁴ Пак там, а.с.683, л.1–2.

²⁵⁵ БИА – НБКМ, ф.324, а.с.1, л.17.

²⁵⁶ Пак там, ф.14, оп.2, а.с.774, л.3–4.

²⁵⁷ Б о ж и н о в, В. Цит. съч., с.68.

²⁵⁸ П а н д е в, К. Цит. съч., с.9; С н л я н о в, Х. Цит. съч., с.122.

БРСДП И НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ В МАКЕДОНИЯ И ОДРИНСКА ТРАКИЯ (1903–1908)

КРАСИМИРА ТАБАКОВА

Красимира Табакова. БОЛГАРСКАЯ РАБОЧАЯ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ И НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В МАКЕДОНИИ И ВОСТОЧНОЙ (АДРИАНО-ПОЛЬСКОЙ) ФРАКИИ (1903–1908)

Статья рассматривает отношение руководимой Янко Сакызовым БРСДП к национально-освободительному движению в Македонии и Восточной Фракии.

Автор раскрывает позицию партии по поддержке идеи об автономии этих территорий, выдвинутой Внутренней Македонско-Одринской Революционной Организацией (ВМОРО). Эта идея соответствовала и количественно преобладающему в области болгарскому этническому элементу. В течение всего рассматриваемого периода БРСДП отстаивает единство революционного движения, не отдавая предпочтения какой-либо из его отдельных фракций. В статье анализируются различия по национальной проблеме, существовавшие внутри самой партии. БРСДП связывала окончательное разрешение национального вопроса с дальнейшим утверждением демократических принципов в Болгарии. Партия участвовала в общенациональных инициативах в поддержку болгарского населения, живущего под чужой властью. Эти действия партии были тесно связаны с ее международной деятельностью в рамках II-го Интернационала, где БРСДП следует общему умеренному курсу на агитацию против милитаризма, войны и монархии, не акцентируя того факта, что борьба ВМОРО являлась борьбой за освобождение болгарского населения из-под власти Турции.

Krasimira Tabakova. THE BULGARIAN WORKER'S SOCIALIST DEMOCRATIC PARTY AND THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN MACEDONIA AND EASTERN THRACE (1903–1908)

The study deals with the attitude of the BWSDP, lead by Ianko Sakuzov, to the national liberation movement in Macedonia and Eastern Thrace. The author reveals the position of the party in support of the idea for autonomy proposed by the Internal Macedonian-Odrin Revolutionary Organization (IMORO). That idea was in accordance with the prevailing number of the Bulgarian ethnic element in the region. During the whole period the Social democratic party supported the unity in the revolutionary movement without giving preference to any of its inner fractions. The differences in opinion within in the party are analyzed. The BWSDP linked the final settlement of the national question with the further enlargement of democratic principles in Bulgaria. Thus it took part in national initiatives in support of Bulgarians living under foreign rule. That coincided with its international activities

within the framework of the Second International where the BWSDP followed the general moderate line of agitation against militarism, war and monarchism without emphasizing that the struggle of the IMORO was a fight for liberation of Bulgarians against the Turkish rule.

БРСДП се оформя като самостоятелна организация след разцеплението през 1903 г. В партийните документи и пред Втория социалистически интернационал тя се налага с това име, за разлика от БРСДП (тесни социалисти)¹. Причините за разцеплението са резултат както от вътрешните различия, така и от влиянието на сходните процеси в редовете на европейската социалдемократия. Между спорните проблеми е и отношението към националния въпрос. В историческата литература съществуват сравнително малко изследвания, третиращи конкретно позицията на БРСДП. Повечето изследователи, изхождайки от класово-партийни позиции, обръщат внимание на партията, ръководена от Янко Сакъзов, предимно с цел да докажат нейния реформистки и „патриотарски“ характер². Към националния въпрос през последните години проявяват интерес редица автори, които се стремят да поставят на сериозно и обективно разглеждане позициите на двете социалистически организации³. В настоящата статия ще изясним схващанията на БРСДП за характера на населението в Македония, оформянето на партийната линия на конгресите и конкретното отношение към националноосвободителното движение и неговите представители.

БРСДП следи отблизо развитието на националноосвободителната борба в Македония и Одринска Тракия, въпреки организационните проблеми, които има да решава. Тя разглежда положението на българите в рамките на Османската империя, теоретизира по въпросите на нацията и държавата и нейните задачи. Така БРСДП, макар да няма цялостна програма по националния проблем, реагира на всеки конкретен повод и с изострянето на конфликтите на Балканите развива своята концепция⁴.

В края на XIX и началото на XX в. българската общественост, в това число и БРСДП, е наясно с апетитите на съседните балкански държави за османското наследство и особено за Македония и Одринско. Най-настъпателна е Сърбия, която чрез средствата на организираната държавна политика работи сред българите в тази област. Две са насоките на нейната дейност – чрез активната пропаганда и насаждане на сърбизма и чрез македонизма – политическа идея, насочена към разбиване на народностното единство на българите⁵. В този период не съществува колебание относно характера на населението в Македония и особено в нейните три вилаета – Солунски, Битолски и Скопски. Това се отнася и до БРСДП. Оценките на нейните дейци са категорични. В печата се срещат многобройни изказвания и статии, в които се защитава българското население в поробените райони и неговата справедлива борба. „Вярно, че Македония е многонационална, но политиката на великите сили и Турция, на чуждите пропаганди цели единствено изчистването на спорната земя от българските обитатели“ – пише в. „Работническа борба“ по време на Илинденско-Преображенското въстание⁶. Социалистите показват единството на език, бит, култура и интереси на българското население от двете страни на Рила и Родопите. Те отдават заслуженото на водената от него борба, като посочват, че именно благодарение на това „всички реформи, които са направени там, са тяхно дело“⁷. Особено силно е изказването на Янко Сакъзов за българския характер на борещото се население: „По ред съображения най-близко до македонския роб стоим ние, българите, и

най-много ние сме заинтересовани от свободата на Македония. При всички преследвания, при всички изселвания, македонските бежанци не отиват нито в Сърбия, нито в Гърция, а идват тук у нас.“⁴⁸

Социалистите разглеждат събитията в Македония като продължение на националноосвободителната борба от времето на Възраждането. В тази насока особено ярки и категорични оценки дава Григор Василев, активен член на БРСДП през този период⁹. Той е сред най-ревностните защитници на македонската кауза и доказва, че да се разделя македоно-одринското движение от общобългарското движение за национално освобождение е престъпно, а македонската революция не може да се отдели от българската революция. Логичният извод, до който достига, е, че „никоя земна сила не може да отклони вниманието на България от Македония“¹⁰, тъй като тя не е „Елзас за България, защото Македония е половината от българската нация“¹¹. В този контекст съвсем основателно е виждането и на Коста Кнауер, застъпено в сп. „Съвременна мисъл“, че „балканската проблема не е нищо друго, освен пълното ни национално обособяване“¹².

При формиране на своите концепции по националния въпрос, както и в по-ранния етап от развитието на БРСДП, социалистите често прибегват до основните произведения на най-изтъкнатите представители на международната социалдемократия: Карл Кауцки, Георгий Плеханов, Ото Бауер. В редица изказвания се защитава идеята, че интернационализмът, най-тежкият грях на социалистите, съдържа в себе си най-ценните черти на национализма, с което се отхвърлят, за кой ли път, нападите за липса на патриотизъм и родолюбие. Но дейците на БРСДП се обръщат и към собственото ни историческо наследство, давайки за пример Ботев и неговите политически завети. Ботев е представен като велик българин, показал съвместимостта на идеала за обновяващото се човечество с националния идеал и любовта към отечеството¹³. Дори на моменти, изхождайки от класови позиции, социалистите посочват, че работниците в България са „икономически роби, но политически свободни, докато македонецът е пълен роб“¹⁴. Следователно БРСДП не изключва съвместимостта между социализъм, национализъм, патриотизъм и интернационализъм. Вярно, че съществува известно застраховане в изказванията, но в практическата дейност социалистите демонстрират своята позиция в защита на националните интереси и на българите в Македония: „Ние можем да бъдем последователи на каквито и да са доктрини и идеали, но ние редом с това можем и трябва да бъдем добри синове на своята родина... Ценното у обществения деец не е поставянето на привлекателни идеали, а справянето на мечтата с действителността, на възможното с желаното.“¹⁵

БРСДП отделя внимание на условията, в които живее и разгръща борбата за национално освобождение българското население в Македония и Одринско. Османската империя продължава да бъде определяна като „вековна деспотия“, в която инородните маси са подложени на политическа, икономическа, културна и верска дискриминация. Политическите условия, при които живее българското население, се разглеждат като резултат от съществуващото стопанско устройство там. Оттук се извежда същността на Източния въпрос, който се състои в използването на икономическата изостаналост, политическата анархия и културната мизерия на турските владения от страна на напредналите европейски нации. Заинтересованите сили за запазване статуквото на Балканите са именно великите сили и особено Русия и Австро-Унгария¹⁶.

Специалното отношение на БРСДП към проблемите на българското население в Македония и неговата борба ясно личи от многобройните материали в печата, посветени на условията, организацията, противоречията, ролята на българското правителство и великите сили. Няма брой, в който да не се публикува и най-малък отзив за събитията в Македония. Освен във в. „Единство“, в. „Работническа борба“, сп. „Общо дело“ (до 1905 г.), македонската тема силно е застъпена в списанията „Право дело“, „Пролетна заря“, „Ново общество“, „Млад работник“, а след 1907 г. – във в. „Камбана“ и редица синдикални издания. Тук са отразени многобройните сказки, срещи, митинги и събрания в подкрепа на българското население в Македония; поместват се политическите решения на конгресите и постъпките, направени пред Втория социалистически интернационал по тези въпроси.

Линията на БРСДП се определя на нейните конгреси. Десетият конгрес, първият след разцеплението, запазил старата номерация, е свикан от 13 до 18 юли 1903 г. в сложна политическа обстановка¹⁷. След Горноджумайското въстание от 1902 г. слуховете за подготовката на ново въстание се ширят из страната. Затова и избухналото Илинденско въстание не изненадва особено българската общественост, вкл. и дошло то на власт през май правителство на Народнолибералната партия¹⁸.

При такива обстоятелства съвсем логично е на X конгрес на БРСДП един от главните разглеждани въпроси да бъде македонският. Още първия ден, непосредствено след речта на лидера на партията Янко Сакъзов за вътрешното състояние на организацията, реферат на тема „Македонското движение и отношението на партията към него“ изнася Асен Цанков. На тази база на заседанието от 18 юли е приета специална резолюция, в която се изразява подкрепа към борбата срещу турския деспотичен режим на поробеното население в Македония. Имайки за идеал „всестранното освобождение на човечеството“, БРСДП изразява съчувствието си към македонското движение и неговата крайна цел – пълната автономия на Македония¹⁹. Разбира се, тук се имат предвид чл.23 и чл.62 на Берлинския мирен договор за политическа автономия и религиозна свобода на християнското население в пределите на Европейска Турция (по примера на о. Крит)²⁰. Като се вземе под внимание подкрепата, която оказва социалдемократията на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО) от самото ѝ формиране, то и лозунгът за автономия съвпада с издигнатия от нея. Какво съдържание се влага в това понятие на този етап? Преди всичко реформирането на османските вилаети на Балканите и даване широка автономия на българите в Македония и Тракия²¹. Тази минимална програма е тактическо прикритие, според някои автори, на стратегическата цел на българската външна политика преди и след Съединението от 1885 г. – обединение на българския народ. Идеята за автономната фаза като междинен етап трайно се възприема от революционната организация в Македония и по-голямата част от българската общественост. Разчитайки на факта, че българският елемент е преобладаващ, всички фактори, заинтересовани от решаването на македонския въпрос, сякаш не предвиждат разиграването на други варианти и се надяват на едно ново повторение на Съединението²².

Издигнатата на X партийен конгрес постановка за автономия на Македония е валидна за целия период от 1903 до 1908 г. Ако се анализира тази макар и кратка резолюция ще видим, че тя е в унисон с устава на ТМОРО (Тайна македоно-одринска революционна организация) от 1902 г. Там ясно се постановява, че Вътрешната орга-

низация ще обединява всички недоволни елементи, като основно се има предвид християнското население, и ще действа срещу шовинистичната пропаганда. Лозунгът е „автономия чрез революция“, която не се свързва пряко с Княжество България²³, но дори Кръсте Мисирков признава, че Вътрешната организация иска да създава българска Македония²⁴. Като се вземе под внимание, че около тактическата линия на Вътрешната организация и връзките с ВМОК се водят сериозни спорове на VIII, IX и X конгрес на Върховния комитет, то това е опит за запазване самостоятелността на ТМОРО. Разбира се, в работата на тези конгреси вземат участие много социалисти, които оказват влияние върху изработването на линията на Вътрешната организация. Така че тази първа резолюция, от гледна точка на устава на ТМОРО, е повторение на неговите постановки. От друга страна, с оглед интересите на българското население и неговото бъдещо освобождение, тя търпи сериозни критики, защото на този етап единствено то е организирано на борба срещу турския режим. Другите християнски етнически общности противодействат на тази борба и се оказват в съюз със същия този „деспотичен режим“. Тук изложените критики могат да се отнесат и към Вътрешната организация.

Другият пункт – за всестранно освобождение на човечеството, включва, на първо място, националното освобождение и премахването на феодалните порядки. Но социалният елемент се привнася твърде рано в редовете на македонското движение, без да се отчитат реалните и най-вече обективните условия за развитие, а така също и противодействието на всички антибългарски настроени заинтересовани страни.

На XI, XII и XIII партийен конгрес, съотв. през 1904, 1905 и 1906 г., не се поставят за обсъждане конкретно националният въпрос и положението на българите в Османската империя. Това обаче не означава, че този проблем не занимава партията²⁵. На XII конгрес, във връзка с издевателствата и кланетата над българското население в Македония и раздухването на страстите в България, се взема отношение по разгърнатото се антигръцко движение в страната. Оценката на партийния конгрес е, че то е проява по-скоро на „безсилието на македонстващите, отколкото на един здрав разум“²⁶.

Постепенно, с преодоляване на вътрешнопартийните проблеми и стабилизирането ѝ, БРСДП се стреми да играе роля, ако не като политически фактор, то поне при оформянето на общественото мнение. Тя се старее да наложи образа си на партия, защитаваща националните интереси. В този смисъл проявява значителна политическа активност, което се отнася и до националния въпрос. Затова можем определено да кажем, че 1907 г. е особено съществена в това отношение. През януари с. г. се оформя Патриотичният блок, в който участва и БРСДП²⁷. Основната идея на широките социалисти е, че така в страната ще се установи истински демократичен режим, който ще ускори решаването на македонския въпрос, изчерпващ външната политика на Княжеството²⁸.

Успоредно с участието си в Патриотичния блок, БРСДП активизира дейността си пред Международното социалистическо бюро (МСБ) на Втория интернационал за популяризиране каузата на борещия се български народ в Македония²⁹. Трябва да се вземе под внимание, че именно в периода 1903–1908 г. великите сили се заемат с прилагането на Мюрцшегската реформена програма в Македония. Оттук и първоначалните надежди за подобряване положението на българското население там и опитът

да се повлияе върху някои дейци във Втория интернационал и да бъдат привлечени те в защита на македонската кауза.

През 1904 г. на страниците на сп. „Нойе цайт“ Я. Сакъзов се противопоставя на твърденията на сръбския социалист М. Попович, че революционното движение в Македония е инспирирано от България. Той посочва обективните причини за неговото зараждане и развитие – деспотичния османски режим и терора срещу българското население³⁰. През 1907 г. се подготвя провеждането на VII конгрес на Социалистическия интернационал в Щутгарт. БРСДП приема инициативата, въз основа на резолюциите на МСБ от февруари 1904 и ноември 1906 г. за пълна автономия на Македония, да постави отново въпроса за защита на населението от тази област³¹. С решение на ЦК от 10 март 1907 г. е изготвен специален адрес до МСБ, публикуван в партийния орган³². Изпратен е до Интернационала и носи дата 12 април, подписан от Я. Сакъзов, П. Джидров, Кр. Пастухов и К. Бозвелиев като секретар³³. В адреса си издига искането МСБ да се застъпи за даване автономия на Македония, така както е предвидено в решенията на Берлинския мирен договор. Изтъква се, че въпреки намесата на Европа и въвеждането на Мюрцшегската реформена програма след 1903 г. не са постигнати никакви реални резултати. Напротив, „националистическите пропаганди в страната (Македония – б. м., К. Т.) внасят един невиджан терор и я правят постоянен източник на война“ не само за Балканите, но и за цяла Европа. В духа на подготвяния конгрес по-нататък се отделя място на „призрака на войната“, използван от монархизма за увеличаване на армията и ограничаване на демокрацията. Предвид на всичко това, българските социалисти търсят съдействието и подкрепата „в името на цялото робско население, в името на традициите и идеалите на самия Интернационал“³⁴. В резултат на тези действия МСБ изпраща нарочен циркуляр до секретарите на членуващите в Интернационала партии още на 23 април с.г. Специално внимание се обръща на Англия, Франция, Италия, Австрия, Германия и Русия с препоръка да се заинтересоват съответните правителства за положението в Македония чрез депутати социалисти в парламента и посредством кампания в пресата. Освен това се посочва, че МСБ не вижда нищо обезпокоително за присъединяване към протеста с провеждане на Международен ден в защита на мира и проява на интерес от съответните страни за положението в Македония³⁵. В циркуляра директно се повтарят внушенията на българските социалисти за тежкото положение на македонския роб, за толерантното отношение на великите сили към официалната турска власт с цел да се постигнат нови икономически концесии.

Стъпката на широките социалисти е похвална, доколкото повдига македонския въпрос пред международната социалдемократия. Вярно е, че лозунгът за автономия съвпада с този на Вътрешната организация, но в същото време се следват общите препоръки на Интернационала, без да се изясняват характерът на въоръжената пропаганда, ролята на отделните балкански монархии и техните стремежи. Но дори срещу малкото, което прави БРСДП, е осъществен опит от тесните социалисти то да бъде дискредитирано, вместо да се обединят усилията в защита на националната кауза. На 3 май 1907 г. Г. Кирков изпраща дълго писмо до МСБ от името на ЦК на БРСДП (т.с.), където се обявява против автономията, искана от широките, а малко по-късно и второ писмо, в което последните са квалифицирани като буржоазна партия. Хюисманс обаче оставя тези две писма без последствия като обидни за МСБ и за широките социалисти³⁶.

В партийния орган в „Работническа борба“ Илия Янулов изяснява заетата от широките социалисти позиция по македонския въпрос. Основната идея, която той застъпва, е, че трябва да се използва положителното отношение на отделните социалистически партии и на някои дейци от Интернационала за популяризирането на македонския проблем пред парламентите на Европа и в печата. Целта е да се окаже натиск върху правителствата, в чийто възможности е решаването на македонския въпрос. Илия Янулов изтъква, че работата по пропагандирането на македонската кауза и борбата за автономия, така както е поставена от Вътрешната организация, ще се отрази благоприятно и върху гражданските позиции на БРСДП³⁷.

На 15 април 1907 г. се провежда голямо събрание в цирк „България“ с оратори Ил. Янулов и Я. Сакъзов. Първият застъпва идеите, развити в печата, и запознава събраниято с направеното до момента пред МСБ и получените вече отговори от неговия Изпълнителен комитет и лично от секретаря Камил Хюисманс до К. Бозвелиев. В речта си лидерът Я. Сакъзов се противопоставя на несправедливите упреци към БРСДП за нейната недостатъчна заинтересованост по македонския въпрос. Той разглежда позицията на социалната демокрация и прави ретроспекция не само у нас, но и пред Интернационала. По-нататък посочва, че най-голям интерес от решаването на македонския въпрос има населението от съответните райони, а българските социалисти са дали достатъчно доказателства, че се борят за своите братя и за свободата на Македония, но само една демократична България може да бъде гаранция, че македонският въпрос няма да бъде експлоатиран от монархизма. Приетата от събраниято резолюция е именно в такъв дух – борба против монархизма и засилването на милитаризма, за пълна автономия на Македония и Одринско, против дележническите стремежи на балканските страни³⁸.

Първомайският празник на труда преминава под лозунга „Свобода на Македония“. Както пише в „Работническа борба“, на българския пролетариат, близък по народност и по територия, се пада честта да протестира против „тиранията в Македония и да иска пълна автономия на тая страна и пълна свобода на всички народности там“. В деня на самия празник отново е свикано събрание с оратори А. Цанков, Е. Николов, Гр. Василев и Гр. Чешмеджиев. Разгледани са отношението на работническата класа към борбата в Македония, позицията на монархизма и нарастването на милитаризма, опитите за задушаване на демокрацията в страната. На събраниято е приета резолюция, в която се изтъква необходимостта от единство на работническата класа и социалната демокрация в борбата срещу капитала, срещу монархическата система на управление и нарастването на милитаризма, за пълна автономия на Македония³⁹.

Македонският въпрос е в центъра на вниманието на проведения през юли 1907 г. XIV конгрес на БРСДП. Рефератът по националния проблем е изнесен от Я. Сакъзов. Той констатира, че макар и страничен, македонският въпрос влияе върху целия обществено-политически живот в страната. Сакъзов застъпва тезата, че неговото решаване зависи от меродавните европейски сили. Задачата на партията, според социалистическия лидер, е да възпитава автономни чувства у населението и да „култивира интернационалните“. Същевременно се обявява против силите, действащи за присъединяването на Македония към България или за „създаване на други пертурбации за нейна изгода“, настоява да продължи работата на партията пред Интернационала за на-

месата на европейските сили за реформи в Македония⁴⁰. По този повод Александър Людсканов пише на д-р Стоян Данев: „Интересно е мнението на Сакъзов в социалистическия конгрес да се очаква подобрението на македонските работи, в което твърдо вярва, само от реформаторските действия на силите.“⁴¹

Отношение към поставения за разглеждане въпрос вземат всички по-изтъкнати дейци на социалистическата партия. Издигнатите и защитавани идеи са твърде симптоматични. Фактически на конгреса се оформят две становища относно пътищата за решаване на този важен проблем. Едното застъпва тезата за войната като възможен изход. Най-изявен неин привърженик се явява Григор Василев. Повлиян от контактите си с ръководните дейци на ВМОРО, той смята, че една война с Турция е неизбежна поради факта, че тя няма да отстъпи своите територии без сила и следователно тази идея трябва да се възприеме като възможна. А тъй като България има най-големи интереси в Македония, то без съмнение е, че ще воюва срещу Турция. Въпросът е дали ще бъде присъединена Македония. Гр. Василев посочва, че ако населението „каже да, то никой социалдемократ няма да се възпротиви“. Подобно е изказването на Петър Джидров. Основателно е неговото твърдение, че не социалната демокрация ще реши македонския въпрос, а действията на българското правителство и то най-вече чрез средствата на дипломатията.

Другото становище е застъпено от Ас. Цанков, А. Конов, Н. Габровски, Я. Сакъзов. За тях намесата на МСБ и европейската общественост е наложителна. В приетата резолюция се препоръчват подпомагането на Вътрешната организация, откъсване на македонската емиграция от влиянието на двореца, противопоставяне на въоръжените акции от страна на България. Потвърждава се възприетата вече линия на всестранно осветляване на македонския въпрос пред социалната демокрация в Европа, „според международното и фактическото положение в Македония“⁴².

Резолюцията, приета на конгреса, не възприема вижданията на Гр. Василев за войната и тезата на Я. Сакъзов за противопоставяне на силите, стремящи се към присъединяването на Македония към България. Духът е умерен, откъдето идват и критиката, и обвиненията на тесните социалисти, че БРСДП се е поставила в услуга на буржоазията, а оттам и на монархизма. БРСДП (т.с.) апелира за класово осъзнаване и организиране на пролетариата, чрез което ще се достигне до освобождението на поробените народи и премахване на капиталистическите наредби. Пробуждането на македонския роб, според тесните социалисти, е възможно само без „общоделците“ и против тях, „това е дело на социалната демокрация“⁴³. Крайната оценка е, че „общоделците“ тласкат работническата класа да подаде ръка на буржоазията и, ако се наложи, да сложи костите си за нейните интереси. Тук се очертава и една от основните разлики между двете социалистически организации. БРСДП (т.с.), за разлика от широките социалисти, абсолютизира принципа за първенството на класовата борба над националната, а освен това отрича правото на БРСДП да бъде социалистическа партия.

В същото време радикалдемократите наричат приетата от конгреса резолюция „нескопосана“, а част от идеите, заложили в нея, заимствани от тях самите и Прогресивнолибералната партия. Оценка е, че в резолюцията няма „нищо социалистическо, което не ѝ пречи да съдържа изобщо трезви мисли по македонския въпрос“⁴⁴.

Големите надежди, изразявани в партийните среди по отношение на Втория ин-

тернационал и македонския въпрос, се оказват краткотрайни. На конгреса в Шутгарт през 1907 г. присъства Янко Сакъзов⁴⁵. Там е обсъждан въпросът за милитаризма и международните конфликти. Поради липса на ясна позиция по националния въпрос на Балканите, пропагандистките действия на Интернационала не са от голяма полза за македонското движение⁴⁶. След завръщането си в България Янко Сакъзов тъжно констатира в печата, че македонският въпрос само у нас „заема голямо място“, а в Интернационала господства погрешното становище, че осъществените от султана и великите сили реформи са напълно достатъчни за подобряване положението на населението в Македония⁴⁷.

Последният партийен конгрес, на който е подкрепен принципът за автономия на Македония, е XV, проведен през лятото на 1908 г., непосредствено след избухването на Младотурската революция. Поради все още неясната обстановка в Турция и на Балканите не се изработва общопартийно становище към нея. Единственият проблем, който донякъде кореспондира с националния, е критиката към в. „Камбана“, обвинен, че прокарва по македонския въпрос възгледи, неотговарящи на партийните⁴⁸.

Възприетата от партийните конгреси официална линия в подкрепа на автономията на Македония се пропагандира и защитава, но същевременно се изказват и други становища. Това проличава при оценката на всяко конкретно действие и събитие, свързано с борбата на българите в Македония и Одринска Тракия, както и с проявите на самата Македонска революционна организация.

Партийната линия, очертана в конгресните решения, е дообогатявана в зависимост от развитието на сложния национален въпрос. Според конкретните действия на ВМОРО и водената от нея борба, се забелязват и нюансите във възгледите на част от дейците в редовете на БРСДП.

Във фокуса на събитията през късната пролет и лятото на 1903 г. са слуховете и самото избухване на Илинденско-Преображенското въстание. През май и юни, въпреки съпротивата на правителството на Народнолибералната партия, се провеждат много митинги и събрания срещу действията на турската власт по отношение на българското население след Горноджумайското въстание⁴⁹. Критиката е насочена и срещу върховистите, чиято неправилна тактика, според социалистите, е довела до тежки жертви от страна на българите и поражение на революционното дело⁵⁰. За 1 юни е предвидено свикването на митинг, на който трябва да говорят Я. Сакъзов и П. Джидров на тема „Социалната демокрация и отношението ѝ спрямо турския и руския деспотизъм“. Той, както и митингът на тесните социалисти от 25 май с.г., е осуетен. В пресата БРСДП обвинява правителството, че с бездействието си не се е противопоставило на шайките от македонстващи, които се люшкат между гладната смърт и залька хляб, между шайкаджийството и затворите – платени оръдия на висши величия⁵¹.

Революционните събития от лятото на 1903 г. получават широк отзвук в Княжество България. Вестта за Илинденско-Преображенското въстание е посрещната с интерес, съчувствие, но и с тревога⁵². Не остава назад и БРСДП при изразяване на готовността си за подкрепа на въстаналите българи в Македония и Одринско⁵³. При първите известия за въстанието в партийния вестник „Единство“ се отбелязва: „Една народна сила кърши веригите на петвековното робство и е готова да се изчерпа свършено или да победи.“⁵⁴ Започналият да излиза в началото на август нов орган на БРСДП – в. „Работническа борба“, в рубриката си „Вътрешен преглед“, отделя спе-

циално място на македонския въпрос във всеки свой брой. Така, за около три месеца излизат над тридесет материала, посветени на въстаническите действия, на поведението на българското правителство и княза, на турските власти и великите сили. Публикуват се документи на Вътрешната организация – декларации, меморандуми, дава се статистика на жертвите от въстаналите райони⁵⁵.

Илинденско-Преображенското въстание е характеризирано многократно от БРСДП като революция, предизвикана от ненормалните условия в Османската империя. Но тук се извежда на преден план и отговорността на Европа и великите сили, целящи запазване статуквото на Балканите. Турският деспотизъм се разглежда като дело на „международния деспотизъм и на неговата най-вярна слугиня дипломатията, а за великите европейски държави са по-важни печалбите, които извличат от подкрепата на турската тирания, отколкото освобождението на роба“⁵⁶. Османската империя, с подкрепата на същите сили, се стреми да унищожи или изгони българското население посредством „ятагана на джелатите“. В пресата е показан религиозният фанатизъм, с който турската редовна войска се разправя с въстаниците, с един народ, „борещ се за свобода и култура, с което се цели обезлюдяването и опустяването на Македония“⁵⁷.

Социалистите от БРСДП изразяват открито симпатията си към революционната сила на въстанието и ВМОРО, застанала начело на борбата. Доказателство за това е публикуването на нейната декларация с исканията за християнски управител на вилаетите, непринадлежал никога към турската администрация, за международен контрол и въвеждане на така дълго обещаваните реформи⁵⁸. Същите искания са подкрепени на митингите, организирани от БРСДП, като същевременно се отправят призови и към българското правителство да стори нужното за въстаналите. Такива митинги са организирани в Казанлък с оратор К. Бозвелиев⁵⁹, Търново – със сказка на Н. Габровски⁶⁰, Ямбол – д-р П. Брънеков⁶¹, София – Я. Сакъзов и И. Янулов⁶². На всички тях категорично е показано, че борещите се са част от българския народ и се иска създаването на всички „улеснения на въстаналите с парични, припасни и всички средства, от които се нуждае всяка въстаническа дружина“, за морална подкрепа на македонското дело⁶³. Илия Янулов предлага да се изпрати рапорт до МСБ, в който да се защитят справедливите искания за автономия, като в същото време се обявява против някои социалистически органи в чужбина, държали поведение срещу македонското освободително дело⁶⁴.

Широките социалисти разглеждат комплексно решаването на националния въпрос, изострил се до критичната точка и заплашващ мира между Турция и България. На първо място се обсъжда политиката на правителството на управляващата Народнолиберална партия⁶⁵. Смята се, че като антиконституционно и недемократично, наложено по волята на княз Фердинанд, то е неспособно да реши националния въпрос. Дори в такъв важен момент, когато въстанието е в ход, социалистите считат, че правителството е „смаяно и не знае какво да прави“. Нотата на министър-председателя Рачо Петров до великите сили от началото на септември 1903 г. кара лековерното мнозинство да се радва, че най-после скръстените ръце ще се протегнат за помощ на роба⁶⁶. В центъра на критиката обаче стои княз Фердинанд с неговите безплодни дипломатически разходки. В момент, когато българското общество е наелектризирано от събитията в Македония, той разпуска Народното събрание и насочва цялата енер-

гия на партиите към изборната борба. Затова князът е наречен „самодържец“, поел в ръцете си вътрешната и външната политика, „изключително по съображения на престола и династията“⁶⁷.

Социалистите виждат първата стъпка към правилното решаване на националния въпрос в смяната на правителството с ново, конституционно и парламентарно, опиращо се на народното доверие⁶⁸. Според представителите на БРСДП, всеки от властващите политици е „допринесъл нещичко, за да измести македонското движение от естествения му път“. Партията остро се противопоставя на виковите за война като неоснователни и вредни. Те се оценяват като низка спекулация с единствената цел да се тревожи българското общество⁶⁹. Социалистите посочват, че някои ще нарекат една такава война „освободителна и справедлива, но с нея по-скоро ще подлеем вода във воденицата на оная безбожница – дипломатията, която има в своя изстребителен за българите план тъкмо тая война като венец на изстребителното на българското племе дело... За да се запази, България трябва да избере мира!“⁷⁰

Обявявайки се против войната, БРСДП отчита, че в момента България е в пълна изолация. Разглеждат се двата възможни изхода от войната. В случай на победа, Македония няма да бъде присъединена към България, а към заинтересованите големи и малки държави, докато при поражение, българските „царедворци ще погребат и последните останки от конституционния режим в свободна България“⁷¹. Но най-заинтересованата за мира в момента е самата християнска Европа, която „дава пълна свобода на султана да потуши революцията, дори като обърне цяла Македония в пустиня“⁷². Така, редом с критиката срещу правителството и княза, БРСДП, макар и противоречива в оценките си, показва двуличието на европейската дипломатия и изказва съмненията си, че на Македония ще бъде дадена действителна политическа автономия.

При оценката на крайните резултати от въстанието в Македония и Одринско БРСДП се солидаризира с мнението на част от дейците на Вътрешната организация, представители на левията в нея. Неуспехът се разглежда като следствие от прибързаното избухване на въстанието, за което причината виждат извън поробените области. Посочва се, че тази преждевременност е нанесла вреда на освободителното движение в смисъл, че „с повече жертви са постигнати по-малко резултати, отколкото ако голямото революционно избухване закъснее с година или две“. И все пак, за бъдещото въстание революционната организация е натрупала повече опит и вяра, а бодрите сили на населението са оценили „рационалността на въстаническите средства, за да се постигне европейската намеса за облекчение участието на поробените от турската деспотия“⁷³. И. Янулов обръща внимание обаче, че големите военни успехи на въстаниците и безпримерната саможертва на мирното население не отговарят на политическите резултати и на предложените от Австро-Унгария и Русия реформи⁷⁴.

Изходът за решаването на македонския въпрос БРСДП вижда във вътрешното уреждане на страната и спазването на Търновската конституция, препоръчва се начело на управлението да застанат лица, „изхождащи от Парламента, изразяващ не фалшивата, а истинската воля на народа“ и поведат самостоятелна външна политика в интерес на цялата нация⁷⁵. Социалистите са против раздухването на братоубийствени войни между балканските народи, подбуждани най-вече от Русия и Австро-Унгария. Те се обявяват за споразумение между балканските държавици като предварително

условие за излизане от тяхната политическа изолация. Дейците на БРСДП виждат Македония като ядка на митнически, а след това и на политически съюз в рамките на бъдещите съединени щати на Европа⁷⁶. Н. Габровски, както и друг път се е изказвал, е за политика на тясна дружба, на стопанска и политическа солидарност между балканските народи, за конфедерация. Нейното начало да бъде поставено с митнически съюз, с постигане на общо споразумение за действие при решаване на македонския въпрос върху почвата на автономията, която да се превърне в преграда срещу завоевателните планове най-вече на Австро-Унгария и Русия⁷⁷. Така, още през този период се търси мирна алтернатива за решаване на македонския въпрос, отрича се войната като средство за постигане на национално обединение.

Макар и да обсъждат възможните изходи, социалистите отчитат апетитите на балканските държави към Македония, разкриват зловредната роля на турското правителство, което противопоставя една нация на друга, като използва техните амбиции и стремежи за влияние. БРСДП припомня за султанското ираде, припознало сръбската народност в Османската империя и по-специално в Македония, което „обезпечава и в бъдеще националните раздори на Балканите, гарантира политическото размирие“⁷⁸.

След Илинденско-Преображенското въстание БРСДП продължава да следи развитието на революционната борба в Македония и Одринско, както и състоянието на самата Вътрешна организация. При представяне на положението се забелязва известна информативност, търсят се не различията, а положителните страни от развитието на революционната борба. БРСДП подкрепя действията на Вътрешната организация като цяло; приема, че тя е единствена бореща се сила за свобода „чрез поробения народ“.

Противоречията във Вътрешната организация не остават извън ползването на партията. Причините за тях се търсят в различното отношение на отделните течения към бойната тактика и средствата за борба, в отслабването на организацията след преждевременното въстание, а така също и в българското правителство и двореца⁷⁹. Самите социалисти признават, че в редовете на социалната демокрация няма единно мнение към освободителното движение и дело⁸⁰. Оттук и критиките, срещащи се за Вътрешната организация като цяло, която хитрувала, приемайки правителствени помощи, а, от друга страна – се противопоставяла на опитите за контрол върху нея. Но главният удар е насочен срещу правителството и двореца, които, според в. „Работническа борба“, не се отказват от практиката през последните 10 години да „експлоатират отечестволюбието и предаността на македонските патриоти“ и се стремят да ги използват за „външнополитически цели и отстъпки на българския княз по пътя на неговото признаване за независим от султана владетел“⁸¹. Социалистите стигат дотам, че поставят на една плоскост действията на официалната турска власт и на княз Фердинанд като съвиновници за нещастията на българите в Македония и Одринско⁸².

Разбира се, в периода след въстанието БРСДП отчита цялата сложност на обстановката в Македония. Затова тя особено остро реагира срещу изпращането на „казионни чети“, които са не само „приятни на султана“, но и спъват реформеното дело в областта⁸³. Тези чети се разглеждат като оръдие на панбългарската и дворцова политика, с която се вреди на общото освободително дело⁸⁴. Вместо да се води братоубийствена и безсмислена борба между „върховистите“ и „вътрешните“, усилията на революционното движение, според социалистите, трябва да се насочат към

противопоставяне на македонизма, който също се стреми да унищожи Вътрешната организация или поне да я подчини⁸⁵. Като оръдие на султана в борбата срещу Вътрешната организация се сочат и изстребителните действия на сръбските и гръцките чети. Възмущението срещу последните се засилва особено силно след погромите, извършвани над българските села, противопоставили се на патриаршеския натиск. Затова и оценката, че у „Патриаршията има толкова християнство, колкото човеколюбие у султана“, е напълно оправдана⁸⁶.

През март 1905 г. БРСДП посреща положително решението на Скопския революционен окръг за поемане на част от работата на административната и съдебната власт с единствения мотив да се подобрят условията на живот на българското население. Целта е да се противодейства на турските своеволия със средствата на Вътрешната организация⁸⁷.

Партията отделя особено внимание на процеса на обединяване на теченията в революционната организация през цялата 1905 г., като отразява работата на регионалните конгреси и особено на Рилския обединителен конгрес от септември с.г. На него се сблъскват две течения, категоризирани от Хр. Силянов като радикалреформаторско и умерено⁸⁸. След Рилския конгрес са публикувани за първи път документите на организацията – новият устав и правилник. В тях залягат два основни принципа – изборност на всички органи и длъжностни лица и намаляване на централизацията⁸⁹. Новият устав отразява идеологията на левицата, застъпен в чл. I – сплотяване на всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност, за извоюване на пълна политическа автономия. В устава никъде не фигурира името на народа, повел борбата срещу чуждата власт. Това се оценява като възможност за спомагане на бъдещото свободно самоопределение и развитие на всички народности. Но организацията по състав продължава да бъде изключително българска, което проличава и от възприетия принцип за борба срещу гръцките и сръбските чети, проводници на политиката на съответните правителства⁹⁰. Решението за всенародна борба като крайно средство, възприето от организацията, се разглежда от Христо Силянов в смисъла на проява на отрицателно отношение към Илинденско-Преображенското въстание и като „догма, издигната под влиянието на теоретиците на социализма, което означава отхвърлянето на въстанието изобщо като средство“⁹¹.

Социалистите от БРСДП следят внимателно работата на Рилския конгрес и приветстват постигнатото обединение. Разцеплението, според тях, е допринесло много вреда на македонския роб и на България. Разгръщането на революционната борба вътре в Македония само ще бъде от полза за Княжеството и за освободителното дело. Илия Янулов помества в сп. „Ново общество“ значителна част от новия устав, като демонстрира донякъде симпатия към левицата във ВМОРО⁹², а същевременно посочва, че становището на организацията е становище на партията, „което ние сме пропагандирали и защитавали толкова години“⁹³.

Помирението на теченията във ВМОРО улеснява свикването на македонска конференция. Инициативата излиза от група варненци още към края на 1904 г.⁹⁴ Свикването ѝ става възможно в началото на декември 1905 г., непосредствено след Рилския конгрес⁹⁵. От избраните 296 делегати присъстват 250 представители на различни партии. Между тях са Я. Сакъзов, Г. Василев, Д. Хаджидимов, идеолог на левицата във ВМОРО и други социалисти⁹⁶. Създадената организация е наречена Благодетелен съюз.

Нейната основна цел е да подкрепя морално и материално угнетените българи в Македония и Одринско и се афишира благотворителния ѝ характер. Имотите на Македоно-одринските дружества в България се предават на разпореждане на Благотелния съюз, а в Управителното тяло са включени представители на всички политически партии, между които и лидера на широките социалисти⁹⁷. Според „Работническа борба“, от поставените цели на организацията се вижда, че тя има „националистически характер, когато пък новият устав на ВМОРО си поставя за цел да сплоти в едно цяло всички недоволни елементи в Македония и Одринско, без разлика на народност, за извоюване на пълната политическа автономия“⁹⁸. Григор Василев в момента също смята, че това е панбългарска организация⁹⁹.

Наскоро след конференцията се съобщава в социалистическата преса, че Янко Сакъзов не е успял да присъства на заседанията на Управителното тяло¹⁰⁰ и неговата позиция веднага е критикувана от в. „Пряпорец“ като „мълчаливо отказване, без да чуем мотивите за това“¹⁰¹.

В самата БРСДП се проявява тенденция на обвързване с общодемократичния поток в подкрепа на македонското дело и участието на Янко Сакъзов в Благотелния съюз е именно проява, макар и колеблива, в тази насока. От 1906 г. най-вече у Григор Василев личи постепенната еволюция към общобългарско, патриотично решение на националния въпрос. В обширна статия „Македония към България“ той отново се връща на старата тема за участието на социалистите в освободителното движение. Той смята, че в българския обществен живот ярко са се открили две течения по отношение съдбата на поробените области – монархическо, желаещо да подчини македонското революционно движение, и демократично, представяно от тесни и широки социалисти и радикалдемократи. Гр. Василев се противопоставя на тесносоциалистическото схващане, което продължава да бъде в сила, че пролетариатът не бива да се меси в македонския въпрос поради своите специфични задачи и излиза с аргумента, че с неучастието си само ще „закрепим сегашното всесилие на монархизма“. Той заключава, че „така пролетариатът пак ще участва..., само че в полза на монархизма и против ценните интереси на социалното развитие на България, против интересите на самия пролетариат, против свободата на Македония“ и апелира за единодействие на демократичния поток¹⁰².

Други представители на БРСДП, като И. Янулов и Кр. Станчев, застават съвсем открито на позицията на левицата във ВМОРО. Препоръките са „революционното движение да се отрече окончателно от всяка външна помощ, а да се черпи от вътрешната и да се отправят усилия към местната реформена работа“, да се премине към „икономическа защита на населението, за икономическо стабилизиране на самата Македония“¹⁰³.

Следейки тенденциите в социалистическите среди, в. „Пряпорец“ пише през 1906 г., че сред тях се наблюдава „смешно положение – измежду техните редове се вербуват маса революционери, които отиват да мрат за Македония и Одринско и конкретно по отношение на „Работническа борба“ констатира, че напоследък поне се чувства едно отрезвяване на националния въпрос“¹⁰⁴. В буржоазната преса позицията на БРСДП се обяснява със зловредното влияние на социалистическите идеи и особено с неправилното отношение към държавата по принцип.

Към края на 1906 г. се прави опит за свикване на нов общ конгрес на македон-

ската организация. Вместо това е организирано съвещание, на което присъстват представители изключително на умереното течение. На него са направени четири важни поправки към решенията на Рилския конгрес, отнасящи се до дейността на организацията. Потвърждава се принципът, че Вътрешната организация е революционна по характер и начин на действие, а културно-икономическата борба ще подпомага революционните задачи. Подкрепя се борбата срещу гръцките и сръбските чети, терорът срещу враговете и извършването на атентати. При обсъждане въпроса за материалната издръжка на организацията се прави един съществен компромис, като се допуска приемането на помощи отвсякъде, без обвързване с каквито и да било ангажименти. Препоръчва се организацията да има към България приятелска и коректна политика и се апелира за нейната морална и материална подкрепа. Отхвърлени са уставът и правилниците като непрактични, създаващи анархия в организацията¹⁰⁵. Според някои изследователи, „законните и единодушни решения на един редовен конгрес са отменени от едно нередовно събрание“; серчани са отлъчени, а двете противоречащи си дотогава групи на Хр. Матов – Ив. Гарванов и тази на Б. Сарафов се обединяват¹⁰⁶. Последните трима влизат в Задграничното представителство на Вътрешната организация. С това взаимоотношенията между двете течения на македонската организация се обтягат и се засилва взаимното недоверие между тях. Серчани категоризират умерените като продължители на върховизма¹⁰⁷.

Разнобоят вътре във ВМОРО, както и сред българската общественост, е твърде неподходящ за момента. Общата цел – освобождението на българите в Македония, изисква максимална концентрация на силите и интересите сред всички заинтересовани кръгове за осъществяване на тази първа и главна цел.

В самата БРСДП, макар и единна около лозунга за автономия на Македония, започват да се оформят различни виждания за решаването на националния въпрос, като някои групи или личности гравитират все по-открито към левицата във ВМОРО или умерените в нея. Както се видя, това особено ясно проличава при дискусиите по време на XIV партийен конгрес през 1907 г. Двете най-ярки фигури, изразяващи тези тенденции, са Кръстю Станчев, започнал да издава в. „Камбана“ от октомври 1907 г., а другата – Григор Василев, първоначално сътрудник на в. „Гражданин“ (юни 1907 г.), а от ноември и на в. „Илинден“. Последният е плод на усилията на Задграничното представителство, поставило си за задача да изнесе идейните и тактическите спорове пред българската общественост и да подготви почвата за бъдещ обединителен конгрес¹⁰⁸.

Според Хр. Силянов, първоначално илинденци имаха за задача да се справят с кресливите бележки и закачки на „Камбана“, която съчувстваше на серчани¹⁰⁹. „Камбана“ има по-друга оценка за вестника. Защитата на Вътрешната организация и същевременно пропагандирането на идеята за война са „две работи, които взаимно се изключват. Пропагандирането на идеята за война е даже, от чисто националистическо гледище, пагубно. То ще увеличи само гръцките и сръбските чети в Македония.“¹¹⁰ По този повод партийният орган на БРСДП смята, че в. „Илинден“ е свързан със сарафистите, инспирирани от Външното министерство¹¹¹.

Всъщност „Камбана“ заема ярка антимонархическа позиция. За нея личният режим е в разрез с идеалите на демократична България и, поставяйки на разглеждане македонския въпрос, често стига до крайност¹¹². Вестникът изразява своите симпатии

към одринчани и серчани и предприема атаки срещу Б. Сарафов като „агент на мегаломанската политика на българското правителство и българския монархизъм“. Макар и ясно да говори за българския характер на революционната борба и за българския елемент като основен фактор, „Камбана“ се противопоставя на ролята на България, като сееща корупция в македонското освободително дело. Допуска и сериозни залитания, поставяйки на една плоскост България, Гърция и Сърбия, както и изпращаните от тях чети¹¹³.

В края на ноември 1907 г. цялата страна е разтърсена от вестта за убийството на двамата видни дейци – Борис Сарафов и Иван Гарванов. След смъртта на Д. Груев през 1906 г., посрещната от всички среди в България с огромна покруса, това е нов повод за поставяне на широко обсъждане състоянието на македонския въпрос и проблемите във ВМОРО¹¹⁴. Общо е мнението, че убийството на Сарафов и Гарванов е предизвикало идеен хаос сред българското общество. В печата и в Народното събрание се водят бурни дискусии и се хвърлят взаимни обвинения¹¹⁵.

Партийният орган в „Работническа борба“ и социалистическата „Камбана“ отразяват извършеното и търсят причините за него. И двата вестника осъждат акта на това „подло“ убийство и порицават извършителите. „Камбана“ патетично задава въпроса: „Нима една организация, една група революционери, противна на Сарафов, нямаха на ръка други средства, за да прокарат своя възглед по революционната борба, какъвто и да е той, по пътя на честното и открито съревнование.“¹¹⁶ И двата вестника са единодушни, че мотив за убийството са разцеплението и липсата на единство, „враждата между вътрешните и тукашните“¹¹⁷. „Работническа борба“ сравнява загубите от братоубийствата и пролятата кръв с тези на руското революционно движение¹¹⁸.

Социалистите търсят мотивите и извършителите на убийството. За тях основна вина носи българският монархизъм, който чака „с помощта на пролятата кръв в Македония да си изкове златна корона за България“¹¹⁹. И все пак главните нападки са насочени срещу правителството на Народнолибералната партия. То е посочено за интелектуален убиец на Сарафов и Гарванов. За социалистите „Македония страда от чуждия гнет, а България от гнета на партии и държавни мъже“¹²⁰. Нападките срещу правителството обаче не са едностранни. То е обвинено, че е подкрепяло Сарафов, но същевременно е поддържало тесни връзки с неговите противници, а в „домове, пазени от стражари, си е почивал „гоненият“ Сандански“¹²¹. Коментира се, че правителството толерира едни, всява раздори, анархия и антагонизъм сред революционните среди. За оръдие на тази политика се сочи именно Б. Сарафов, който разполага с „българските държавни сили, за да мачка другото течение“. Тая върховистка политика, според „Камбана“, уби хората, някогашни герои, които тя привлече да ѝ служат. Именно подхлъзването към правителството и поставянето в негова услуга са основното прегрешение на Сарафов¹²².

„Работническа борба“ също продължава обвиненията си към управляващите: „... Тази срамна политика на българските власти има за цел завладяването и омаляването на вътрешната и външната организации, защото чрез тях лесно може да се крепи тиранията в България, може лесно да се създаде пожар отвъд Рила.“¹²³ „Камбана“ допълва, че българското правителство, чрез своята монархическа външна политика, системно е използвало недоволството в Македония, за да насилва Високата

порта и да влияе върху великите сили, за да направят отстъпки на българския монархизъм, поради което и отношението на правителството към македонските дейци и организации „е било винаги неморално“. Ако в България съществува еднакъв правов ред за всички, включително и за македонските дейци, то престъпления от този род не би имало, завършва в. „Камбана“¹²⁴.

Но докато централният партийен орган в. „Работническа борба“ е твърде пестелив и приключва с няколко материала по въпроса за убийството, то „Камбана“ продължава и по-нататък да се занимава с него. Статиите са дело най-вече на Кръстю Станчев. Постепенно той открито застава в защита на Яне Сандански и серчани. На нападите на в. „Вечерна поща“, че „Камбана“ държи предателско поведение, заставайки зад Сандански, последната отговаря, че самите инспиратори на убийството също са в добри отношения с него¹²⁵.

Макар и да има рационални елементи в написаното в „Камбана“, на моменти се забелязват сериозни противоречия. На нейните страници се прокарва идеята, че националното обединение на Македония с България ще бъде пагубно за освободителната кауза. Причината се вижда, на първо място, в ролята на Турция. Всеки стремеж за обединение ще доведе от нейна страна до убиване на всичко способно за културна и революционна борба сред българското население на македонска територия. Другите сили, които ще противодействат на националното обединение с още по-голяма агресивност, са Сърбия и Гърция. „Този втори обръч става още по-ужасен и терористичен със засилването на нашата монархо-милитарна четническа политика, с гръцките погроми в България и с изключителното отслабване на Вътрешната организация. На трето място се сочат великите сили, които също ще се възпротивят и ще продължат да дават на всеки пет години по една пъдарска реформа, но не и автономията на Македония.“¹²⁶

В друга голяма статия във в. „Камбана“, посветена на убийството на Сарафов и Гарванов, отново се разглеждат причините за това дело. Обръща се внимание на противоречията в организацията, определящи се от различните условия, при които действат дейците, и от полученото наследство, след унищожаването на върховизма. Друг съществен елемент е, че в движението са навлезли професионални революционери, които в своето болшинство произхождат от върховистката фракция. Между техните интереси и тези на Вътрешната организация съществува огромна разлика, защото „за последните свободата се явява не въпрос на търговия, а на живот и смърт“. Посочва се още, че за първите основното е да бъдат до държавната хазна, а вторите се страхуват от тесни връзки с българското правителство. Именно прекаленото обвързване на Сарафов със стамболовисткия кабинет се приема за негов най-голям грях. С дейността си през 1904 г., увлечен от сближението между княз Фердинанд и крал Петър, със сръбски пари, той позволява навлизането на сръбски чети в Македония, превърнали се впоследствие в голяма напасть за българите там. Наред с връзката с правителството, въвеждането на отхвърлените върховистки принципи се сочи като втора голяма грешка на Сарафов. Затова в статията се прави изводът, че с ликвидирания на македонския деец ще се премахне основното противоречие¹²⁷. „Убийството, пише по-късно „Камбана“, трябва да накара честно мислещите да се сложи край на анархията и да се отговори на въпроса – докъде е доведено македонското освободително движение от македонци и македонстващи.“¹²⁸

Оневиняването на Яне Сандански продължава и по-нататък. От една страна, се твърди, че принадлежността на Коста Паница към организацията на серчани не е достатъчен аргумент, за да се хвърля вината върху нея. От друга, се развива тезата, че присъствието на Яне и другарите му в България, непосредствено преди убийството, е свързано с намеренията им да се „турят начело на една широка мирна пропаганда на своето верую по революционното дело в Македония, следователно те не са могли да готвят убийства като станалото“. Действията на К. Паница се обясняват с желанието му да докаже своята лична привързаност към Сандански¹²⁹.

Линията в защита на серския революционен деец в „Камбана“ става напълно открита. Тя се противопоставя на грубите обвинения срещу Сандански, че е главорез и изнася факти за използване на името му в борбата срещу неудобните на правителството чиновници¹³⁰.

През януари 1908 г. в „Камбана“ излизат поредица големи статии под наслов „Правителството и Македония в светлината на последните убийства“. Авторът приема, че след убийството на двамата революционери в България се разиграва една административно-съдебна мистерия. Като главен виновник се сочи стамболовисткото правителство, стремящо се да тероризира както народа, така и княза чрез националистическата аларма¹³¹. Единствената цел на народнолибералите е „да продължат дните на своето властване“¹³². Накрая вестникът отново се спира на греховете на Сарафов – отчуждаване на обществото от македонското дело, вследствие на изнудвания и убийства, злоупотреби, корупция, лично обогатяване на него и най-близките му хора със средствата на организацията, минаване в услуга на сръбското правителство и най-тясното обвързване с това на Д. Петков¹³³.

Нападките на „Камбана“ се насочват и срещу в. „Илинден“ и „неговата задкулисна“ роля в целия този спектакъл. Основната критика срещу „илинденци“ е, че те подценяват силата на организацията и с агитацията си за война „създават в македонското население само блянове за едно евентуално освобождение“. Именно тази агитация се сочи като главна причина за „активизиране на разбойническата четническа пропаганда“ на Сърбия и Гърция. Тя, според вестника, подхранвана от дворцовата камарила, „е разсипала Вътрешната организация със своята четническа политика, със създаването на катастрофи, с опожаряването на Македония“. „Камбана“ смята, че възгледите на в. „Илинден“ се отхвърлят не само от серчани, но и от много други революционери от ВМОРО по чисто тактически съображения поради факта, че са независима организация с дълбоки корени сред населението и с вяра в собствените си акции¹³⁴.

На страниците на в. „Илинден“ се изявява другият социалист от редовете на БРСДП – Григор Василев. В негово лице виждаме най-ярък представител на второто направление не само сред широките социалисти, но и в българското общество по националния проблем. Многократно бе посочено, че целите и на двете течения в македонското движение се свеждат до освобождението и автономията на българското население в Македония и Одринско. Григор Василев се спира обстоятелствено върху въпроса за тактиката на организацията и отношението на различните среди към нея. Той също приема, че причините за различията се крият в конкретните условия, при които е поставена да действа организацията. Естествено, че трудностите пораждат и грешките, но нищо не оправдава разцеплението и изразходваните усилия за взаимно изстребление. Според него, „не можем да се противопоставяме на рево-

люционните акции на македонското население и на македонската организация, но последната, колкото и да е силна, не може да освободи Македония със собствени сили¹³⁵. Григор Василев признава необходимостта от самостоятелност на организацията, но това се отнася до нейното управление, ръководно тяло, задачи и вътрешен живот. Обаче македонското движение не може да съществува без България и именно тук се сливат интересите – македонската организация и България са равнопоставени, но не равностилни. Те трябва да действат самостоятелно и когато трябва да „се сношават, споразумяват и договарят“¹³⁶.

Различните условия довеждат и до различните действия от страна на организацията. Григор Василев смята, че серчани и струмичани, намиращи се близо до границата с България и поради преобладаващото българско население, действат в благо-приятна обстановка и възприемат реформена дейност, а въоръжени действия – само в случай на самозащита. Скопчани, битолчани и солунчани, отдалечени от България, имащи срещу себе си силни гръцки чети, съвсем естествено възприемат идеята за война¹³⁷.

Особеностите на турския монархизъм, с вселието на духовенството и неделимостта на светската и духовната власт, прави, според Гр. Василев, невъзможно издигането на здрави революционни и реформаторски сили в Османската империя. Основната теза на този социалист е, че едно държавно тяло не може да се реформира на части. Затова приема, че Македония ще получи своята свобода или чрез откъсване, или заедно с всички подчинени на султана провинции. Откъсването на Македония от Турция Гр. Василев смята за възможно и наложително по вътрешни и международни причини. Поради факта, че Македонската организация не може сама да реши националния въпрос, решението е в двойствен натиск срещу Османската империя – от Европа и от балканските страни. Но България е най-заинтересована от този въпрос, защото там са нейните жизнени интереси и тъкмо затова „Европа мълчаливо ще подтикне България към война, след като Турция не даде обещаваните реформи“¹³⁸. И тук отново срещаме потвърждение на защитаването от Гр. Василев гледище пред XIV партиен конгрес за неизбежността на войната. В името на националните интереси, аргументирайки се със схващанията на К. Кауцки, че рядко, но може да се случи социалната демокрация да одобри една война. И тази ще бъде необходима, защото отговорност пред историята носи не революционната организация, а българската държава. Григор Василев заключава, че намесата на България в Македония е необходима и наложителна¹³⁹.

Нападките срещу Яне Сандански не стихват. Той предприема публикуването на отворено писмо до българската общественост¹⁴⁰. На 14 февруари 1908 г. Кр. Станчев, редактор на „Камбана“, получава писмо от Сандански с молба да бъде публикувано¹⁴¹. В него се излагат идеите на революционерите от Източна Македония. Те ратуват за „революционна организация на народа, за революционна помощ на населението срещу турците, за скъсване на всички връзки с официална България“, отбелязва Кр. Станчев в дневника си¹⁴². В двете отворени писма на организацията, от 17 февруари и 31 май 1908 г., от гледна точка на самите серчани са изяснени обстоятелствата около убийствата, като накрая се обобщава: „Те (Б. Сарафов и Ив. Гарванов – б. м., К. Т.), готвейки смъртта на Яне и другарите му, сами стават жертва на собствената си тактика и средствата, с които си служат.“¹⁴³ Обвинения са хвърлени и сре-

шу в. „Илинден“ и „илинденци“, които са подали ръка на крепителите на българския монархизъм, креатура на короната, измета на обществото“. За такъв е посочен и Гр. Василев¹⁴⁴.

Оттук нататък „Камбана“ е наречена орган на санданистите, поради което вестникът излиза с обширна статия, където изяснява своята позиция: „Камбана“ има това общо със Сандански и неговите другари, че прави опозиция на политиката, която бе усвоил Б. Сарафов като македонски деец. Македонското революционно представителство, като отделение на българското Външно министерство, клон на княжеската канцелария, ние не можем да одобрим, както не сме одобрявали 20 години вече търгуването с македонското дело.“ Общото между „Камбана“ и Сандански, според редакцията, е, че и двете страни са апелирали винаги за единство на организацията и против всяка намеса в нейните дела¹⁴⁵.

Противоречията между серчани и останалите представители на македонската организация не са преодоленни. През март 1908 г. се прави опит за свикване на общ конгрес. Тук, според Хр. Силянов, са представени при известно равновесие идеолозите на умереното течение, легалните ръководни лица и боевият елемент¹⁴⁶. Други го наричат „съмнително събрание“¹⁴⁷.

На конгреса трябва да се направи обща оценка на състоянието на организацията, да се набележат бъдещите задачи, да се обсъди засилващото се младотурско движение и накрая – да се порицае убийството от ноември 1907 г. „Работническа борба“ информира подробно за взетите решения и коментира, че на конгреса е представено само едното течение, което е осъдило тактиката на Сандански. Конгресът, според вестника, възприел обаче същата санданистка тактика. Изложени са и постановките на приетата декларация: неефикасност на Мюрцшегската реформена програма, искането за автономия на Македония, подчертаният революционен характер на организацията и отхвърляне на еволюционната тактика, намиране за непригоден четническият институт в досегашната му форма и т.н. Така, почти без коментар, читателите на централния орган на БРСДП, са информирани за работата на Кюстендилския конгрес, без да се взема страна в споровете за по-нататъшните насоки в революционната дейност на организацията¹⁴⁸.

„Камбана“ отново е по-обстоятелствена. За нея на конгреса присъстват само правителствени емисари и смята, че възприетият принцип на управление на организацията зависи все по-малко от местното население. Критичният тон е още по-силен по отношение на задграничното представителство – Хр. Матов, П. Дорев, А. Димитров и съвещателните членове – П. Яворов, Хр. Тагарчев, Хр. Силянов и т.н. „Ясно – пише „Камбана“, – организацията като има за орган в. „Илинден“, в ЦК – „досегашния му редактор Пенчо Пенчев, а в правителството чиновници – предани на Генадиев, а днес на Ляпчев, тази организация, доколкото е в ръцете на болшинството от конгреса, не ще бъде нищо друго, освен отделение на Министерството на външните и вътрешните работи.“ Коментира се, че с направените изменения на правилника, „организацията се повръща на едно положение, което бе намерено за недобро, понеже я поставя в зависимост повече от България, нежели от вътрешното население“. Направеният извод е, че едва ли може да се говори за една вътрешна и революционна организация. Четническият институт е разгледан като институция, съобразена единствено с настъпателните действия на България, правителството и монархизма в бъдеща война.

Крайната оценка е, че се съставя „една българска организация за консумиране кредитите за бежанците и за тайни услуги на българското правителство“¹⁴⁹. Така „Камбана“ показва, че няма нищо общо между Вътрешната организация и представителите на конгреса, критикува всички основни пунктове на декларацията и още веднъж обвинява умереното течение като агент на правителството и монархизма.

Във в. „Илинден“ Гр. Василев излиза със статия, в която защитава гледището, че недоволна в случая е само Вътрешната организация, „която винаги до този момент се е явявала по-слабата страна и винаги досега правителствата са се държали недостоинно с нея. Това обаче не означава, че организацията трябва да скъса с правителствата, защото те не са България“. Григор Василев подчертава, че българската обществено-винаги е подпомагала революционната организация, стига тя да знае какво иска. Едно от важните условия в тази насока е наличието на взаимно доверие или това, което организацията ще възбуди в България¹⁵⁰.

Според някои архивни податки, Григор Василев изпраща писмо до ЦК на БРСДП, в което настоява партийните организации да бъдат подтикнати към обсъждане на македонския въпрос, ръководството на партията да се обърне отново към МСБ и другите социалистически организации за подкрепа на английските предложения за реформи в Македония. Взето е решение Гр. Василев да бъде поканен да изготви мемоар до МСБ по македонския въпрос¹⁵¹.

В противовес на мартенския конгрес в Кюстендил, струмичани и серчани свикват обща извънредна македонска конференция с делегати от вътрешността. Основните обвинения, издигнати на нея, са срещу дейците от България, които са повторили старите върховистки грешки и трагичните последици от тях¹⁵². Тази конференция (или конгрес) на левията изпраща своята проектопрограма до редакцията на в. „Работническа борба“. Главните задачи, поставени в нея, са: борба против всякакво политическо угнетение и икономическа експлоатация, извоюване на необходимите условия за свободно политическо и културно развитие на народа, гарантиране на неговото благосъстояние. Интересен е коментарът на вестника. Според него, задачите и програмните искания на левията представляват неясни социалистическо-популистки формулировки, особено що се отнася до исканията за премахването на всякакви национални съсловия и класови различия, за създаването на народна милиция и отделянето на църквата от държавата. Основното все пак, на което се обръща внимание, е, че тя запазва своя характер на революционна и нелегална организация до момента, когато в Македония и Одринско бъде въведен конституционен ред¹⁵³.

С настъпилите промени в Османската империя през 1908 г. завършва един етап в развитието на националноосвободителната борба в Македония и Одринско. Те се отразяват и върху събитията и цялостното състояние на обществото в България. До 1908 г., а и след това, БРСДП последователно защитава борбата на българите в Македония, отстоява тяхното право на свободно и културно развитие, невъзможно при деспотичния режим в Турция. Тази борба се разглежда като продължение на националноосвободителното движение от Възраждането, за окончателното обединение на българите от двете страни на Рила и Родопите.

На своите конгреси БРСДП подкрепя лозунга за автономия на Македония, без да изработи ясна концепция за съдържанието на това понятие. Разбира се, разчита се на българския елемент и съотв. на българския характер на областта. Партията мно-

гократно изтъква сходството на своята позиция с тази на Вътрешната организация от самото ѝ създаване. След Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г., оценено като революция, социалистите се отнасят относително въздържано към избухналите спорове и противоречия между двете течения във ВМОРО. Причините за тях се търсят в различните условия, при които действат революционерите, в личните вражди между македонските водители и най-вече – в намесата на българския монархизъм и правителства. Всеки опит за разбирателство в македонската организация се посреща с одобрение и подкрепа от БРСДП. В този период (към 1907 г.) партията се ориентира към включване в общонационални инициативи в защита на освободителното движение на българското население, като смята, че с установяване на действителен парламентарен режим и разширяване на демокрацията в страната, ще се допринесе за по-скорошното решаване на националния въпрос. В редовете на БРСДП се изказва съмнение за мирното уреждане на македонския въпрос чрез реформи заради явния банкрут на предприемите от великите сили действия. Войната се разглежда от някои дейци като най-възможната алтернатива за постигане на националното обединение поради невъзможността да се реформира на части една такава държава като Турция. Личностите, гравитиращи към левицата и умерените, са Кръстю Станчев и Григор Василев, но като цяло БРСДП не се ангажира с което и да е течение в революционното движение.

Чрез МСБ на Втория интернационал БРСДП запознава международната общественост с тежкото положение на населението в Македония, но като слабост може да се отчете, че не се разграничава ясно поведената от българите борба там, не се изяснява характерът на чуждите пропаганди, а се влиза в умерения тон на международната работническа организация и общите призови за борба срещу милитаризма и войната, против засилването на монархизма.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Bureau Socialiste international. Comptes rendus des reunions manifestes et circulaires. Vol. I, 1900–1907. Documents recueillis et presentes par Georges Haupt, Paris, 1969 (по-нататък BSI, v.I), p. 117.

² Шарова, К. Разцеплението в БРСДП през 1903 г. С., 1955, с. 126; Пинкас, К. Реформистката социал-демокрация в България. Идеология, политика, организация (1903–1917). С., 1981, с. 170 и др.

³ Първанов, Г. Д. Благоев и българският национален въпрос в края на XIX и началото на XX в. – ИИИБКП, 54, 133–134; Добринов, Д. Социалната демокрация и националният въпрос (1891–1918). – В: Изследвания по македонския въпрос. Кн. I. С., 1993, 151–177; Дойчинов, Т. Янко Сакъзов и българският национален въпрос (1878–1912). С., 1994, с. 83; Табакова, К. Връзките на реформистката БРСДП и сръбската СДП (1903–1908). – Във: Връзки и взаимоотношения между българската и сръбската социалдемокрация до 1917. С., 1989, с. 90; БРСДП(о) – за конфедерация или федерация. – История, 1995, № 1, с. 48.

⁴ Пинкас, К. Цит. съч., с. 170.

⁵ Христов, Х. Македонизмът като политическа концепция в края на XIX и началото на XX в. – Истор. преглед, 1979, № 3, с. 23; Божинов, В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия (1878–1913). С., 1982, 88–93.

⁶ Работническа борба, № 9, 5 окт. 1903.

⁷ Пак там, № 90, 24 юни 1904; № 59, 22 март 1905.

⁸ Пак там, № 66, 1 май (18 апр.) 1907.

⁹ ЦДИА, ф. 11, оп. 1, а. е. 588, л. 1–3, бележка от К. Бозвелиев за поведението на Гр. Василев. Решението за изключване от партията е едво от 12 септември 1912 г.

- ¹⁰ В а с л е в, Г. Македония и младотурската революция. С., 1908, 16–19, 136.
- ¹¹ Съвременна мисъл, 1910, № 1, с.18.
- ¹² Пак там, 1911, № 3, с.163.
- ¹³ Пак там, 1911, № 5, с.359.
- ¹⁴ Работническа борба, № 67, 28 апр. 1907.
- ¹⁵ Съвременна мисъл, 1911, № 5, с.360.
- ¹⁶ Работническа борба, № 17, 11 окт. 1905.
- ¹⁷ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.38, л.192.
- ¹⁸ П а н д е в, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско (1878–1903). С., 1979, с.213; П а н а й т о в, Л. Илинденско-Преображенското въстание и българската прогресивна общественост. – Истор. преглед, 1978, № 3, 7–9; Илинденско-Преображенското въстание от 1903 (причини и характер). – ВИС, 1983, № 3, с.24; Ш о п о в, Й. Илинденско-Преображенската епопея 1903. По случай 75-годишнината ѝ. – ВИС, 1978, № 3, с.26; Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. Военна подготовка и провеждане. Инст. за военна история. С., 1992, с. 54 и др.
- ¹⁹ П и н к а с, К. Цит. съч., с.172; ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.39, л.357; ЦДИА, ф.11, оп.1, а.е.690, л.15.
- ²⁰ К е с я к о в, д-р Б. Принос към дипломатическата история на България (1878–1925). С., 1925, с. 8, 15.
- ²¹ Освободителните борби на българите в Македония и Одринско (1902–1904). Дипломатически документи. С., 1978, с.33; П а л е ш у т с к и, К. Автономното начало в българското националноосвободително движение в Македония. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. С., 1983, с.287.
- ²² Г о ц е в, Д. Идеята за автономия като тактика в програмата на Националноосвободителното движение 1893–1941. С., 1983, с.17; П а н а й т о в, Л. Българският национален въпрос след Берлинския конгрес. – В: България 1300. Институции и държавни традиции. Т. 1. С., 1981, с.319 сл.; М а р к о в, М. Външната политика на България след Освобождението и автономията на Македония. Втори международен конгрес по българистика. С., 1982, с.343.
- ²³ П а н д е в, К. Цит. съч., 204–222; Програмни искания на ВМОРО до и по време на въстанието. – В: Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. С., 1983, 33–34.
- ²⁴ М и с и р к о в, К. За македонските работи. Скопје, 1953, 1–4.
- ²⁵ Работническа борба, № 95, 23 авг. 1904; № 85, 31 юли 1905; № 85, 9 авг. 1906.
- ²⁶ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.19.
- ²⁷ ЦДИА, ф.22, оп.3, а.е.44, л.7; П и н к а с, К. Цит. съч., с.83; Г е о р г и е в, С. Общоделският опортюнизъм, облик и съдба (1903–1912). С., 1985, с.88.
- ²⁸ Работническа борба, № 60, 14 апр. 1907.
- ²⁹ Интерес представлява писмото на Д. Михалчев до Гр. Василев от 1904 г., в което му съобщава за уредена от С. Радев среща между Б. Сарафов и П.Леханов, където са разисквали македонския въпрос и видният социалист обещава той да бъде поставен пред конгреса на II интернационал; ЦДИА, ф.135, оп.3, а.е.22, л.5–6.
- ³⁰ Работническа борба, № 1, 11 авг. 1904; Neue Zeit, XXII, Bd.2, S.518–522.
- ³¹ BSI, v.I, p.89 et p.262.
- ³² ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.61; Работническа борба, № 63, 7 апр. 1907; П ъ р в а н о в, Г., Т. В е л е в. Вторият интернационал, българските и сръбските социалисти и националните проблеми на Балканите. – Във: Връзки и взаимоотношения между българските и сръбските социалисти до 1917. С., 1989, с.223 сл.; Д а м я н о в а, Ж. Идеята за балканска федерация и международната социалдемократия до 1917. – Пак там, с.14.
- ³³ BSI, v.I, p.271.
- ³⁴ Пак там, 269–271; П и н к а с, К. Цит. съч., с.173; Д о б р и н о в, Д. Цит. съч., с.162.
- ³⁵ BSI, v.I, p.269.
- ³⁶ Пак там, с.272, бел. на редакцията за получените писма.
- ³⁷ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.80; Работническа борба, № 76, 21 юни 1907.
- ³⁸ „Работническа борба“, № 66, 18 апр. 1907.
- ³⁹ Пак там, № 67, 28 апр. 1907; Гражданин, № 66, 18 юли 1907.
- ⁴⁰ Работническа борба, № 84, 28 юли 1907; Гражданин, № 67, 19 юли 1907.
- ⁴¹ БИА, ф.15, а.е.942, л.26.
- ⁴² П и н к а с, К. Цит. съч., с.174; Работническа борба, № 84, 28 юли 1907. Като най-вещ по македонския проблем Ил. Янулов е натоварен да изготви специален мемоар на френски език, който да бъде разпространен сред делегатите на конгреса в Щутгарт. – ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.90.

- ⁴³ Работнически вестник, № 91, 25 юли 1907; № 4, 17 авг. 1907; А т а н а с о в а, Е. Връзки и взаимоотношения между българските и сръбските социалисти 1895–1919. С., 1968, с.110; Джорджевич, Б. Социалистическото движение на Балканите до Първата световна война. – *Studia Balcanica*, 19, 1986, с.58. sq.
- ⁴⁴ Демократически преглед, 1907, № 8, с.869.
- ⁴⁵ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.41.
- ⁴⁶ В е к о в, А. Българските социалисти на конгресите на Втория интернационал. – В: Левите партии и течения в международното работническо движение до октомври 1917 г., С., 1989, с.306; Д а м я н о в а, Ж. Към въпроса за единството във Втория интернационал и революционните социалдемократи (1904–1914). – Пак там, 229–230; М и р к о в, А. Конгресите на Втория интернационал и БРСДП (т.с.) за милитаризма и войната (1907–1912). – ВИС, 1987, № 5, с.29.
- ⁴⁷ Работническа борба, № 2, 29 авг. 1907.
- ⁴⁸ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40, л.94; Работническа борба, № 78 – 79, 19 юли 1908; Камбана, № 264, 15 юли 1908; Начало, 1908, № 3, с.345.
- ⁴⁹ П о п о в, Ж. Народнолибералната (стамболовистка) партия в България 1903–1920. С., 1986, с.119.
- ⁵⁰ Единство, № 15, 26 юли 1903.
- ⁵¹ БИА, ф.15, а.е.3006, л.6, л.14; Единство, № 12, 4 юни 1903.
- ⁵² С и л я н о в, Х. Освободителните борби на Македония. Т. I. Фототипно изд. С., 1983, с.275 сл.; Илинденско-Преображенското въстание от 1903 година. С., 1983; Осемдесет години Илинденско-Преображенско въстание. С., 1988; Г е о р г и е в, Г., Й. Ш о п о в. Илинденското въстание. С., 1969.
- ⁵³ П а н а й т о в, Л. Илинденско-Преображенското въстание п..., с.16. Той смята, че Я. Сакъзов дава тон на оценките за Илинденско-Преображенското въстание. Това донякъде е така, що се касае за позицията на правителството, но повечето материали и обзорните статии, отнасящи се конкретно до македонския въпрос, са дело на Илия Янулов.
- ⁵⁴ Единство, № 18–19, 25 юли 1903.
- ⁵⁵ Работническа борба пзлиза само два пъти седмично.
- ⁵⁶ Работническа борба, № 8, 2 септ. 1903.
- ⁵⁷ Пак там, № 3, 15 авг. 1903; Общо дело, III, 1904, № 12, с. 356.
- ⁵⁸ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.38, л.251; С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. I, 355–356.
- ⁵⁹ Работническа борба, № 5, 22 авг. 1903.
- ⁶⁰ Пак там, № 8, 2 септ. 1903.
- ⁶¹ Пак там, № 11, 12 септ. 1903.
- ⁶² Пак там, № 14, 23 септ. 1903.
- ⁶³ Пак там, № 5, 22 авг. 1903; № 6, 23 авг. 1903.
- ⁶⁴ Пак там, № 14, 23 септ. 1903.
- ⁶⁵ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. I, с.438; О м а н о в а, Р. Народнолибералното правителство и Илинденско-Преображенското въстание. – Истор. преглед, 1982, № 3, 58–59; П о п о в, Ж. Цит. съч., с.122.
- ⁶⁶ Работническа борба, № 9, 5 септ. 1903.
- ⁶⁷ Пак там, № 19, 10 окт.1903.
- ⁶⁸ Пак там, № 7, 29 авг. 1903.
- ⁶⁹ Пак там, № 6, 26 авг. 1903.
- ⁷⁰ Пак там, № 9, 5 септ. 1903.
- ⁷¹ Пак там, № 5, 22 авг. 1903; П о п о в, Р. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция (1903–1908). С., 1974, с.58; В л а х о в, Т. Криза в българо-турските взаимоотношения. С., 1977, 63–64.
- ⁷² Работническа борба, № 12, 16 септ. 1903.
- ⁷³ Пак там, № 22, 21 окт. 1903; М и х а й л о в, И. Избрани произведения. С., 1993, с. 56.
- ⁷⁴ Работническа борба, № 14, 23 септ. 1903. За жертвите от въстанието вж.: Македония и Одринско (1893–1903). Мемоар на Вътрешната организация. С., 1904, с.162; Т о м о в, А., Г. Б а ж д а р о в. Революционната борба в Македония. Скопје, 1917, с.75; С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. I, 411–431.
- ⁷⁵ Общо дело, IV, № 1, с. 46; Работническа борба, № 10, 9 септ. 1903.
- ⁷⁶ Работническа борба, № 14, 23 септ. 1903.
- ⁷⁷ Пак там, № 8, 2 септ. 1903.
- ⁷⁸ Пак там, № 16, 30 септ. 1903. За мерките на турското правителство срещу четите на ВМОРО след Илинденско-Преображенското въстание вж. П е т р о в, Т. Въоръжената борба на ВМОРО в Македония и Одринско (1904–1912). С., 1992, 7–29.
- ⁷⁹ Ново общество, 1906, № 11, с. 973.
- ⁸⁰ Работническа борба, № 26, 4 ноем. 1903.

- ⁸¹ Пак там, № 90, 24 юни 1904.
- ⁸² Пак там, № 68, 29 апр. 1905.
- ⁸³ Пак там, № 67, 26 апр. 1905.
- ⁸⁴ Пак там, № 43, 6 ян. 1904; Т о м о в, А., Г. Б а ж д а р о в. Цит. съч., с.89 – сходна оценка за върховните.
- ⁸⁵ Ново общество, 1906, 6, с.540.
- ⁸⁶ Работническа борба, № 62, 5 апр. 1905; № 64, 12 апр. 1905.
- ⁸⁷ Пак там, № 45, 1 февр. 1905; № 58, 18 март 1905.
- ⁸⁸ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.375 сл.; ЦДИА, ф.1955, оп.1, а.е.97, л.13 – за различията между теченията.
- ⁸⁹ БИА, ф.305, а.е.173, л.29–72.
- ⁹⁰ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, 389–396.
- ⁹¹ Пак там, 417–418.
- ⁹² Ново общество, 1906. № 11, 974–975.
- ⁹³ Пак там, с.977.
- ⁹⁴ ЦПА, ф.151, оп.1, а.с.6, л.1.
- ⁹⁵ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 1, 461–462; Работническа борба, № 32, 3 дек. 1905.
- ⁹⁶ ЦДИА, ф.135, оп.1, а.е.80, л.146.
- ⁹⁷ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.463.
- ⁹⁸ ЦДИА, ф.249, оп.1, а.е.7, л.458, 462–463; Работническа борба, № 33, 10 дек. 1905.
- ⁹⁹ Ново общество, 1906, № 6, с.540.
- ¹⁰⁰ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.39, л.592.
- ¹⁰¹ Пряпорец, № 53, 13 септ. 1906.
- ¹⁰² Ново общество, 1906, № 6, с.543.
- ¹⁰³ Пак там, с.637, 646.
- ¹⁰⁴ Пряпорец, № 53, 13 септ. 1906.
- ¹⁰⁵ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, 479–484.
- ¹⁰⁶ М а к д е р м о р т, М. За свобода и съвършенство. Биография на Яне Сандански. С., 1987, 231–234.
- ¹⁰⁷ ЦДИА, ф.417, оп.1, а.е.3, л.28; ЦДИА, ф.1392, оп.1, а.е.278 – протоколите на серския окръжен конгрес.
- ¹⁰⁸ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.490.
- ¹⁰⁹ Пак там, с.491 сл.
- ¹¹⁰ Камбана, № 46, 30 ноем. 1907.
- ¹¹¹ Работническа борба, № 25, 1 дек. 1907.
- ¹¹² Н о в а к о в а, К. Печатът и личният режим на Фердинанд. С., 1975, 100–103. Тя оценява „Камбана“ като представител на крайната политическа левица в БРСДП, докато Ал. Мирков в дисертацията си твърди, че принадлежи към десницата. Възприемам мнението на К. Новакова. Това се потвърждава и от една оценка на Гр. Василев за „Камбана“ като изразител на крайните елементи по македонския въпрос (В а с и л е в, Г. Бележки на деня. С., 1991, с.37).
- ¹¹³ Камбана, № 11, 26 окт. 1907.
- ¹¹⁴ БИА, ф.305, а.е.270, л.285; С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.486.
- ¹¹⁵ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.508; М а к д е р м о р т, М. Цит. съч., с.248; П а с к о в, Р. Борис Сарафов. – ВИС, 1992, № 2–3, с.201.
- ¹¹⁶ Камбана, № 46, 31 ноем. 1907.
- ¹¹⁷ Работническа борба, № 25, 1 дек. 1907.
- ¹¹⁸ Пак там.
- ¹¹⁹ Работническа борба, № 28, 12 дек. 1907.
- ¹²⁰ Пак там, № 26, 5 дек. 1907.
- ¹²¹ Пак там, № 28, 12 дек. 1907.
- ¹²² Камбана, № 46, 31 ноем. 1907; № 47, 1 дек. 1907.
- ¹²³ Работническа борба, № 27, 8 дек. 1907.
- ¹²⁴ Камбана, № 48, 2 дек. 1907; П о п о в, Ж. Цит. съч., с. 121.
- ¹²⁵ Вечерна поща, № 987, 5 дек. 1907.
- ¹²⁶ Камбана, № 50, 4 дек. 1907 (чувства се влиянието на Кр. Раковски и от по-ранни статии. Всъщност двамата са роднини и поддържат контакти. Кр. Станчев е сестрин син на Кр. Мирски, а с Кр. Раковски са братовчеди). БИА, ф.14, а.е.4889, л.1521, л.1527.
- ¹²⁷ Камбана, № 58, 12 дек. 1907; О м а н о в а, Р. Второто народнолиберално правителство и сръбската пропаганда в Македония. – ВИС, 1986, № 6, с.108; П о п о в, Ж. Цит. съч., с.141.
- ¹²⁸ Камбана, № 82, 8 ян. 1908.
- ¹²⁹ Пак там, № 65, 19 дек. 1907.

- ¹³⁰ Пак там, № 126, 20 февр. 1909; № 235, 9 юни 1908.
- ¹³¹ Пак там, № 84, 10 ян. 1908.
- ¹³² Пак там, № 85, 11 ян. 1908.
- ¹³³ Пак там, № 86, 12 ян. 1908.
- ¹³⁴ Пак там, № 130, 25 февр. 1908.
- ¹³⁵ В а с и л е в, Г. Македония и младотурската революция. С., 1908, 20–23.
- ¹³⁶ Пак там, 46–49.
- ¹³⁷ Пак там, 28–29.
- ¹³⁸ Пак там, 36–41.
- ¹³⁹ Ново общество, 1906, № 1, 72–73.
- ¹⁴⁰ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т.2, с.511.
- ¹⁴¹ ЦДИА, ф.1955, оп.1, а.е.6, л.351.
- ¹⁴² ЦПА, ф.367, оп.1, а.е.75, л.4.
- ¹⁴³ Камбана, № 122, 17 февр. 1908; № 221, 31 май 1908.
- ¹⁴⁴ ЦДИА, ф.1955, оп.1, а.е.6, л.353.
- ¹⁴⁵ Камбана, № 135, 1 март 1908.
- ¹⁴⁶ С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т. 2, с.550.
- ¹⁴⁷ М а к д е р м о р т, М. Цит. съч., с.268.
- ¹⁴⁸ Работническа борба, № 52, 2 апр. 1908; С и л я н о в, Х. Цит. съч. Т.2, 559–565.
- ¹⁴⁹ Камбана, № 154, 20 март 1908; П а н д е в, К. Четническият институт на Вътрешната македоно-одринска революционна организация. – ИИИ, 24, 1979, 72–94.
- ¹⁵⁰ Илинден, № 35, 31 март 1908.
- ¹⁵¹ ЦПА, ф.267, оп.1, а.е.40; л.124.
- ¹⁵² ЦДИА, ф.1508, оп.1, а.е.479, л.20.
- ¹⁵³ Работническа борба, № 3, 23 авг. 1908.

НАЦИОНАЛНА ЗАДРУГА ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ВЪЗРАЖДАНЕ

ГЕРГАНА ВЕЛИЧКОВА

Гергана Величкова. НАЦИОНАЛНА ЗАДРУГА ЗА ПОЛИТИЧЕСКО ВОЗРОЖДЕНИЕ

В настоящей статье впервые исследуется в ее целостности история политической партии, называемой Национальная задруга для политического возрождения. Прослеживаются ее возникновение, организационное устройство и развитие, ее идеология, политические проявления, пропагандная деятельность и роль в общественной жизни Болгарии первой половины тридцатых годов. Рассматриваются связи и отношения партии с идейно близкими болгарскими и иностранными политическими формациями и делается попытка найти ее место в неоднородном крайне правом общественно-политическом течении в Болгарии.

Gergana Velitchkova. NATIONAL COMMUNITY FOR POLITICAL REVIVAL

The present article is the first attempt to study the whole span of the history of the political party named National community for political revival. The party's foundation, organization and development, its ideology, political and propaganda activities as well as its role in the public life of Bulgaria in the first half of the 1930-ies are observed. The author considers the relations between the party on one hand and some Bulgarian and foreign political formations of similar ideas on the other, and endeavours to find its place in the variegated extreme right-wing social-political current in Bulgaria.

Двете десетилетия след Първата световна война съдържат в себе си многоизмерния резонанс на големия катаклизъм и стават рождена епоха на разнородни политически идеи и течения, немислими в условията на довоенните политически системи, икономическа организация, обществени нрави и междудържавни отношения. Стопанските, социални, национални, идейни и институционни противоречия, изострени или натрупани през войната, а също и произтичащи пряко от установения взривоопасен мир, предоставят благоприятна среда за появата и скоротечното развитие на крайни движения, излизали извън рамките на познатите политически явления. Главният при-

цел много скоро след възникването им се оказва установената и укрепвана с много жертви през целия XIX в. партийно-парламентарна система, възприета, макар и някъде твърде видоизменена, в почти всички европейски страни.

С общото име „фашизъм“ назовават повечето изследователи на този феномен породените от войната и следвоенната действителност крайно десни политически течения в много от европейските държави. Различната степен на близост до утвърдените италиански и германски образци служи като основание за отричане или признаване на фашисткия характер на тези течения, при което се прилагат разни модели, определения, признаци и пр.¹ Но независимо от това, доколко оригинални или подражателни са, те свидетелствуват за силно поляризиране на обществото, за необходимостта от корекция на съществуващите либерално-демократични идеологии, за масовизирането и навлизането на нови методи в политиката.

Като обществено-политическо и идейно явление фашизмът оставя диря и в историческото битие на българския народ. В периода между двете световни войни в България се появяват и действуват немалък брой фашистки, профашистки и десно-екстремистки формации, образуващи плътен поток в обществения живот. Досега в голямата си част те са почти неизследвани или пък, с някои малки изключения, не са обект на цялостен изследователски интерес. Една от тези формации е Националната задруга за политическо възраждане (НЗПВ), впоследствие приела името Национална задруга-фашисти, чиято история е почти изцяло непроучена.

В монографичното съчинение на Ил. Димитров за българо-италианските политически отношения е представена накратко Националната задруга с нейните връзки и според интереса, който представлява за фашистка Италия². В посветено на историята на съюза „Българска родна защита“ изследване Ст. Радулов се спира попълно върху създаването на НЗПВ, а в проучването си върху основните течения в българския фашизъм маркира в най-общ план идейните ѝ особености³. Другаде пък съществуването на партията е само отбелязано⁴.

Това състояние на проблема налага цялостното проучване на историята на Националната задруга, на нейната организация, идеология, характер, политически проявления и място в българския обществен живот като представител на крайно дясното политическо течение, което впрочем също очаква своите изследователи. Вниманието към тази партия се оправдава и от нейната важна позиция в пропагандирането и разпространението на идеите на италианския фашизъм в България през първата половина на 30-те години на настоящото столетие – идеи, които упражняват сериозно влияние върху повечето националистически формации, а и върху някои традиционни буржоазни партии след Първата световна война.

Настоящото изследване е изградено изключително върху изворов материал. Сред използваните извори най-голям е делът на периодичните издания (вестници и списания) на самата НЗПВ, на различни организации, партии, групи и пр., което създаде известни трудности, свързани с преодоляване на неизбежни за този вид източници преувеличения, неточности, информационни изкривявания и тенденциозност. Използувана е документация от фондовете на ЦДА и СГОДА. От полза за изясняване на определени въпроси в изследването бяха съчиненията на някои дейци и съвременници на Националната задруга и главно на д-р Ал. Сталийски – нейният предводител.

В проучването са използвани общи трудове и разработки върху фашизма,

както и съществуващата научна литература, която в някаква степен засяга конкретни моменти от разглежданата проблематика.

* * *

Като част от стопанската и политическата система на следвоенна Европа България не остава встрани от общоевропейските социално-икономически, политически и идейни тенденции. Но съдбата ѝ на победена и сурово наказана от победителите държава предопределя тежестта на заложените в мирната действителност противоречия с всичките им обществено-политически проекции. Обедняло, обезкръвено и травмирано от три войни население; разстроено и разорено стопанство, натоварено с допълнителното бреме на реквизициите и репарациите по Ньойския мирен договор; организационно отслабени политически партии със силно накърнен обществен престиж; дискредитиран монархически институт; усложнен национален въпрос, лишен от реални перспективи за успешно мирно разрешение; унизителна незащитимост на крехкия национален суверенитет – такава е равнотежката на България след края на „Голямата война“. С тези проблеми се сблъсква правителството на БЗНС при самостоятелното поемане на властта през 1920 г., те го съпътствуват през цялото му управление, а след преврата на 9 юни 1923 г. определят насоките на политиката и на кабинетите на Демократическия сговор. Поради жизнената им важност за съдбата на нацията към тях по необходимост вземат отношение в своите програми и платформи всички български политически партии и организации.

Десетилетието на мъчително възтановяване от войната и на постигане на относителна икономическа стабилност е последвано от години на нови стопански трудности. Световната икономическа криза от 1929–1934 г. се отразява тежко върху стопанския, политическия и културния живот в България. Намалява промишленото и още повече – селскостопанското производство, в което е заета огромната част от българското население. Нарушени са вътрешните и външнотърговските връзки, обезценява се българският лев на международния пазар. Чувствително спадат доходите и жизненото равнище на населението. Държавните чиновници с месеци не получават заплатите си. Усилията на българските правителства да смекчат въздействието на кризата чрез активизиране на държавната намеса в икономиката нямат особен успех⁵.

В навечерието и в началото на кризисния период се изострят противоречията в управляващия Демократически сговор. Все по-чести стават правителствените кризи на основата на икономически и политически неразбирателства. Постепенно се консолидират значителни опозиционни сили, подхранвани от намаляващото политическо влияние на Сговора. Създава се коалицията Народен блок, която отнася победата в изборите за XXIII обикновено народно събрание и отстранява от власт Демократическия сговор. Народният блок управлява страната до май 1934 г. при постоянни вътрешни сътресения и борби за надмощие на съставляващите го партии, при засилващо се обществено разочарование от управлението му и от недостатъчно ефективната му антикризисна политика⁶.

Тази политическа и икономическа обстановка обуславя развитието на многопо-

сочни опозиционни тенденции, ангажиращи както привърженици, така и противници на партийно-парламентарната система. Но ако първите винаги ги е имало и съществуването им не заплашва по принцип основанията на парламентарната демокрация, то появата, роенето и активността на вторите представлява вече сериозно предизвикателство към нея. Атаките към установения политически ред и към неговите идейни начала идват не само отляво, от страна на комунистическото движение, но и от дясно, където се оформя едно плътно, макар и разнородно течение, представено от политически формации с националистически облик и с идеи за стопанско, политическо и държавно преустройство на страната. Сред тях най-многобройната, отстъпваща само на Народното социално движение (НСД) след създаването му през май 1932 г. като Демократически сговор Ал. Цанков, е съюзът „Българска родна защита“ (СБРЗ).

СБРЗ се появява в средата на 1924 г. с основното предназначение да съдейства заедно с останалите т. нар. родолюбиви организации – Съюз на запасните офицери (СЗО), Съюз на запасните подофицери (СЗПО) и Българския народен съюз „Кубрат“ (БНСК), за разширяване на социалната и политическата база на управлението на Демократическия сговор и да участва в изграждането на националистически родолюбив фронт срещу левите движения в България. Съюзът се провъзгласява за безпартийна, патриотична и чисто българска организация с девиза „България над всичко“⁷.

Ядрото на СБРЗ представляват група запасни офицери с различна политическа принадлежност. Във Временното управително тяло, избрано през август 1925 г., влизат предводителят на съюза ген.о.з. Ив. Шкойнов, ген. о.з. Хр. Чаракчиев, подполк. о.з. Ал. Мусевич-Бориков, подполк. о.з. Д. Генов, Г. Гендович, Ю. Панчев, Дочо Христов, Н. Пулиев, Ас. Трупчиев, Л. Бобевски, Г. Шишков, К. Македонски, Хр. Златарев и др.⁸ В съюзното ръководство има народняци и демократи от Демократическия сговор, националлиберали, хора от Демократическата партия, обединени от поддръжката на деветоюнския елемент и одобряващи силовата политика на сговористкото правителство. Материална подкрепа СБРЗ получава от сливенските текстилни фабриканти братя Маринкеви, Тютюневата кооперация „Асенова крепост“, Съюза на габровските промишленици, Българското просветно-търговско дружество, Д. Яблански и др.⁹ Чрез дарения, обяви, реклами те подпомагат издаването на съюзния вестник „Родна защита“ и дейността на Върховното управление на СБРЗ, а в замяна на това съюзът води ксенофобска пропаганда и призовава българите да купуват само български стоки.

СБРЗ възприема дясна политическа идеология с множество заемки от италианския фашизъм, а по-късно и от немския националсоциализъм. В нея съществено място имат идеите за безпартийна власт, напътствана и контролирана от монарха, за корпоративен парламент, комплектуван от различните съсловия на българското общество на базата на принципа на компетентността, за единна национална държава, в която производството, търговията и политическото управление да бъдат в ръцете на българи, а обществено-политическият живот да бъде подчинен на идеята за „държава-нация“.

До края на 20-те години СБРЗ се намира под идейното влияние на италианския фашизъм. Причината е в силното въздействие на практическото осъществяване на фашистките идеи и на изграждането на фашистките държавно-политически структу-

ри в Италия¹⁰. Принос в това отношение има и италианската фашистка пропаганда в България. През този период СБРЗ развива активна пропагандна дейност за разпространяване на собствената си идеология и на идеите на италианския фашизъм. Тогава са осъществени контакти и с официална Италия. Съюзът приема за себе си определението „фашизъм на българска почва“ и се ориентира към търсенето на политически позиции, които да му осигурят подобаваща роля в обществения живот.

От началото на 30-те години, привлечен от силата и нарастващия успех на Националсоциалистическата германска работническа партия (НСГРП), СБРЗ насочва интересите си и установява връзки с нея.

СБРЗ се включва в системата на т. нар. неотговорни фактори, действащи в България през 20-те и първата половина на 30-те години. Той не се занимава пряко с политическа дейност, членовете му не участвуват в избори от името на съюза, а като членове на партиите, към които принадлежат. Самият СБРЗ многократно декларира своята партийна неангажираност. През 1925–1931 г. той поддържа групата на Ал. Цанков в Демократическия сговор като едновременно с това се стреми да устоява на натиска да бъде превърнат в сигурен тил на властта и на тенденцията да загуби неутралисткия си образ.

Въпреки деполитизираната си фасада СБРЗ заема важна позиция в отношенията между властта и останалите „родолюбиви организации“, което се дължи преди всичко на неговата относителна многочисленост. Неслучайно в периодите на предизборна борба през 1927 г. и 1930–1931 г. усилията на бореците се за надмощие политически групировки в Демократическия сговор се активизират по посока привличане на СБРЗ, подпомагане и ускоряване на обединението му с други родолюбиви организации за превръщането им в масова и солидна обществена опора в изборните битки. С такава цел през 1927 г. във връзка с предстоящите парламентарни избори за XXII ОНС правителството на А. Ляпчев прави опит чрез военния министър ген. Ив. Вълков да инспирира обединението на СБРЗ с БНСК, но по ред причини тази инициатива се проваля¹¹.

Интерес към СБРЗ проявява и Ал. Цанков с намерението да го превърне в партия и да го използва за достигане до властта. Усилията на Цанков в това отношение обаче остават безуспешни, защото част от ръководството на съюза има собствени политически амбиции.

Водачът на СБРЗ Ив. Шкойнов, Хр. Чаракчиев и Ал. Мусевич-Бориков не крият стремежа си да въвлекат и формално съюза в политическа дейност. През 1927 г. те издигат идеята за участие на СБРЗ в парламентарните избори, но тогава мнозинството в организацията е против напускане на надпартийните позиции¹². Същите хора прокарат участието на съюза с лозунги в окръжните избори от есента на 1930 г. при несъгласие на голямата част от членовете¹³.

Разногласията по принципния въпрос за участието на СБРЗ в изборите става център на кризата в организацията и причина за нейното разцепление през зимата на 1931 г. Върху кризисните процеси в СБРЗ действуват и допълнителни катализиращи фактори – проникване на лица от буржоазните партии в ръководството му с цел да го използват за получаване на депутатски мандати.

Подготовката на родозащитническите водачи за изборите от 21 юни 1931 г. започва още през юли 1930 г., когато от Върховното управление са изключени противниците на политизирането на СБРЗ – главният секретар Ив. Бижев, М. Тошев,

П. Глушков и С. Томов. На 1 и 2 ноември с. г. е проведена извънредна конференция, на която присъствуват представители на малък брой клонове на СБРЗ. Тя дава на Ив. Шкойнов изключителни права да назначава членове на Върховното управление по собствена преценка. Освен избраните от конференцията Ив. Шкойнов, Хр. Чаракчиев, Ал. Мусевич-Бориков, Ив. Бижев (вече еволюирал в позициите си), Г. Марков, Ст. Гладнев, Г. Гендович, Павел Христов, Дочо Христов, Г. Кънчев, Р. Радев и Св. Горанов във Върховното управление от върховния водач Шкойнов са назначени д-р Ал. Сталийски и Д. Танчев¹⁴. Скоро след това редакторът на в. „Родна защита“ Коста Жандов е освободен от длъжност, а малко по-късно функциите му са поети от Ал. Сталийски, който ги изпълнява до юли 1931 г. Отговорната редакторска длъжност неслучайно е поверена на Ал. Сталийски. Той трябва да направи обществено достойнство намерението на СБРЗ да вземе участие в изборите за XXIII ОНС, като същевременно се избегнат сътресенията в организацията.

Убедени в несъвместимостта на надпартийния статут на СБРЗ и участието ѝ в парламентарни избори, водачите му първоначално имат намерение да се включат в листите на други партии. Впоследствие те взимат решение да създадат политическа партия, привидно независима от СБРЗ, но фактически ръководена от негови членове, за да се кандидатира в изборите чрез нея¹⁵. При евентуален неуспех съюзът лесно би могъл да възстанови характера си на надпартийна „родолюбива организация“.

Новата партия се нарича Национална задруга за политическо възраждане. В учредителния ѝ протокол като нейна рождена дата се посочват 2, 3 и 4 октомври 1930 г.¹⁶ Следователно създаването ѝ предхожда конференцията от 2 ноември с. г. и е резултат от споразумение на един малък кръг хора от ръководителите на СБРЗ.

С появата си НЗПВ предизвиква остри разногласия в ръководните среди на СБРЗ. Вследствие на това от организацията са изключени К. Жандов и Яким Балевски – бивши членове на ръководството¹⁷. Върховното управление предприема бърза и масова смяна на клоновите водачи на СБРЗ в провинцията, за да си осигури поддръжката на провинциалните организации.

Главната съпротива срещу решението на Върховното управление да включи СБРЗ в политическите борби идва от страна на окръжните и околийските водачи. Несъгласните с него се присъединяват към Жандов и Балевски, които претендират, че представляват законното родозащитническо ръководство, издават свой вестник „Родна защита“ и съставят временен върховен комитет. Основното обвинение, което отцепниците отправят към Ив. Шкойнов е, че се готови да опартизани СБРЗ и да го подчиня на личните си амбиции за власт. Групата на Жандов и Балевски е материално подкрепяна от средите около А. Ляпчев и вдига силен шум по повод появата на НЗПВ¹⁸. В кампанията срещу Шкойнов и НЗПВ се включва и Дочо Христов, народняк от Демократическия сговор и член на Върховното управление на СБРЗ, с публикации в изданията под негова редакция в. „Дума“¹⁹.

Несъгласие с позициите на Ив. Шкойнов и със създаването на НЗПВ изразява и официозът в. „Демократически сговор“. Той многократно коментира „йезуитщината на „Родна защита“ и заключава: „Българското родолюбие няма нищо да спечели от това, ако партиите в България се увеличат още с една. Обаче много ще изгуби, ако единствената надпартийна родолюбива организация се оплете в гъстата мрежа на партизанската борба.“²⁰ Комплиментите, отправяни от официоза към СБРЗ като

„Родна защита“ е един от идейните стражи на държавата“, „голям морален надпартиен фактор у нас“ и др., прикриват опасенията на сговористите, че с участието си в изборите съюзът ще отцепи хора от Демократическия сговор и така косвено ще обслужи „делото на отрицанието“, т.е. опозицията²¹.

В отговор на всички обвинения Шкойнов настойчиво отрича връзката между предизборните инициативи на Върховното управление и политиката на СБРЗ, въпреки че още през декември 1930 г. във в. „Родна защита“ се появява предизборната платформа на съюза, вероятно изработена от Ал. Сталийски, а на заседанията на Върховния съюзен съвет от 7–9 февруари 1931 г. Сталийски е натоварен и да завери цяят на СБРЗ в съда за участие в изборите²².

За първи път СБРЗ открито декларира предпочитанията си към НЗПВ на 15 май 1931 г. в съюзния печатен орган: „СБРЗ, запазвайки същността си на надпартийна, родолюбива организация, предвид тежките моменти, които преживява Отечеството, безпътницата и разложението на политическите организации в страната, реши: в предстоящата предизборна борба да подкрепи листите на НЗПВ, защото само тя е възприела напълно политическите идеи и принципи на Родна защита.“²³ Очевидно водачите на съюза възлагат големи надежди на НЗПВ, защото се отказват от идеята за участие в изборите с чужди партийни листи. Те разчитат на новия изборителен закон, който осигурява депутатски мандати на партии, събрали 4% от гласовете и дори виждат в лицето на НЗПВ заплаха за старите партии²⁴.

НЗПВ е оглавена от Ал. Сталийски, чието влизане в СБРЗ е целенасочено и ориентирано към нейното въвличане в политическите борби. Член на Демократическата партия, сетне виден сговорист, привърженик на Ал. Цанков, през 1929 г. политическите му амбиции го отвеждат в СБРЗ, където намира особено добър прием. Юрист по образование, специализирал в Германия и получил там титлата „доктор по право“, адвокат по професия, един от основателите на Съюза на българските адвокати и първи и дългогодишен негов секретар, Сталийски добива известност сред българската общественост с обемистото си съчинение „Фашисткото учение за държавата“, излязло през 1929 г. Книгата се занимава изключително с държавноправната страна на фашизма и аргументира неговото превъзходство над останалите доктрини за държавно устройство и управление, битувачи успоредно и едновременно с него. В нея е прокарана основната теза на автора, че фашизмът е „динамична държавна теория“, а не изблик на политическата воля на тълпата. Книгата е написана на базата на близо двеста италиански, немски и френски съчинения за фашизма и представява най-обширното българско проучване по тази тема до края на 30-те години. Нейната поява е посрещната възторжено от цялата политическа десница в България. През 1930 г. тя е издадена на немски език в Мюнхен. Ласкава рецензия за нея излиза и в италианския вестник „Куриере делла сера“ (бр. 297 от 15 декември 1930 г.).

Заедно с Ал. Сталийски в ръководство на НЗПВ влизат адвокатите Ив. Бижев, Ив. Нешев, Драгомир Сакеларов, М. Михайлов, Георги Марков. Последните трима попадат в СБРЗ по подобие на своя партийен водач и отскоро членуват в съюза²⁵. Всички те участвуват и в ръководните органи на СБРЗ.

Въпреки, че обявява за своя рождена дата 2–4 октомври 1930 г., НЗПВ всъщност започва своето формиране като политическа партия в хода на предизборната кампания за XXIII ОНС. Чрез нея значителна част от Върховното управление на СБРЗ се кандидатира в изборите като декларира, че членува в нея²⁶.

Централната листа на Задругата е оглавена от Ив. Шкойнов и включва Ал. Сталийски, Ив. Бижев, Ив. Нешев, М. Михайлов, Др. Сакеларов, Г. Марков, Вл. Тумпаров, Петър Баев, Рачко Цанов, Тотю Хаджихристов, Н. Попов, д-р Ив. Николиев, Петър Димитров, Г. Денев, Ганчо Попов, Дим. Радев, Марин Мандиков, Дяко Игнатов, Св. Горанов, Ив. Хаджииванов, Ив. Кисовски, Хр. Воденичаров, Г. Калчев и Мирчо Мирчев – общо 25 души²⁷. Те представляват ядрото на Задругата, около което се групират по-късно новите кадри на партията.

На 25 май 1931 г. излиза и първият брой на печатния орган на НЗПВ в. „Възраждане“, редактиран от Ал. Сталийски. В него е публикувана платформата на партията, която е буквално повторение на родозащитническата платформа от края на 1930 г.

Първото си организационно събрание, което всъщност е предизборно, НЗПВ провежда на 2 юни 1931 г. в Бургас. Там Ал. Сталийски в обширна реч развива основните положения в идеологията на новата партия и посочва като единствен изход от кризата, обхванала държавата, фашизма²⁸. В хода на предизборната кампания от името на НЗПВ се разпространяват позиви в София, Шумен, Варна, Бургас, Русе, Плевен и други градове със съдържание в духа на Бургаската реч на Сталийски. Успоредно с това Задругата полага усилия и за организационното си изграждане.

Участието на НЗПВ в парламентарните избори от 21 юни 1931 г. не ѝ донася депутатски мандати. Според собствените ѝ изчисления партията е получила 7 хиляди гласа²⁹. Официалните източници обаче посочват 6654³⁰. Най-много гласове 1093, НЗПВ взима от гр. Бяла, т.е. близо една шеста от общия брой на гласувалите за нея. Следват Видин с 562 гласа, Русенска селска околия с 486, Шумен с 464, София с 440, Бургас с 411, Русе с 376, Плевен с 339, Разград с 256, Лом с 213, Никопол със 190, Варна със 136 и други по-малки градове, в които са получени по няколко десетки гласа³¹.

Следователно в началния период от съществуването на НЗПВ нейната сила и влияние са съсредоточени главно в Русенски окръг, който дава една трета от гласовете за нея – 2211. Резултатите от изборите очертават приблизително периметъра на влияние на партията – градовете в Северна България, черноморските градове Варна и Бургас, столицата и селските околии на София, Русе и Варна.

НЗПВ не оправдава големите надежди на своите създатели. Особено разочарован остава амбициозният водач на СБРЗ Ив. Шкойнов, върху когото изборният неуспех на партията действа като студен душ и той незабавно се отдръпва от нея. На 6 юли 1931 г. чрез в. „Родна защита“ Върховното управление на СБРЗ заявява, че съюзът остава надпартийна организация, а „отношението му към всички партии на реда, в т.ч. Национална задруга, са еднакви, без да прави предпочитания на коя да е от тях“. Тази позиция е прокарана и в решенията на Върховния съюзен съвет от 25 юли с. г.³² Ал. Сталийски е освободен от поста редактор на в. „Родна защита“ и неговата партия заживява самостоятелен политически живот.

* * *

Организационната система на НЗПВ е отразена в приетия скоро след създаването ѝ устав, оповестен на 15 юли 1931 г. В него се казва, че партията си поставя за цел „да групира онези български граждани, които възприемат при записването си

чрез декларация, а отпосле изпълняват и на дело програмните ѝ начала“, „начина на групиране“, предвиден в нейния устав, „и се ръководят от правилото, че политиката е преди всичко морал и родолюбива дейност, а не средство за постигане на лични и егоистични интереси“³³.

Членове на партията могат да бъдат всички български граждани, готови да служат с идеализъм на нацията при единственото условие да не са обременени с партизанско минало, престъпления и нисък личен морал³⁴. Поставяйки това условие за членство, НЗПВ се готви да издигне претенцията за необремененост с основните недостатъци на традиционните политически партии – кариеризъм и котерийност, и да осигури обществената „чистоплътност“ на своите членове. Как се спазват тези изисквания се вижда от състава на нейното ръководство.

След влизането си в НЗПВ членовете ѝ се задължават да се абонират за в. „Възраждане“ и да записват по двама абонати за него³⁵.

Организационната структура на партията е съобразена с административното деление на страната.

Ръководството на Задругата се осъществява от Централен секретариат (ЦС) и от Национален съвет (НС). НС се съставя на основата на два принципа: политически и съсловен, които определят качеството на лицата, влизащи в него. Едните, наречени политически представители, са избирани по административни окръзи от местните партийни организации чрез тайно гласоподаване като всички членове гласуват направо до ЦС със затворени писма по специално установена процедура. Другите – представители на всички съсловия, професии, занаяти, корпорации и области на науката и изкуствата „се назначават измежду лицата с доказана компетентност в тия среди от ЦС“³⁶.

ЦС се състои от 9 души, избирани от НС, но не задължително измежду членовете на последния. Неговата дейност е контролирана от НС, който може да се свиква и сам за тази цел, ако има обикновено мнозинство на представителите на окръзите.

За всеки окръг и всяка избирателна околия ЦС назначава съответно по един окръжен и по един околийски секретар.

В населените места трябва да се създават местни организации, всяка от които се управлява от един секретар, назначаван от окръжния секретар за две години. Уставът предвижда и възможност за изборност на местния секретар, ако организацията наброява над 60 членове и повече от една трета от тях е против назначаването му. В този случай организацията сама избира секретаря си чрез тайно гласоподаване.

Контрол на финансовите дела на партията извършва контролен съвет от 4 души, избирани от НС едновременно с ЦС. Той е председателствуван от член на Софийския апелативен съд, посочван по молба на ЦС от председателя на този съд.

Уставът позволява на партията да притежава движими и недвижими имоти, а след евентуалното ѝ разтуряне, което е в компетенциите единствено на ЦС, имуществото ѝ се предава на фонда на пострадалите от войните³⁷.

Видно е, че НЗПВ е изградена на принципа на централизма. Анализът на устава показва, че организационната система на партията не е подробно разработена. Не става ясно какви са функциите на ръководните тела, каква е структурата на местните, околийските и окръжните организации. Уставът дава само най-обща представа за партийния строеж. В неговите постановления за НС са заимствувани идеи и принципи от устройството на Италианската фашистка партия и фашисткия корпоративен парламент.

В устава обаче се отрежда специално място на политическата тактика на партията, което е показателно, че НЗПВ е създадена с главна цел да участва в избори. Изборните листи на Задругата се изработват от ЦС. Същевременно тя може да подкрепя кандидатите, издигнати и от други партии и групировки, ако те отговарят на изискванията за компетентност. За тази подкрепа не е необходимо партията да влиза в коалиция, защото тя не била „създадена с единствената цел да участва в управлението на всяка цена, а да съдействува на държавата за нейното материално и духовно изграждане“³⁸.

За свои партийни цветове НЗПВ избира черния и жълтия, диагонално разположени в правоъгълно поле.

След парламентарните избори от юни 1931 г. НЗПВ започва да изгражда своята организация върху кадрите на изборния си апарат. В 35-те околии (София, Варна, Бургас, Русе, Видин, Шумен, Плевен, Разград, Лом, Никопол, Бяла и др.), където Задругата регистрира свои изборни листи, такива кадри са вече създадени. С отминаването на изборите партията насочва усилията си към организиране и на други околии. За тази цел ЦС издава на 9 юли 1931 г. специално окръжно, с което нарежда на окръжните секретари да назначат околийски секретари в околии, където още няма назначени такива като внимателно ги подбират измежду „най-достойните и дейни членове на задругата“³⁹. Със същото окръжно се разпорежда новопостъпилиите членове да попълват нарочно заявление за приемане в Националната задруга и да плашат 20 лв. встъпителна вноска; за всички членове се определя месечен членски внос от 5 лв. и задължителен абонамент за в. „Възраждане“, а ръководството обещава да им раздаде партийни членски карти.

Не намерихме сведения дали инструкциите, дадени в този документ, са изпълнени. Но обстоятелството, че партийният вестник „Възраждане“ спира за повече от половин година след издаването на окръжното, свидетелствува, че Задругата не е проявила никаква особена организационна и политическа активност през втората половина на 1931 г.

В НЗПВ влизат хора от различни политически партии. Политическите метаморфози на Ал. Сталийски бяха вече отбелязани. Другите петима от Върховното управление на СБРЗ, които остават в Задругата – Г. Марков, Ив. Бижев, Ив. Нешев, Др. Сакеларов и М. Михайлов са бивши сговористи⁴⁰. Вл. Тумпаров преминава в НЗПВ от Националлибералната партия – крило Д. Кьорчев⁴¹. Д-р Вл. Бурилков от Бургас, включен по-късно в централното ръководство на Задругата, е бивш радикал-сговорист⁴². Към НЗПВ се присъединяват хора от Съюза на българите фашисти (СБФ) на Кр. Митакوف, верни на преориентираните си водачи родозащитници, ренегати от БРП, от БЗНС–Врабча I и др.⁴³

Така НЗПВ обединява личности с противоречиво политическо минало около една нова идеология. Във връзка с това издаваният от отцепниците от СБРЗ вестник иронично отбелязва, че Задругата събира „пропаднали величини“ от различни партии⁴⁴.

Засега не разполагаме с достатъчно данни за категорични изводи относно социалния състав на НЗПВ. Съществува обаче стремеж у нейното ръководство да привлича в партията хора от различни обществени среди и занятия, още повече, че към това води и програмата ѝ за създаване на „една добре уредена държава, чиито интереси стоят над личните интереси на всички“⁴⁵. Към идеите си Задругата иска да при-

общии „всички родолюбиви българи: не само бойците и участвувалите във войната запасни войници, подофицери и офицери; не само оставените почти на самите тях инвалиди; не само членовете на родолюбивите организации, за които България стои над тях; не само прокудените добруджанци, тракийци, македонци, западнопокрайнци, които за голям упрек на българската държава са оставени от нея сами да отстояват интересите на българското племе; но и всички издигнати членове на компетентните съсловия, професии и занаяти, на работничеството и най-сетне на всички ония, които, макар и членове на досегашните политически партии, отдавна чувствуват, че досегашната партийна система води страната към гибел!“⁴⁶.

Специален интерес проявява НЗПВ към селското население като разчита на разочарованието му от политиката на Народния блок, от неефективните му икономически мерки и от постоянните вътрешноправителствени конфликти. Чрез активна и патетична демагогия Задругата се опитва да проникне в българското село и да използва неговите възможности за осигуряване на широка социална подкрепа, но не е в състояние да се превърне в конкурент на различните земеделски формации, едни от които са на власт, а други, неизчерпани – в опозиция⁴⁷.

Средствата за вестника и дейността си НЗПВ получава от членския внос на многобройните си членове, от абонамента на вестника, от приходи от издаване на брошури, устав и програми, от значки, членски карти и пр., а най-вече от помощи, давани от по-заможните членове и симпатизанти на партията⁴⁸. Един от първите, които оказват материална подкрепа на Задругата, е Владо Георгиев и стоящото зад него АД „Устрем“. Според някои сведения тези, последните, осигуряват влизането на Ал. Сталийски във Върховното управление на СБРЗ и възлагането на редакторския пост във в. „Родна защита“ именно на него⁴⁹. Финансова помощ Задругата получава от Никола Стоименов – притежател на химическа фабрика и на магазина за бои „Коста Дабо“ в София, от Юрдан Калпакчиев – собственик на хотел „Юнион палас“, и от индустриалеца Велизар Пеев – член на Управителния съвет на АД „Индустрия за шоколад и захарни изделия В. Пеев“, които през 1931–1933 г. са включени в централното ръководство на партията⁵⁰. Средства в касата на НЗПВ постъпват и от реклами на фирми и предприятия на членове и симпатизанти, публикувани във в. „Възраждане“. Всичко това обаче е крайно недостатъчно и не дава възможност на Задругата за мащабна и резултатна дейност. Оскъдицата притиска организацията дотам, че нейното политическо лице в. „Възраждане“, който е седмичник, излиза за три години само в 42 броя. За да поддържа издаването му, ръководството прави опит да основе специален фонд.

Ал. Сталийски се опитва да издействува известна финансова помощ при посещението си в Рим през септември 1933 г. и такава му е обещана, но до 19 май 1934 г. не пристига⁵¹.

Новата 1932 г. Националната задруга посреща в организационно оживление и политическата мобилизация за следващата изборна битка. На 14 февруари 1932 г. в 72 града на България, а на 21 – февруари в някои селски общини са проведени общински избори, в които участва и НЗПВ. Според собствените ѝ сведения в тях тя получава: в Русе – 1059 гласа, в с. Сваленик, Русенско – 141, с. Червен – 115, в Беленска околия – 111, във Варна – 102, в Троян – 92, с. Семерджиево – 74, с. Иваново – 75, в Разградска околия – 56, с. Хърсово – 52, с. Басарабово – 45, с. Дурач и с. Просека по 36, с. Червена вода – 22, и т.н.⁵²

Цяло събитие става единственият успех на Задругата в Русе, където са избрани трима общински съветници и един училищен настоятел – задругари. По броя на получените в Русе гласове тя се нарежда след БРП и Народния блок. Това прави впечатление на опозицията, особено на неотдавна изгубилия парламентарните избори Демократически сговор. По този повод в статията си „Изборни поуки“ във в. „Слово“ Ст. Мошанов, правейки анализ на изборните резултати, констатира намаляване на влиянието на Народния блок и изказва мнението, че Демократическият сговор трябва да издигне млади, ентусиазирани, близки до народа кандидати в едни бъдещи избори и да разчита на личности. Като поучителен пример за ролята на личността в изборната борба той посочва русенския успех на НЗПВ, който се дължал на личната листа на търговеца Кънчо Петров, бивш родозащитник и настоящ член на Задругата⁵³.

НЗПВ формира своя общинска група в Русе, която постоянно прави обструкции на мнозинството в общинския съвет и демонстративно отхвърля сътрудничеството с „нефашисти“⁵⁴.

Русенският изборен успех остава само епизод и до 19 май 1934 г. Задругата не смогва да го повтори.

Следвайки поетото ускорение и насърчена от постигнатото, на 24 април 1932 г. НЗПВ провежда своя I фашистки национален съвет (ФНС). Неговите решения и резолюции съдържат обща критика на партийната система в България и на външната политика на Народния блок. А към българската общественост ФНС адресира своята идея да бъде създадена корпоративна държава, ориентирана към ревизионистично настроените страни в Европа⁵⁵.

След I ФНС се оживяват всички организации на Задругата. През цялото лято на 1932 г. тя устройва събрания в Пловдивско, Софийко, Варненско, Ломско, Бургаско, Русенско, Разградско, Старозагорско. Из провинцията пътуват членовете на ЦС, сред които най-дейни са Ал. Сталийски и Г. Марков⁵⁶.

С големи надежди НЗПВ се готви за общинските избори от 25 септември 1932 г. в София. Нейните активисти се впускат в усилена агитационна дейност. В периода юни септември са проведени четири големи събрания, на които говорят избрани от ЦС хора: В. Пеев и Юр. Калпакчиев като представители на стопанските съсловия, инж. Н. Николаевич, д-р Ив. Николиев и Н. Писарев от името на техническата интелегенция, Ив. Михайлов и Д. Костов от работническите среди. Софийската организация на Задругата изпраща писмо до съсловните и професионалните организации и до групите на инвалидите, собствениците и пенсионерите за съдействие в изработването на листите за изборите на принципа на компетентността⁵⁷. Непосредствено преди самите избори тя издава в два броя в. „Фашистка борба“.

Най-забележимата изява на НЗПВ в столицната предизборна кампания е устроеното на 11 септември събрание в театър „Ренесанс“. Речи в духа на програмните начала на партията произнасят членовете на ЦС В. Пеев и Вл. Бурилков като прокламират необходимостта от въвеждане на планова икономика, колективни трудови договори, участие на работниците в печалбите на предприятията и други действия, насочени към изграждане на корпоративен тип държавно стопанско ръководство. След тях Ив. Нешев и Др. Сакеларов обосновават нуждата от разрушаване на партийната система и от създаване на фашистка държава⁵⁸.

На събранието е оповестена и платформата на НЗПВ за столичната община. В нея се предвиждат намаление на наемите и битовите такси, организиране на различни благоустройствени мероприятия с използване силите на безработните, планиране на общинското строителство, регламентиране на работното време на търговските заведения и магазините, премахване на общинските работилници, които конкурират занаятчийството и др. В социалната област платформата обещава създаване на общински бюра за настаняване на работа, общински жилища за бездомни и безработни, общинска служба за възпитание на младежта, общинска осигуровка за безработица, инвалидност и смърт, подобряване на хигиената, здравеопазването и медицинската помощ. Всички тези мероприятия ще бъдат съчетани с реорганизация на службите и финансите на общината, намаляване наполовина броя на общинските чиновници, премахване на големите общински заплати, превръщане на службата на общински съветник в почетна и безплатна, провеждане принципа на несменяемост и компетентност в общинските служби, създаване на нови приходиизточници, съразмерно разпределение на общинските данъци, такси и берии, специални тежки наказания за злоупотреби с общински интереси и средства, анкета и съд за старите общински управления и др.⁵⁹ Тази амбициозна платформа има претенциите да задоволи всички нужди на софийската община, без да държи сметка за действителните възможности на държавата, на общината и най-вече на самата Задруга. До голяма степен обаче нейните постановки имат своите основания в столичната действителност, свидетелство за което са и близките по социално-икономическите си искания платформи на влиятелните политически групировки – Народния блок, Демократическия сговор на Ал. Цанков, Трудовия блок⁶⁰.

НЗПВ излиза със свои листи в шестте столични района. Претендиращи че са съставени на съсловен принцип, те включват 30 лица, от които 6 търговци, 2 индустриалци, 1 рентиер, 3 инженери, 1 архитект, 2 лекари, 4 техници, 3 търговски служители, 2 занаятчийци, 2 работници, 3 пенсионери и 1 запасен подофицер. Сред тях най-голям е дялът на търговците, които вероятно заедно с индустриалците са финансирали предизборната кампания на Задругата и тя им се отплаща като поставя имената им в листите си.

Общинските избори в София са спечелени от Трудовия блок начело с БРП. От 44 хил. гласували избиратели той получава 16 хил. гласа, Народният блок – 10 640, Демократически сговор – Цанков – 6732, Демократически сговор – Ляпчев – 3285, Националлиберална партия – Смилов – 2253, а НЗПВ – само 296 гласа⁶¹. Това е главоломна провал и в „Възраждане“ прави усилия да смекчи въздействието му върху членовете на Националната задруга като представя един преувеличен изборен резултат от 410 гласа и прави утешителния коментар, че в „партизанска София и това е успех“⁶².

Веднага след софийските общински избори на 27 септември 1932 г. е проведен II ФНС. Съветът приема партиен устав, основно преработен и допълнен в сравнение с първия от 1931 г. и по същество почти нов.

Новият устав внася важна промяна в името на партията и след II ФНС тя започва да се назовава Национална задруга фашисти (НЗФ). Уставът формулира вече попълно целта на Задругата. Освен да работи за сплотяване на всички българи, както е постановено в първия устав, партията си поставя и нови цели: „да насажда и развива

граждански и политически добродетели: ред, дисциплина, взаимна обич и уважение, чувство на законност и дълг, справедливост и готовност да се понасят всички жертви в интереса на нацията и за преуспяване на държавата и да работи за духовното и материалното издигане на българския народ и за пълна обнова на нашия държавен и обществен живот⁶³.

Определени са категорично и политическите позиции на Задругата. В устава е заявено, че тя „възприема фашистката корпоративна система за държавно устройство, почиваща на принципите на фашизма – труд, компетентност, дисциплина и йерархия“⁶⁴.

Новият устав изменя начина на съставяне на централните управителни тела на партията и конкретизира функциите им. Националният съвет вече се нарича Национален фашистки съвет (НФС). Той се попълва на политически и съсловен принцип, но в него са включени като трета категория членове окръжните и околийските секретари. Функциите му са подробно развити: той изработва програмата и платформата на партията и изменя устава „в зависимост от условията за успех на организацията“, обсъжда всички финансови, организационни, административни и обществени въпроси, които се отнасят до дейността на Задругата⁶⁵. Най-малко два пъти в годината НФС е свикван на заседание от ЦС. Като върховен орган на Националната задруга той може да се свиква и сам, но за това е нужен кворум от две трети от представителите на окръзите и околийите.

В новоприетия устав има и друга съществена новост – появява се институцията на централния секретар, избран от НФС. Централният секретар председателства НФС и заседанията на ЦС. Той посочва останалите осем членове на ЦС, които се утвърждават от НФС, разпределя работата помежду им и назначава измежду тях Постоянно присъствие. Постоянното присъствие (също нова институция) се състои от централния секретар, един административен секретар, един касиер и редактора на партийния вестник.

Изведени са функциите и на ЦС. Той ръководи дейността на партията съгласно устава, правилниците и директивите на НФС, изработва проектобюджета и следи за приложението му, назначава окръжните и околийските секретари, а в края на всяка година представя на прокурора при Софийския апелативен съд опис на имуществото на партията и равностметка на приходите⁶⁶.

Организационните равнища, установени със стария устав, се запазват и в новия – това са окръжните, околийските и местните организации, оглавявани съответно от по един секретар. Сега обаче местната организация започва да се нарича „сноп“, за образуването на който са необходими най-малко пет членове на Задругата, а във всеки населен пункт може да има само по един „сноп“. Към всяка местна организация се създава младежки сноп, в който членуват младежи под 21 години. Начело на младежкия сноп стои водач, подчинен на местния партийен секретар. Въвеждането на младежки поделения на партията е отразено и в снижаването на възрастовата граница за нейните членове от 21 на 17 години.

Новият устав дава големи права на окръжния секретар. Той назначава и сменя от длъжност местните секретари. За разлика от преди сега не се допускат никакви възможности за изборност на местните секретари. За неизпълнение на нарежданията му окръжният секретар може да иска смяна на околийските секретари от ЦС. Той отгова-

ря лично за делата и финансовата част на окръжната организация и може да назначава свои помощници, които да действуват под негова лична отговорност. Нов момент в устава е изравняването на градските секретари в София, Пловдив, Русе, Варна и Бургас по ранг и права с окръжните секретари⁶⁷.

Въведен е годишен данък за всеки окръг, определян от ЦС в зависимост от броя и големината на сноповете в съответния окръг. Този данък се внася в ЦС веднъж на три месеца. Предназначението му е да разшири възможностите за материална издръжка на партията, тъй като събираните дотогава по вътрешноорганизационна линия средства са явно недостатъчни.

За контрол над финансовите дела на ЦС НФС назначава проверителна комисия от трима души, която проверява два пъти годишно касата на ЦС и в края на всяка година представя доклад пред НФС. Изоставено е положението от първия устав, предвиждащо председателят на контролния съвет да бъде назначаван от председателя на Софийския апелативен съд⁶⁸.

Успоредно с промените в организационната структура е обогатена символиката на НЗФ. Партийната емблема представлява правоъгълник, в чиято горна част е разположена ивица с вертикално поставен български трицвет. Останалата част от правоъгълника е разделена по диагонал на черна (отгоре) и жълта (отдолу) половина. В жълтото поле има означение „Ф“ (фашисти), а в черното – абревиатурата „НЗ“ (Национална задруга) и знакът на СБФ: алебарда с конска опашка и пет пръчки, обхванати от въже с девет колена. Включването на последния символ в емблемата на НЗФ вероятно отразява вливането на част от СБФ в Задругата и влиянието ѝ за придаване на български облик на партийната символика. Тази тенденция намира израз и в последните два члена на новия устав, с които Задругата приема за свой празник Трети март – денят на Освобождението на България, а в печата ѝ, който е кръгъл и с надпис „Национална задруга – фашисти“, околоръст се прибавя изображение на отрязан дънер с пет нови издънки, символизиращи жизнеността на българската нация и надеждите за нейното обединение в единна държава⁶⁹.

По примера на много от съществуващите националистически организации в България НЗФ има свой „Марш на фашистите“, утвърден в началото на 1933 г. Ето и неговият текст, който въвежда в патетиката на задругарската идеология:

С души могъщи, окрилени
и с полет вихрено напред,
ний идсм дружни, вдъхновени,
да осветим фашистки ред.

Припев: Напред! И в мир, и във война –
да браним родната страна!
Пред нея да се закълнем:
„За теб, Родино, ще умрем!“

Заветът вечен на дедите
е нашият крилат завет.
Със него ще слоим вразите!
Напред, фашисти, все напред!

Припев: ...

Борбата люта не ни плаши,
не стряска ни смъртта дори,
защото във сърцата наши
свещен фашистки плам гори.

Припев: ...

Напред – с труда, с ума и щика,
да смажем подли врагове
и на България велика
да станем горди синове!

Припев...⁷⁰

„Маршът на фашистите“ се включва в тържествения ритуал на големите партийни събрания и конференции. Възможно е инициативата за неговото създаване да е дошла от страна на по-дейни родозащитници задругари, придобили опит в тази своеобразна политическа хореография в редовете на СБРЗ.

Приетият от II ФНС устав внася изменения в политическата тактика на партията. Докато в първия устав се допуска възможността за поддръжка на кандидати, издигнати от други партии в изборите, сега тя е отхвърлена, а новата постановка е категорична: „Организацията не може да влиза в коалиция или съвместна дейност с никоя политическа партия, освен с организации, които са възприели фашизма и корпоративната система на управление.“⁷¹

Всички изменения и допълнения, направени в новия устав, отразяват плътното организационно и идейно приближаване на НЗФ към Националната фашистка партия на Италия (НФП). Стремешът е и формално, и същностно Задругата да добие облика на фашистка партия. Отначало докрай в Устава е прокаран принципът на централизма, йерархията и дисциплината. Фигурата на централния секретар съответствува на партийния водач в другите фашистки партии, без обаче да има неограничените правомощия на вожд и без да се създава култ към него. Подражавайки на НФП, НЗФ възприема „снопа“ (fascio) като название на основната си организационна единица. А името на НФС почти съвпада с това на върховната партийно-държавна институция на италианския фашизъм – Големия фашистки съвет.

Възприетата от НЗФ тактика на отричане на сътрудничеството с нефашистки партии отразява нейния идеен максимализъм и доктринализъм в подражаването на италианския фашизъм. Тя е следствие от влиянието не на ранния фашизъм от времето на „вкореняването“ му в политическата система, а на политическата практика на фашисткия режим и на ликвидирането на всички опозиционни на фашизма партии в Италия.

След приемането на устава II ФНС на Задругата се заема с делова дейност в духа на провъзгласените в него принципи. В резолюцията на съвета е подложена на остра и многопосочна критика политиката на Народния блок. Блоковото управление се квалифицира като „партизанска вакханалия“, която подготвяла „външна и вътрешна катастрофа“ за България. Българският парламентаризъм бил окончателно

отречен от всички обществени среди, а парламентът се превърнал в „бюрократично гнездо без всякакво значение и стойност“. Всички сфери на народното стопанство били в разруха в резултат на партизанското управление на Народния блок.

Като единствен изход от съществуващото положение резолюцията посочва „премахването на компрометираната и фалирала партийна власт и заменяването ѝ с едно единно, сплотено и волево управление“, опряно на обществената сила на фашизма. Ядрото на въпросната обществена сила трябва да бъде НЗФ. Самата Задруга се самоизтъква като основоположник на „българския активен фашизъм“, който се бил разраснал във „вуншително движение“, и се обявява против онези „среди и течения, опитващи се да се нагодят към една фашистка идеология, без да имат решителността да я възприемат открито и усвоят фашистко действие“, какъвто бил случаят с Демократическия сговор – Цанков. Резолюцията завършва с призив за обединение на всички фашистки сили в България⁷².

Провеждането и решенията на II ФНС свидетелствуват, че оживена от изборните си изяви и от общото политическо раздвижване, Задругата се подготвя за активна политическа дейност. Подобни настъпателни проявления се забелязват и при много други противници на парламентарната система в България⁷³. Стимулиращо въздействие върху тях оказват силните десноавторитарни и тоталитарни движения в Европа, които по това време са във възход. Особено заразително в това отношение е идването на НСГРП и А. Хитлер на власт в Германия през януари 1933 г.⁷⁴

В процеса на организационното си преустройство НЗФ полага усилия и за финансовото си укрепване – основна необходима предпоставка за по-нататъшното ѝ развитие и дейност. За тази цел още през юни 1932 г. ЦС издава окръжно, с което нарежда да се ускори събирането на средства чрез всички официални приходоизточници на партията: отчитане на сумите за разпратените из страната броеве на в. „Възраждане“, събиране на абонамента за вестника и на членския внос на задругарите. В окръжното се съобщава, че ЦС е изработил проект за партийна значка, която ще бъде пратена на организациите срещу съответно заплащане от 25 лв. броя⁷⁵.

За да осигурява финансови постъпления в касата на партията, скоро след II ФНС е създаден финансов езекутивен комитет при ЦС с председател В. Пеев, секретар Н. Писарев и членове Н. Стоименов, Юр. Калпакчиев и Д. Ганчев. Неговите решения, след като бъдат одобрени от ЦС, стават задължителни за всички организации. Както се вижда, в комитета влизат главните спомоществователи на Задругата – хора инициативни и ориентирани в стопанските дела. Първото решение на комитета подновява неизпълненото вероятно нареждане на ЦС от юни 1932 г. за изпращането на половината от събрания членски внос в централната партийна каса със заплахата, че неотчетените организации ще бъдат изключени⁷⁶.

Поради своята малочисленост и поради нередовното издължаване на членския внос и абонамента на задругарите, НЗФ не би могла да се издържа сама, ако не получи помощи от своите заможни членове и симпатизанти. Хората от финансовия езекутивен комитет дават лично много от средствата за издаването на вестника, за покриването на разходите на партията, за провеждане на агитационните и пропагандни мероприятия и пр. Красноречив е фактът, че след отдръпването на В. Пеев от Задругата и влизането му в НСД в началото на 1934 г. НЗФ изпада в големи материални затруднения, които слагат фактически край на дейността ѝ далеч преди разтурянето ѝ от деветнадесетомайците.

През 1932–1933 г. броят на организациите на НЗФ показва известно увеличение, понарасва и нейната членска маса за сметка на хора от селата, на отделни работници, а също на общественици и чиновници като бившия председател на Варненската окръжна земеделска дружба Ст. Миленков и бившия председател на Варненския окръжен съд Шивачев⁷⁷.

Според сведения на НЗФ в началото на 1933 г. в Русенска селска околия съществуват организации на Задругата в 24 села, в Балбунарска (Кубратска) околия – 16 села, в Разградска околия – 20 села, в Кеманларска (Исперихска) – 3 села, в Беленска – 7 села, в Анхиалска (Поморийска) – 18 села, в Айтоска – 5 села, в Бургаска, – 14 села, в Карнобатска – 7 села, в Карабунарска (Грудовска) – 20 села, в Елховска – 6 села, в Малкотърновска – 3 села, в Ямболска – 2 села и отделно в гр. Ямбол, и др.⁷⁸

За разширяване влиянието на Задругата в селата на 30 април 1933 г. ЦС нарежда да се организират повсеместни народни фашистки събори в по-големите села с организационно-пропагандна цел. Разбира се, това е непосилна задача за скромните възможности на партията. Все пак през пролетта и лятото на 1933 г. нейните ръководители посещават и устройват събрания в някои от градовете на страната и в околните им села: в Русенско, Бургаско, Варненско, Разградско, Шуменско, Ломско, Провадийско и други райони, където е регистрирано присъствие на фашисти задругари⁷⁹. Проведените през юни и юли 1933 г. в разгара на селскостопанската работа няколко десетки събрания в селата главозамайват ръководството на НЗФ до такава степен, че то обявява цяла Северна България за фашизирана – една преценка, съответстваща на амбициите на Задругата, но в никакъв случай не на действителното ѝ обществено влияние⁸⁰.

Кампанията за провеждане на събрания на НЗФ продължава и през есента на 1933 г. Само в София през септември – ноември с. г., по очевидно преувеличени сведения на ръководството на Задругата, броят на събранията надхвърля 100⁸¹. Всъщност става дума за малки сбирки на столичните активисти на партията по пивници и кафенета, каквато е обичайната практика в нейния организационен живот. Тази организационно-пропагандна дейност има за цел да разгласява идеите и програмата на НЗФ и да популяризира политическите ѝ намерения. По много причини обаче резултатите се оказват твърде скромни.

Серията от събрания през лятото и есента на 1933 г. завършва с подготовката на III ФНС, чиито заседания са насрочени за 2 декември с. г. и който, според предварителните планове на ръководството на НЗФ, трябва да вземѐ важни за партията решения⁸².

Следвайки програмните си предначертания, Националната задруга се опитва да проникне сред различни съсловия и групи от населението. В Лом например към организацията на НЗФ е образувана търговско-занаятчийска секция, която в началото на 1933 г. наброява около 40 души, а към софийската организация е създадено бюро за настаняване на безработни⁸³. Това обаче са само епизоди, които показват, че практическата дейност на партията остава далече зад декларациите ѝ и силно зависи от случайни фактори.

Подобно на всички съвременни ней партии НЗФ изгражда свое младежко движение с водач Петър Николов, който е член и на ЦС. Неговата поява е свързана със стремежа да се привлече младежта, която поради своя идеализъм, житейска неопит-

ност и склонност към отричане на старото е смятана за благоприятна среда за фашистките идеи – възглед впрочем нелишен от основания като се знае, че значителен процент от членовете на повечето фашистки движения през 20-те–30-те години са в младежка възраст⁸⁴. В Младежкото фашистко движение влизат всички младежки снопове на НЗФ в страната, чийто точен брой остава неизвестен, но едва ли е голям.

Дейността на младежките фашистки снопове се движи главно в областта на пропагандата на фашистки идеи чрез провеждане на събрания, разпространяване на позиви с фашистко съдържание, разпра с младежи с леви убеждения и пр. През декември 1932 г. например Софийският младежки сноп, носещ името „Фашистка просвета“, организира четири събрания в столицата, на които говорят партийните теоретици Ал. Сталийски, Г. Марков, К. Манчев и Вл. Бурилков. Тематиката на изнесените сказки е в границите на традиционния за пропагандата на Задругата проблемен кръг – фашистката корпоративна държава, стопанската система на фашизма, ролята на водача във фашистките движения, резултатите от фашисткото управление в Италия⁸⁵.

Към Софийската организация на НЗФ се образува и малка студентска група. От началото на 1934 г. се подготвя сформирането и на детски легиони по подобие на италианската детска организация „Балила“, но за това не стигат силите и времето на Задругата до деветнадесетомайския преврат⁸⁶.

От изложеното дотук се вижда, че създадената през 1930 г. НЗПВ от дейци на СБРЗ и приела през 1932 г. названието НЗФ е политическа партия, която се стреми към организационно и идейно подражание на НФП. Основна линия в дейността ѝ е участието в изборни борби. Това е „рождено петно“ на Задругата, която възниква като предизборно образувание, а и амбициите на нейните водачи я тласкат неуморно в тази посока. Неслучайно изборните прояви бележат отделни етапи в организационното ѝ развитие, носейки определени поуки и давайки повод за структурни и организационни промени.

Националната задруга успява да изгради свои организации в някои окръжни градове – София, Русе, Варна, Бургас, Пловдив, Плевен, в околийските центрове Лом, Видин, Разград, Шумен, Ямбол, Никопол, Бяла, Айтос, Карнобат и др., както и в някои от околните им села. Към организациите ѝ са създадени младежки снопове, а в София е образувана и студентска фашистка група.

Активът на Задругата наброява няколко десетки души, предимно адвокати и търговци. Плановите на водачите ѝ да я превърнат в масова фашистка партия, която да участва в ликвидирането на парламентарната система и в изграждането на фашистка държава не се осъществяват. Материално немощна и малочислена, НЗФ остава предимно градска партия с анемични местни снопове.

* * *

Платформата, с която НЗПВ се появява като политическа партия не е непозната на българската общественост. Още през декември 1930 г. във в. „Родна защита“ излиза в няколко поредни броя платформата на СБРЗ. След няколко месеца, на 25 май 1931 г., в първия брой на в. „Възраждане“ същата платформа е представена от името на НЗПВ. Тя съдържа 10 точки и е силно повлияна от италианския фашизъм. Детайлното и задълбочено познаване на фашистката организация, идеология, законодател-

тво и политическа практика от Ал. Сталийски, засвидетелствувано в книгата му „Фашисткото учение за държавата“, играе голяма роля в изготвянето на програмните документи на Задругата.

Платформата на НЗПВ става програма на НЗФ. Тя предвижда провеждането на реформи във всички области на стопанския, политическия и обществения живот: рационализиране на Търновската конституция, прокарване принципа на интегралния парламентаризъм и въвеждане на нова избирателна система вместо съществуващата пропорционална, реорганизация на трите власти – законодателна, изпълнителна и съдебна; преустройство на министерствата; извършване на преобразования в селското стопанство, промишлеността, търговията и занаятите, в общинското самоуправление, в образователната система, в правораздаването, в чиновническия апарат и дори в православната църква⁸⁷. В процеса на развитие на Задругата като политическа партия тази платформа се обогатява и развива и заедно с многобройните статии във в. „Възраждане“, посветени на важни обществени, политически, стопански и културни въпроси, дава завършен идеен облик на тази формация.

В идеологията на Националната задруга се открояват два основни деструктивни елемента: антипарламентаризъм и антикомунизъм. Те са лаконично изведени в идеята формула на фашистите задругари: „Фашистът-щурмовак има двама неприятели: старите партии, които в миналото опростиха България, и комунистите, които днес искат да я опростят.“⁸⁸

Първият елемент на отрицанието в идеологията на НЗПВ е антипарламентаризмът. Задругарите виждат в парламента непригодна институция, тъй като бил изразител на узурпираната от партията политическа воля на избирателите. Най-големият недостатък на парламентаризма бил неподходящият състав на листите, в които влизали лица, поставящи личните си интереси над интересите на колективитета⁸⁹. Причината за израждането на парламентарната система и довеждането ѝ до пълна невъзможност да изпълнява предназначението си, според Задругата, бил възприетият принцип на попълване на парламента чрез партията. В хода на партийните съревнования за депутатски мандати се вършела безпринципна търговия с убеждения, с идеали и програми, изкористявала се волята на избирателите и се компрометирала идеята за общонародна представителност на парламента. Самият парламент се превръщал от държавна национална институция в инструмент на политическите партии и не можел ефективно да защитава интересите на нацията и държавата⁹⁰.

Чрез критиката на парламентаризма Задругата достига до антипартийността. „Сегашното безизходно политическо положение е продукт на безпомощността на политическите партии, в които понастоящем са групирани активните политически дейци в страната; това безизходно положение не се дължи на обстоятелството, че всички политически партии са лоши, а на самата база, на която е сложено политическото групиране у нас (немного различно и от това в чужбина); във всички политически партии членуват безспорно и безкористни дейци, но тия дейци са обвързани в своята дейност от долната котерийност на партийността, която не им дава възможност да се проявят или дава възможност да се проявят само отрицателно – се казва в учредителния протокол на НЗПВ... При това състояние се идва само до едно заключение – че самата система на партийно групиране, която е употребявана досега, е вече непригодна за настоящата политическа структура на модерната държава, защото противното

би значело да се откаже на всички партии добрата воля и добрите намерения, което очевидно не отговаря на истината.⁶⁹¹

Цитираният текст от учредителния протокол на НЗПВ е достатъчно категоричен. Задругата издава смъртна присъда на съществуващата партийна система. Но какъв е характерът на нейната антипартийност?

В идеологията и пропагандата си Националната задруга се ръководи от антипартийността дотолкова, доколкото е необходимо да отрече ползата от по-нататъшно съществуване на старите партии и да изтъкне нуждата от ново обществено групиране⁹². Антипартийността се оказва пропагандно средство, с което НЗПВ възнамерява да експлоатира разочарованието на обществото от политиката на „партиите на реда“, особено в годините на икономическата криза от 1929–1933 г. Самата Задруга се обявява за партия, без да вижда в това противоречие с идейните си начала. Като поклонник на италианския фашизъм Ал. Сталийски възприема принципа на организиране на Задругата като партия и за разширяване на общественото ѝ влияние с помощта на изпитани партийни средства – пропаганда, агитация, участие в парламентарни и местни избори. Това е и една от причините новото политическо образуване да не се афишира като движение, съюз или нещо друго, а именно като партия.

При изясняване на антипартийността на Задругата трябва да се има предвид как схващат нейните дейци съдържанието на понятието „партия“. Очевидно те отдават значение не толкова на формата на организиране (партия, съюз, движение или надпартийна формация), колкото на същността ѝ. Създавайки една фашистка партия, те искат да докажат разбирането си, че е възможна партия, освободена от недостатъците на кариеризма и основана върху идеализма на своите членове. Спекулативната антипартийност на Задругата силно наподобява поведението на италианските фашисти в периода, когато те са организирани в движение, борещо се срещу политическото безсилие на партиите, за „ред и дисциплина“, и несъмнено се влияе от антипартийната практика на фашисткия режим след октомври 1926 г., когато е премахната партийната система⁹³. Това е неизбежно при времевото отместване на задругарския фашизъм по отношение на италианския с всички произтичащи оттам изменения в неговата идеология, организация и дейност.

Изтъкнатите дотук особености на антипартийността на Задругата обясняват привидния парадокс – борба с партия срещу партийната система.

Задругата предлага нова организация на парламента и на държавата, но никъде в свързаната с нея документация не се споменава за безпартийна власт. В процеса на идейното си развитие тя стига до възгледа за замяна на партийното управление с такова, което да се опира на обществената сила на фашизма. Неяснотата около бъдещото политическо групиране се разсейва от едно заключение на Ал. Сталийски във вече споменатото му съчинение: „Фашистката политическа организация е една новост в политическите системи. Тя е един опит да се създаде „държавна партия“⁹⁴.

Основното заключение, което извежда Задругата от анализа на политическото положение в България и от резултатите от управлението на старите партии е, че демокрацията като политическа система е вече изживяна и неспособна да противостои на комунизма⁹⁵. А единствен изход и възможност за спасяване на страната предоставя фашизмът. Зад конкретния фактически материал на критиката срещу демокрацията в България стои една обща презумпция, развивана в речите на Мусолини и постулирана в неговата книжка „Учението на фашизма“: „Фашизмът е против демокрацията,

която изравнява народа с най-голямото число, като го принизява към равнището на по-многого; но той е най-чистата форма на демокрация, понеже схваща народа качествено, а не количествено.⁹⁶

Фашизмът отрича демокрацията, защото тя спекулирала с народната воля; отрича либерализма, защото причинил големи злини на държавата и нацията с издигането на политическата свобода и безотговорността на личността в абсолют; отрича социализма, защото неговият материализъм унищожавал идеализма в държавата. На всички тези отрицания той противопоставя една еклетична теория, споена от идеята за нацията и държавата.

Центърът на тази теория е националната идея, която изключва интернационализма, присъщ на социализма и комунизма, и го отхвърля като рушител на държавата-нация. Фашистките идеолози обвиняват марксизма за това, че граждал учението си върху предпоставката за ценността на една класа и не признавал общонационалната воля, а само волята на пролетариата, с което насаждал класова омраза и накарнявал единството на нацията⁹⁷. Тези теоретични градежи са основата, върху която се разполага антикомунизмът на Задругата. Той се откроява в идеологията на партията като антисъветизъм и антиболшеvizъм при постоянно поставяне на алтернативата фашизъм или комунизъм от съветски тип⁹⁸. Такива са мотивите на НЗПВ, когато се обявява против БРП, която разглежда като креатура на Москва, и смята, че фашистките промени в държавата ще ликвидират бързо влиянието ѝ⁹⁹.

Национализмът е главното идейно градиво и в задругарската идеология. Той обаче не притежава силата, нито философската основа на италианския национализъм, захранен с вековна интелектуална традиция. Неговата относителна слабост и пасивност имат корени в историческата съдба на българската нация – в неуспешните опити за обединение до Балканската война и в крушението на националната кауза през Междусъюзническата и Първата световна война. Поради това центърът на българския национализъм след 1919 г. е изместен към социално-икономическите проблеми на българския народ, които са следствие от двете национални катастрофи.

НЗПВ си служи с националистическата фразеология на италианския фашизъм, но тя няма за нея философско-историческия и политически смисъл, който влагат в нея фашистките теоретици. Фашистките тези за нацията са заимствувани, усвоени и внесени като общ дух на програмните разработки на партията. Идеолозите на Задругата не си правят труда да теоретизират върху този проблем. Те възприемат безусловно фашистката идея за нацията като идеално понятие, като израз на народа в държавен смисъл¹⁰⁰.

В конкретната си политическа дейност обаче Задругата е изправена пред необходимостта да изясни отношението си към някои важни проблеми на българската нация. Тя споделя ревизионизма на Италия, Германия, Австрия и Унгария и смята, че външната политика на България трябва да се ориентира към тези държави. В духа на всеобщите настроения сред българското общество тя настоява за отмяна на Ньойския мирен договор и на всички репарационни и довоенни дългове на България.

Очертанията на националния идеал на Задругата са твърде скромни, лишени от експанзионизъм и подчинени на съществуващите международни политически реалности. Нейният лозунг за обединение на българското племе е издиган абстрактно и не е защитен с разработване на конкретни политически предложения за осъществя-

ването му. Задругата настоява за прилагане на онези клаузи в мирния договор, които се отнасят до българските малцинства в Западна Тракия, Добруджа и Западните покрайнини, и, съзнавайки безнадеждността на искането за присъединяване на Македония към България, поддържа идеята за автономна македонска държава¹⁰¹.

Следователно национализмът на Задругата като средство за въздействие върху големи маси от хора е насочен преди всичко към българите в териториалните граници на България и има за цел да мобилизира усилията им за изграждане на новата фашистка корпоративна държава¹⁰².

Национализмът на НЗПВ поражда известна ксенофобия, но за разлика от някои други идейно близки партии и формации тя не вдига голям шум срещу чужденците в България. Ксенофобската ѝ пропаганда е умерена, в определен смисъл дори „здравословна“, и преследва постигането на икономически суверенитет вътре в България чрез пренасяне на българската търговия в български ръце, протекционизъм за българската индустрия, предпочитане на българската работна ръка пред чуждата и създаване на специални закони за чужденците¹⁰³. В интерес на „здравото национално съзнание“ и в името на „строителния национализъм“ Задругата издига глас срещу чуждите училища, които оказвали денационализиращо въздействие върху българските деца, и против чуждопоклонството, което било национална черта на българина¹⁰⁴.

Ксенофобията на Задругата не се развива в антисемитизъм и с това партията предизвиква гнева на СБРЗ, който нарича водачите ѝ „юдофили“ и ги обвинява, че с парите на евреите искали да се доберат до властта¹⁰⁵. Цялостното възприемане на идеите на италианския фашизъм е всъщност главната причина за отсъствието на антисемитизъм в идеологията на Задругата. Мусолини отрича антисемитизма заради безсмислието му от национална гледна точка¹⁰⁶. Идеолозите на Националната задруга обясняват отношението си към евреите по подобен начин: „Ние не признаваме национални малцинства, а национални елементи, от които е съставен българския народ. Ние се отказахме и очистихме от антисемитизма и оставихме на двамата генерали Шкойнов и Чаракчиев да се занимават с него.“¹⁰⁷ Тъкмо с тази своя позиция НЗПВ привлича в редовете си и небългарски елементи. Само в русенската организация според някои сведения членуват 30 евреи и 40 турци, а в Софийската – около 40 евреи¹⁰⁸. В устава на партията също не се уточнява етническата принадлежност на членовете ѝ, а като единствено изискване към тях се поставя българското им гражданство¹⁰⁹. Това би трябвало да отвори Задругата за всички симпатизанти на фашизма и да разшири възможностите ѝ за получаване на материална поддръжка от различни етнически и обществени среди.

Цялата идеология на Националната задруга е насочена към пресъздаването на фашисткия (италиански) държавен модел първоначално в теоретичен, а впоследствие по възможност и в практически план без съществено приспособяване към българските обществено-политически условия.

Фашистката идея за държавата намира своя завършен вид в учението на Б. Мусолини, където той дава следната концентрирана характеристика на фашистката държава: „Основата на фашистката доктрина е концепцията за държавата... За фашизма Държавата е един абсолютен, пред който индивидите и групите са нещо относително... Фашистката държава има свое съзнание, своя воля – поради това се нарича „етическа“ държава. Държавата е поръчител на вътрешната ни и външната сигурност, но е

също тъй пазител и представител на народния дух... Държавата не е само настояще, но е също тъй минало и над всичко – бъдеще.“¹¹⁰ От това схващане за държавата като организъм със свои собствени цели и интереси, като юридически израз на организиран колективитет – нацията, изхождат всички останали елементи на фашисткото учение за държавата. Най-важните от тях са идеята за класов и съсловен мир, осъществен чрез корпоративизма и т. нар. интегрален парламентаризъм (представителство на всички съсловия на обществото в парламента), идеята за тотална намеса на държавата във всички сфери на човешката дейност като гаранция за единството и възходящото развитие на нацията и идеята за елита, който управлява компетентно и с идеализъм националната държава.

Тези начала ръководят и Задругата в предлаганите от нея реформи на държавата. Как си представя тя българската фашистка държава? Формата на държавно управление – монархическа или републиканска, задругарите не коментират никъде. Но тъй като критика срещу монархическия институт не се отправя по никакъв повод, може да се предполага, че Задругата приема монархията, още повече че и в Италия фашизмът я запазва.

В политическата система обаче се предвиждат съществени изменения. Конституцията трябва да се „рационализира“, като се приспособи към нарасналото значение на икономическия фактор в политиката и да урежда основите на стопанските отношения в страната¹¹¹. Партиите трябва да бъдат отстранени от властта ѝ, както вече се каза, да бъде създадено „сплотено, единно и волево управление“, опряно на фашисткото движение¹¹². Тогава ще бъде формиран „нов парламент: на обединена, координирана и примирена помежду си нация на базата на интегралния парламентаризъм“¹¹³. За да действа резултатно, депутатите в него ще бъдат 100 души, защото били нужни малко, но делови хора, избрани с ценз за компетентност. Задругата препоръчва италианската избирателна система, при която избирането на представителите се дели на три момента: предлагане, определяне на кандидатите и гласуване за тях. В парламента ще бъдат представени стопанските съсловия, професиите и корпорациите. Към Камарата на депутатите, попълвана по горния начин, Задругата настоява да бъде създадена втора камара под името „Национален съвет“¹¹⁴.

Правителството в реорганизираната държава ще получи право да издава правни норми, т. е. ще се разширят неговите компетенции в законодателната сфера. От изпълнителна власт то ще се превърне в „управителна власт“, защото такава била неговата същност¹¹⁵. Изпълнителната власт била постоянно действаща за разлика от съдебната и законодателната, които действували само в определени случаи и временно. По същество тя не им била подчинена, а стояла над тях и затова трябвало да има по-широко пълномощия, за да изпълнява бързо и ефикасно функциите си¹¹⁶. За подобряване дейността на изпълнителната власт Задругата предвижда намаляване на министерствата до седем и сливане и съкращения на редица служби¹¹⁷.

В помощ на правителството и парламента в стопанската област трябвало да работи Висш стопански държавен съвет, състоящ се от компетентни технически лица, административни дейци и представители на „академично-професионалните организации“¹¹⁸.

За централизиране на властта в държавата задругарите предлагат броя на окръжите да бъде намален на шест и да бъдат разширени управителните права на окръжни-

те управители, а окръжните съвети като „опартизанени“ и скъпи институции да бъдат премахнати. Околийските управления като междинно звено между окръга и общината трябва да изчезнат¹¹⁹. Подобна съдба очаква и общинското самоуправление. Вместо избирани, кметовете да бъдат назначавани, иска НЗФ, за да се осигури стабилност и компетентност на тяхната служба, както и за да бъдат отстранени партизанските съревнования в общините; общинските служби да се заменят с компетентни съвещателни тела, а общинските чиновници да бъдат отделени от политиката¹²⁰. По този начин всички решения на централната власт ще бъдат провеждани послушно и бързо, размишляват фашистите от Задругата.

Фактическата отделеност на управляваните от управляващите, произтичаща от този държавно-политически модел, дава възможност за пълна безконтролност в упражняването на властта. Принципът на йерархията и дисциплината в изградените така структури осигуряват всевластие на правителството и на средите, стоящи зад него. Това е „авторитетната власт“, за която се борят фашистите и която, според тях, се различава съществено от „властта на грубата сила“ в държави с многопартийна система и парламентарно управление и в СССР¹²¹. Така устроената държава ще се намесва свободно във всички области на стопанския живот и чрез националния стопански план ще дирижира икономиката¹²². Частната собственост остава „своято право на всеки гражданин“, но държавата в интерес на нацията ще може да налага ограничения върху начините на използването ѝ и да я контролира¹²³. Целта на държавата е да създаде „независимо по вътрешната си структура от чужбина национално стопанство, освободено от свръхпроизводство и нагледено към самозадоволяване“¹²⁴. Затова е необходимо формирането на здраво средно съсловие на селяни и занаятчии.

Специални мерки се предвиждат за съживяване на занаятчийството чрез организиран от държавата пласмент на произведенията му и чрез държавни поръчки¹²⁵. В защита на средното съсловие държавата ще се бори срещу картелите и „паразитната индустрия“.

Голямо внимание Задругата обръща на селското стопанство, защото го разглежда като основа на националната икономика. Подобно на НФП, тя приема формулировката за земята като „национален капитал с публична функция“¹²⁶. Селяните, според нея, трябва да бъдат задържани в селата и на всеки способен за работа селянин да се даде земя, а собственостите на земя до сто декара да бъдат освободени от преки данъци. Замислени са подобни на извършваните в Италия мащабни мероприятия за подобряване на земята – т. нар. бонификации¹²⁷. Успоредно с тях държавата ще организира задължителна земеделска просвета, достъпен кредит за селяните и ще се погрижи за културното издигане на селото¹²⁸.

Впрочем много от представените идеи за преобразувания навлизат в политическата теория под натиска на следвоенната действителност и по различни съображения и в разни варианти са включени както в програмите на всички буржоазни и дребнобуржоазни партии, така и на формациите от фашистки и авторитарен тип.

Задругата настоява да се промени и данъчната система като се въведе патентен данък. Така тя се надява да бъде постигнато справедливо облагане на всички граждани. Тя се обявява за специално облагане на чуждите поданици и унищожаване на корупцията във финансовата администрация¹²⁹.

Коренни преобразования при евентуално овластяване на Задругата ще претър-

пи социалното законодателство. Ще бъде въведена корпоративна система, при която всички съсловия ще бъдат организирани в корпорации, изразяващи техните интереси. Държавата ще се грижи за правното уреждане на отношенията между труда и капитала, за ликвидиране на безработицата, за сключване на колективни договори на труда и за участието на работниците в печалбите на предприятията¹³⁰. Тази политика ще бъде насочена към установяване на социален мир, нужен на нацията за нейното сплотяване и творческа дейност. Държавата ще проникне дори в извънработното време на работника, за да удовлетвори неговите материални и духовни нужди, подобно на италианската „Дополаворо“.

Чиновничеството, според НЗФ, трябва да бъде отделено от политиката и частично на принципа на йерархията и дисциплината. Правата на чиновниците при взимане на решения ще бъдат разширени, а службите им ще бъдат реформирани. Новата власт ще пристъпи към радикални съкращения на чиновническия персонал, но ще подобри материалното положение на останалите на служба¹³¹. Така държавата ще си осигури послушен бюрократичен апарат, дисциплиниран и верен, добър проводник на нейната политика.

В новата държава образованието ще бъде поставено на национална основа. Учебните програми ще бъдат освободени от ненужните предмети и ще се разшири изучаването на българска история и география, които възпитават в родолюбие и уважение към държавата. Българското училище ще трябва да създава граждани. Така смяната на политическата система постепенно ще доведе до промени в съзнанието¹³². Усилията на образователните институции ще се насочат към даване на практически знания и на професионално образование, за да бъде прекратено създаването на умствен пролетариат, който е в тежест на държавата.

Като вижда в университета само учреждение за предаване на чужди знания, Задругата обещава да го превърне в „огнище на наука“ и да закрие някои ненужни, но скъпи факултети. Учителството ще бъде деполитизирано и, освободено от партийни влияния, да възвърне авторитета си от времето на Българското възраждане¹³³.

Националната задруга отдава голямо обществено значение и на православната църква. Влияние за това оказват както българската православна традиция и историческата роля на Българската църква, така и почтителното отношение на италианския фашизъм към религията, изразено с постулата на Мусолини: „Фашистката държава няма теология, но има морал. Във фашистката държава религията се преценява като една от най-дълбоките прояви на духа.“¹³⁴ Борбата срещу религиозните секти и против всичко, което руши морала и единството на Българската православна църква, Задругата разглежда като необходимост за възпиране на посегателствата върху духовните устои на нацията¹³⁵.

Преобразованията, които Задругата предлага, ще засегнат и правораздаването с мерки за поевтиняване на правосъдието, за бързина, за отстраняване на корупцията в съдебните институции и ревизия на законодателството (особено на Наказателния закон)¹³⁶.

Предлаганият от Задругата модел за държавна организация представлява всъщност модел на корпоративна държава от фашистки тип. Той дублира напълно създадената от фашизма държавна система в Италия. Всички реформи, които Задругата предлага, са почерпани от политическата практика на италианския фашистки режим и поради доброто им познаване от Ал. Сталийски са детайлно заимствувани в прог-

рамата на партията. Тяхната ефективност в Италия дава сериозни надежди, че италианската политическа рецепта ще помогне и на България, още повече, че между двете страни Задругата открива много сходства.

Сред българските епигони на италианския фашизъм, а и в сравнение с други крайно десни формации, Задругата има една от най-подробно разработените програми за държавно-политическо устройство. Обстоятелство, което несъмнено се дължи на Ал. Сталийски, чиито интереси като юрист са съсредоточени изключително върху държавноправната страна на фашизма.

Като признава по принцип монархията, за разлика от повечето движения и формации от фашистки тип в България, Националната задруга не разглежда мястото на монарха в държавно-политическата система, вероятно защото под влияние на италианския фашизъм го счита за второстепенен политически фактор. В историческата литература съществува една теза за монархическата ориентация на българския фашизъм като негов специфичен белег, отличаващ го от италианския фашизъм и от националсоциализма¹³⁷. Към Задругата обаче това не може да се отнесе, макар тя да е създадена като партия на една от най-промонархическите организации – СБРЗ. Задругата има собствено идейно развитие, което я отдалечава от ред схващания на родо-защитниците и дава на нейното подражание на фашизма идейна изчистеност, каквато не е характерна за останалите фашистки формации в България.

Когато анализираме идеологията на Задругата, не можем да отминем и нейната символика. Известно е голямото значение на символите – исторически, национални, социални и политически – в пропагандата. Фашистите и националсоциалистите отделят голямо внимание на онези символи, които възбуждат национализма на масите чрез постоянно напомняне на определени славни епизоди или на цели епохи от националната история. От тях се черпи национална гордост, те издигат националното самочувствие, сплотяват и импулсират нацията. Символите и символните ритуали са масово използвани в монументалната пропаганда на фашистките идеи: на конгреси, шествия, паради и тържествени събрания¹³⁸.

Задругата също полага известни усилия за разработване на своя символика, но за разлика от други фашистки или националистически организации (СБРЗ, НБСК, СБФ) символният ѝ аксесоар е доста беден. Тя не отдава особено значение на подхранването на българското национално чувство с исторически примери. Това я отдалечава от нейния първоучител – италианският фашизъм, който добре владее лостовете за въздействие върху нацията чрез историята. Нейният национализъм е теоретичен и неконкретен и неговата формула е: „Фашисткото движение е вторият етап на българското родолюбие.“¹³⁹

В процеса на своето идейно и организационно развитие и на по-плътното си приближаване към италианския фашизъм, Задругата обогатява националистическата си символика. Както вече бе споменато, на II ФНС към своя символ – черно-жълтото фашистко знаме с изписано върху него име на партията „НЗФ“ с подчертано „Ф“ (фашисти), Задругата прибавя знака на СБФ – алебарда с конска опашка, поставена в сноп от пет пръчки, обхванати от въже с девет колена. А в печата на партията е прибавено изображението на отрязан дънер (разрушената цялост на българската нация) с пет филиза, символизиращи петте части на политически разкъсаната българска етническа територия – Свободна България, Македония, Тракия, Добруджа и Западните покрайнини, свързани чрез надеждата за обединение в единна държава.

Символен елемент се съдържа и в названието на партията – Национална задруга за политическо възраждане, а по-късно – Национална задруга – фашисти. Задругата е традиционна славянска форма на организацията на рода, съществувала и в България. Тя е свързана с колективния труд в името на родовата и семейната общност; с колективистичния дух, който стопява индивида в масата на общността, без да отнема изцяло свободата му; с патриархалните добродетели и привързаност към родното. Партията смята, че именно задругата е синтезиран израз на идеализма, родолюбието и просперитетта на българската нация и обявява, че ще работи „за възвръщане към щастливото време на българската задруга, когато всички бяха доволни и радостни“¹⁴⁰. В тази позиция съжителствуват историческа носталгия и политическа спекула и демагогия, които илюстрират обичайното за фашизма съчетаване на консерватизъм и социално-политически радикализъм.

По примера на много политически движения и партии след Първата световна война и главно на НФП в Италия в името на Задругата е включено определението „национална“, за да изрази нейното отношение към нацията като върховна ценност и намерението ѝ да се превърне в партия на цялата българска нация.

Тежненията на Задругата към социално-политическите преобразования са отразени и в нейното название – като крайна цел на дейността ѝ се посочва „политическото възраждане“ на българите чрез фашизма. Чрез тези свои елементи името на НЗПВ изпълнява функциите на символ и на пропагандатор на идеите на партията.

Задругата почита като свещени „трицветното национално и жълто-черното фашистко знаме“, които символизират двата идеала на задругарите – България и фашизма¹⁴¹.

Видно е от казаното дотук, че Националната задруга по своята организационна система, по идеология и програмни начала и дори в усвоената терминалогия е фашистка формация, възникнала на българска почва, но донейде изкуствено. И не защото липсват обществено-политически условия за появата ѝ, а защото твърде продължително задържа поглед върху външни за българската действителност явления като италианския фашизъм – обстоятелство, което ѝ, отнема идейната самостоятелност и я превръща в негов тромав елигон.

* * *

Своята програма и идеология Задругата пропагандира чрез издаването на вестници и брошури, чрез събрания, сказки и беседи, чрез участие в политически кампании и др.

Най-важното средство за пропаганда е печатният орган на НЗПВ в. „Възраждане“. Първият му брой се появява на 25 май 1931 г., а последният е от 14 април 1934 г. Планиран отначало като седмичник, той излиза твърде нередовно – от него са издадени само 42 броя, по-голямата част от които по 4 страници. Стремешът на редакцията е вестникът да бъде културно списван, а негов редактор през целия период е лидерът на Задругата д-р Ал. Сталийски.

Макар и нередовно излизаш, в. „Възраждане“ осигурява постоянна трибуна за пропагандистите от Задругата. В него най-често публикуват свои статии софийските дейци на партията Ал. Сталийски, Г. Марков, Тр. Трендафилов, Ив. Нешев, П. Николов, Тома Чупаров и др.

Предпочитана тематика на вестника са въпросите на корпоративната държава, класовата хармония, стопанската политика на италианския фашизъм, отношението на фашизма към националните проблеми.

На фашистката корпоративна държава са посветени теоретичните статии на Т. Чупаров „Проблемата на бъдещето“ и „Корпоративната държава и кризите“, където авторът разглежда причините, същността и последствията на икономическата криза, изтъква дисхармонията в отношенията между труда и капитала и като изход посочва създаването на корпоративна държава, която да контролира икономиката и да регулира междукласовите отношения¹⁴².

Класовата хармония и стопанското благоденствие при фашизма се възхваляват в статиите „Фашисткото национално стопанство“ на Н. Ушев, „Нацията и частната собственост“ на Ив. Михайлов, „Болшевишка и капиталистическа експлоатация“ на К. Попманчев, „Режимът на бъдещето“ от М. Сотиров и др.¹⁴³ Отделните страни на стопанската, финансовата и социалната политика на фашисткия режим в Италия са разгледани в апологетичен план в статиите „Фашизмът и работниците в Италия“ на Ив. Илиев, „Социал-икономическите устои на фашизма“ и др.¹⁴⁴

Изключително внимание в „Възраждане“ отделя на изграждането на привлекателен идеен, политически и социално-икономически образ на фашизма, като при това поставя акцент върху неговата дълговечност. С такава цел там са публикувани впечатленията на специалния пратеник на вестника в Италия Д. Димитров под заглавие „В Италия на Мусолини“, в които с хвалебствен тон са представени накратко основните реформи на правителството на Мусолини. Към утвърждаване на идеята за универсалността и вечността на фашизма са насочени статиите „Идеите на фашизма“ от Г. Марков, „Универсалността на фашизма“ от Ал. Сталийски и „Всемирността на фашизма“ от Тр. Трендафилов, където авторите развиват тезата, че фашистките идеи и реформи в Италия имат пряко или косвено отражение в цяла Европа и в САЩ, и че фашизмът е идеология на бъдещето¹⁴⁵.

Задругата пропандира теорията и практиката на италианския фашизъм целенасочено. Тази пропаганда трябва да докаже на нейните последователи и на българската общественост, че програмата на партията не е голословна и утопична, че самата Задруга е част от един набиращ сили и привърженици общ фашистки фронт, чието влияние няма да отминее в България.

Въздействието на статиите от български автори – дейци на Задругата, е подсилено с материали за фашизма от италиански фашистки теоретици и представители на режима в Италия. Вестник „Възраждане“ публикува статии на Б. Мусолини, Дж. Ботай, Дж. Ачербо, А. Гравели, за да доближи своите читатели до източниците на фашистката политическа мисъл.

В статиите „Фашистката държава“, „Фашистката вяра“, „1934 година“ Б. Мусолини излага основните моменти от фашистката доктрина за държавата и на базата на анализ на съвременните международни отношения прави извод за скорошното фашизиране на целия свят¹⁴⁶. С по-конкретни въпроси се занимава статия на министъра на корпорациите на Италия Дж. Ботай „Корпоративният принцип в държавата“, където подробно е изяснена същността на корпорациите като държавни органи и дейността им за усъвършенстване на законодателството и урегулиране на отношенията между съсловията¹⁴⁷.

Сказката на министъра на земеделието и горите в Италия проф. Дж. Ачербо „Фашизмът и земеделието“, изнесена на 25 май 1932 г. в БАН, е поместена във в. „Възраждане“ в резюме, което обаче запазва основната ѝ идея за прогресивността и изключителното значение на социалните и селскостопанските мероприятия на фашисткия режим¹⁴⁸. Към образа на фашизма в собствено италианска фашистка интерпретация друг щрих добавя статията на А. Гравели (редактор на сп. „Антиевропа“) „Фашистският интернационал“ с идеята, че „фашистският интернационализъм е едно съгрудничество между национализми, между народи, които са станали независими чрез самия фашизъм“¹⁴⁹. Разясненията по тези въпроси на фашистката теория и практика спестяват донякъде и усилията на Националната задруга за обясняване на собствените ѝ идейни позиции.

Наред с теоретичните материали за фашизма в. „Възраждане“ помества програмни документи на чужди фашистки движения: програмата на НСГРП от 24 февруари 1920 г., шестте основни закона и веруюто на румънската „Желязна гвардия“, десетте заповеди на италианската фашистка младеж. Тяхната поява на страниците на вестника има пропагандно значение, но е насочена и към издигане на политическия авторитет на Задругата чрез изтъкване на родството ѝ с нейните могъщи събратья в чужбина.

В програмата на НСГРП Задругата вижда известни сходства с италианската фашистка идеология и със собствените си програмни начала, а това което привлича вниманието ѝ са външнополитическият реваншизъм, националистическият дух и обещаанията за социални преобразувания¹⁵⁰.

Интересен идеен сродник е и румънската „Желязна гвардия“, разглеждана във в. „Възраждане“ като образец за дисциплина, национализъм и привързаност към църквата и монархията. Във вестника са публикувани нейните шест основни закона: за дисциплината, труда, мълчанието, възпитанието, взаимната помощ и честта на легионерите. Поместено е и веруюто на „Желязната гвардия“, с което тя обявява война на всички партии и обещава възкресяване на румънския народ. Четирите принципа на възпитание на румънската младеж, провъзгласени в него, имат за цел да създадат от легионера набожен и верен на монархията гражданин, храбър войник, добър патриот и антикомунист¹⁵¹.

Неоспоримата близост в идейните възгледи и преследваните цели от „Желязната гвардия“ и Националната задруга стои в основата на интереса и симпатиите на задругарите към румънското фашистко движение. Изтъкването на тази близост е израз на стремежа за приобщаване към укрепващия организационно и политически десен поток в обществено-политическия живот на Европа в началото на 30-те години. С такава умишъл във в. „Възраждане“ са публикувани и „Десетте заповеди на фашистката младеж“, очертаващи образа на идеалния млад фашист. Те гласят: „1. Знай, че фашизмът е преди всичко войник и затова не трябва да вярва в постоянен мир; 2. Дните в затвора заради фашизма са винаги достойни; 3. На Отечеството се служи и когато се стои на пост до един бензинов варел; 4. Другарят ти трябва да бъде брат: най-напред защото живее с тебе и после защото мисли като тебе; 5. Пушката, патрондаша и пр. не са ти поверени да ги захвърлиш някъде, а да ги пазиш за война; 6. Не казвай никога: „Толкова плаща правителството!“, защото ти самият си, който плащаш, и ти си, който си избрал правителството; 7. Дисциплината е слънцето за армията: без него няма войници, а само безпорядък и поражение; 8. Мусолини

има винаги право; 9. За доброволец, който не слуша, няма снизхождение; 10. Едно нещо трябва да ти е по-скъпо от всичко: животът на Дуче.“¹⁵² Такива според Задругата трябвало да бъдат и младите български фашисти. „Десетте заповеди“ са адресирани именно към тях в периода на подготовката за създаване на младежко движение към партията.

Успоредно с теоретичните материали за фашизма и за фашистката политика в Италия, с програмите и принципите на чужди фашистки движения, НЗПВ работи за разпространяването и популяризирането на собствените си програмни и организационни документи. Още в първия брой на в. „Възраждане“ излиза платформата на партията, а малко по-късно се появява и уставът на Задругата. След II ФНС, през 1933 г. партийната платформа, представена вече като програма, заедно с новия устав и с основните лозунги на НЗФ са издадени в отделна брошура под заглавието „Програма, устав и лозунги на НЗФ“ в № 2 от поредицата „Фашистка библиотека“.

Вестник „Възраждане“ помества на страниците си и по-важните организационни материали на Задругата като учредителния ѝ протокол, решенията и резолюциите на проведените два ФНС, някои окръжни на ЦС с общопартийно значение. Популяризирането на всички тези материали, освен организационни, преследва и чисто пропагандни цели, свързани с разпространението на идеите, организационните принципи и политическите намерения на Задругата.

Печатната пропаганда на партията не се ограничава само с в. „Възраждане“. В периода на относителното числено нарастване и известно разширяване на финансовите ѝ възможности през 1932–1933 г. Задругата пуска поредицата „Фашистка библиотека“, от която излизат само три книжки. През тези години Бургаската организация издава в. „Фашистки бюлетин“, който от брой трети нататък приема името „Фашистка трибуна“ и съдържа материали за дейността на задругарите в Бургас и околните селища, за идеите и политическите прояви на Задругата, за италианския фашизъм и др.

В навечерието на общинските избори в София през септември 1932 г. Софийският окръжен секретариат издава два броя на в. „Фашистка борба“, редактиран от д-р К. Башулков. Вестникът помества материали, твърде близки по съдържание до предизборните броеве на в. „Възраждане“ – речите на В. Пеев, Ив. Нешев, Др. Сакеларов, Ю. Калпакчиев, произнесени на предизборното събрание в театър „Ренесанс“, призив към търговците, занаятчиите и работниците в София за поддръжка в изборите, хули срещу старите партии и др.

Свой вестник „Фашистки зов“ за известно време през 1932 г. издава и Ломският околийски секретариат на Задругата.

Някои окръжни и околийски организации като Русенската, Варненската, Разградската пропагандират идеите на партията чрез разпространяването на задругарски печатни позиви, които представят накратко програмата на НЗПВ или искат конкретни мерки и реформи в нейния дух: последователна антикомунистическа борба, бюджетни икономии чрез намаляване на заплатите на висшите чиновници и спиране на пенсията на богатите пенсионери, подобряване на здравната политика и др.¹⁵³

Идеологията и програмата си Задругата пропагандира и чрез участието си в предизборни кампании, в хода на които разпространява материали, издържани в духа на програмните ѝ начала, издига платформи, организира пропагандно-агитационни събрания.

Пропагандна дейност извършват ръководителите на Задругата на устройваните в София и в провинцията събрания, където държат сказки и лекции за програмата и идеите на партията, за теорията и практиката на фашизма. Така през агитационната кампания за привличане на членове от лятото на 1933 г. в селата и градовете в Северна България организираните фашистки събори са използвани не само за организационни цели, но и за идейна пропаганда. Пътуващите по съборите хора от ЦС изнасят лекции пред членове и симпатизанти на Задругата по предпочитаните си теми: Ал. Сталийски – за фашистката корпоративна държава, Вл. Бурилков – за стопанската система на фашизма, Г. Марков – за национализма и за фашизма и селото и др.¹⁵⁴ За държаните през декември 1932 г. в София по инициатива на Софийския младежки сноп четири сказки, споменати по-горе, се правят дори специални постъпки да бъдат излъчени по радиото, но инициативата не дава резултат¹⁵⁵.

Събранията и съборите на Задругата не се провеждат безпрепятствено. На места в провинцията те срещат противодействие от комунисти, земеделци и дори цанковисти, но никъде – организиран отпор от властта.

Разгледаните аспекти на пропагандната дейност на Националната задруга показват, че в пропагандата на своите идеи, програма и организационни принципи, както и на теорията и практиката на италианския фашизъм, партията преследва няколко цели. Най-важно за нея е да приобщи към идеите си и да обхване в организацията си нови хора, откъснати от традиционните партии и от десните политически формации или събудени за обществен живот от Задругата. Следващият етап е да се включи в преразпределението на изборните гласове и да се домогва до участие в законодателната и местната власт. Покрай тези основни цели, към чието постигане са насочени всичките ѝ пропагандни усилия, Задругата популяризира фашизма като идейно и обществено-политическо течение и се стреми да разшири кръга на симпатизантите му в България. В пропагандната си дейност тя си служи с разнообразни средства. Най-голямо в това отношение е значението на централното партийно издание в „Възраждане“, което провежда постоянно и с относително по-широк пропаганден ефект идейната и политическата линия на Задругата. В печатната пропаганда се включват и няколко местни партийни вестничета, макар пропагандното им въздействие да е силно ограничено. Подобна роля изпълняват издадените от Задругата няколко брошури и по-голям брой печатни позиви, както и разпространяваните от името на партията значки с нейната емблема. Важен аспект в пропагандата на НЗПВ/НЗФ представляват устройваните от нея събрания, беседи и сказки и участието ѝ в избори. Пропагандната дейност на Задругата е тясно свързана с нейния малоброен партийен актив, който организира и взима главно участие в разясняването на идеологията ѝ.

* * *

Усилията на Националната задруга по пропагандиране на идеологията ѝ и на политиката на фашисткия режим в Италия, както и участието ѝ в изборите привлича вниманието на официалните италиански представители в България. След изборния успех на НЗПВ през февруари 1932 г. в Русе италианският пълномощен министър в

България Кора вижда в нея евентуален заместник на компрометирания с лични борби СБРЗ, към когото Италия проявява симпатии до разцеплението му през 1931 г.¹⁵⁶

При посещението си през май 1932 г. в България италианският министър на земеделието и горите проф. Дж. Ачербо се среща с Ал. Сталийски и дава интервю за в. „Възраждане“ – един благожелателен и насърчителен за Задругата жест¹⁵⁷. След завръщането си в Италия той оценява НЗПВ като „единствената фашистка група с известна популярност“¹⁵⁸. За повече от година тази среща остава единственият официален контакт на Сталийски, който представлява Задругата в отношенията ѝ с други партии и организации с италиански ръководни фактори.

През това време в италианския печат се появяват някои материали за Задругата като статията на Ал. Сталийски „Универсалността на фашизма“, публикувана във в. „Отобре“ и интервюто му за сп. „Антиевропа“, взето от Ж. Нурижан, в което накратко представя идеологията на партията си¹⁵⁹. Но пряка връзка с НФП Сталийски установява едва при пътуването си до Рим през септември 1933 г. Тогава той се среща с Б. Мусолини, със секретаря на НФП Стараче, с журналисти от в. „Отобре“ и сп. „Антиевропа“. Редакторът на сп. „Антиевропа“ Гравели му обещава съдействие за отпускане на известна парична помощ за в. „Възраждане“. До 19 май 1934 г. Сталийски не получава търсената материална подкрепа от Италия, въпреки че подновява настояванията си и при срещата с италианските фашистки журналисти ЦингANELI и Кабалаци в София в началото на 1934 г.¹⁶⁰ Единственият резултат от посещението на Сталийски в Рим е появата на статията на Дарио Лиски за България и за дейността на НЗФ в авторитетното фашистко сп. „Джераркия“¹⁶¹.

Интересът на НЗФ към фашистка Италия е наистина определящ в нейната външнополитическа ориентация, но извън полезрението ѝ не остават и другите фашистски движения в чужбина. Още в бр. 4 на в. „Възраждане“, както вече бе споменато, е публикувана програмата на НСГРП, за да се запознаят с нея задругарите. През цялата 1932 г. Задругата следи борбата на Хитлер за власт, но не изпитва възторжено преклонение пред националсоциализма. Последният все още не бе достигнал с идеите си фашизма, считат задругарите¹⁶².

Интерес проявява НЗПВ и към „Желязната гвардия“, поради което в. „Възраждане“ представя на читателите си някои основни документи на тази фашистка формация.

При пребиваването си в Рим Ал. Сталийски се среща с Осуалд Моузли – председател на Британския съюз на фашистите, създаден през 1932 г. с насърчението и поддръжката на италианския фашистки режим¹⁶³. Основни моменти в програмата му са идеите за имперска автаркия и за въвеждане на тоталитарна демокрация под формата на корпоративна държава¹⁶⁴. Тесни връзки между британските фашисти и Националната задруга не са установени, но взаимна симпатия съществува. Скоро след срещата на Моузли и Сталийски, през зимата на 1934 г. в. „Възраждане“ съобщава за официалното излизане на програмата на Британския съюз на фашистите във в. „Дейли Мейл“¹⁶⁵.

Интересът на Задругата към фашистките движения в чужбина и информацията, която разпространява за тях в България трябва да докажат неизбежността на политическите промени от фашистки тип в цяла Европа и в самата България, където носител на фашистки идеи е НЗФ. От тези позиции тя изразява отношението си и към различните политически партии и движения в България.

Пълна политическа нетърпимост проявява Национална задруга към БРП. В своята борба срещу комунистическото движение тя е готова дори на известно сътрудничество с отричаните от нея буржоазни партии, което да доведе до частично ограничаване на комунистическата дейност в страната. Окончателното прекратяване на тази дейност обаче щяло да дойде по естествен път след премахването на причините за нея: неспособността на старите партии да се справят с управлението и непригодността на партийно-парламентарната система към условията в модерната (фашистката) държава. Но ограничените възможности на Задругата за по-широко действие свеждат нейната антикомунистическа дейност до оскъдна пропаганда и до няколко инициативи за сезиране на правителството за опасността от комунизма. След успеха в общинските избори в Русе тамошната окръжна организация на Задругата изпраща телеграма до министър-председателя с искане да се отнеме мандата на 30-те „безбожници“ в парламента, т.е. на депутатите на БРП в XXIII ОНС¹⁶⁶. В общия хор на всички буржоазни партии и крайно десни формации за касиране на депутатите на БРП това е един от най-рано прозвучалите гласове¹⁶⁷. Двамата най-авторитетни ръководители на партията Ал. Сталийски и Г. Марков изпращат на 31 октомври 1932 г. отворено писмо до министъра на войната ген. Кисъв, публикувано и във в. „Възраждане“, в което посочват опасността от комунистическата пропаганда на свещеници и учители сред учащата младеж и призовават правителството към бързи мерки за пресичането ѝ¹⁶⁸.

На неспирна критика задругарите подлагат и всички защитаващи парламентарната система „партии на реда“. Според Задругата управляващата партийна коалиция Народен блок е образец за котерийност, некомпетентност и партизанщина, който изчерпал последните надежди на народа за добро управление¹⁶⁹. Специално внимание тя проявява към БЗНС–Врабча 1 – най-голямата партия в Блока. Повод за критика към него е участието му в борбите, които от 1932 г. се разразяват в Народния блок между съставлящите го партии¹⁷⁰. Един от ръководителите на Задругата, К. Башулков, издига тезата, че БЗНС–Врабча 1 отдавна се е превърнал в обикновена партия, споделяща недостатъците на всички останали, и затова функциите му на защитник на съсловните интереси на селяните щял да поеме фашизмът. Остри нападки са отправяни и лично към неговите водачи Д. Гичев и В. Димов, които участвали в партизанските боричкания в правителството. Не е пощаден и опозиционният БЗНС–Пладне, когото Задругата обвинява в предателство към националните интереси и в това, че служел на югославския крал Александър – обвинения впрочем, идващи и от по-влиятелни политически среди¹⁷¹.

Критично до отрицание е отношението на НЗПВ към преминалия в опозиция Демократически съговор. Той привлича нейното внимание с разцеплението си на конгреса от май 1932 г. Сега отново Задругата има случай шумно да обяви, че причината за разцепването бил кариеризмът на сговористките водачи, борещи се за власт в партията¹⁷². Тя не поддържа нито една от двете обособили се в резултат на разцеплението партии, понеже все още подкрепяли партийно-парламентарната система. По-нататък, с развитието на тези две партии. Задругата изгубва интерес към Демократическия съговор – Ляпчев / Буров и вниманието ѝ се съсредоточава изключително върху Демократическия съговор – Цанков, превърнал се в Народно социално движение (НСД). Представената дотук еднообразна по съдържание критика, макар и нелишена

от основание, има спекулативен характер, а целта ѝ е видна – да бъде аргументирана с конкретни факти фашистката презумция, че партийно-парламентарната система е отживяла времето си и трябва да отстъпи място на фашизма.

Впрочем за промяна на съществуващата политическа система надигат глас и други фашистки или повлияни от фашизма формации. На връзките с тях Националната задруга отдава голямо значение. Още след изборите от юни 1931 г. тя прави опит да приобщи към идеите си отделни лица и групи от СБРЗ, БНСК, СБФ, ПК „Звено“, Народногоспопанската партия на Ягоридков, от някои среди на Националлибералната партия и БЗНС на К. Томов¹⁷³. Не е известно какви са резултатите от този опит, но сведенията говорят за частични успехи в това направление.

Как се развиват отношенията между Задругата и нейната матерна организация СБРЗ? След провала в парламентарните избори от 1931 г. настъпва постепенно отдалечаване на двете формации една от друга. Още през юли с.г. СБРЗ декларира, че няма нищо общо с партията НЗПВ, а през февруари 1932 г. и ЦС на Задругата заявява, че СБРЗ и НЗПВ са две различни организации, макар че някои членове на партията членуват и в „Родна защита“¹⁷⁴.

Не след дълго отчуждението на СБРЗ от Задругата прераства във враждебност. Резултатът е обясним като се има предвид, че с появяването си НЗПВ предизвиква тежка организационна криза, от която до разтурянето си през 1935 г. СБРЗ не успява докрай да се съвземе. Всяко напомняне за неотдавнашната им връзка се приема като злонамерен опит за дестабилизиране на съюза. Общото отслабване на „Родна защита“ след тази криза довежда и до оттеглянето на италианската материална подкрепа от нея¹⁷⁵.

СБРЗ намира аргументи за отношението си към Задругата в обстоятелството, че тя била партия, при това неродолюбива. Водачите му твърдят, че съюзът се стреми към постигане на две главни цели: създаване на фашистка корпоративна държава и издигане на българина и българското при непримирима борба с партиите и техните пороци. Първата цел преследвали и ПК „Звено“, СБФ, НЗПВ, хората около в. „Лъч“, но по втората те „пропадали“, защото били партии. Към Задругата се отправя и допълнителното обвинение, че искала да комплектува членовете си не от нефашистки партии, а от средите на СБРЗ, който създавал „готови фашисти“. „Между „Родна защита“ и Националната задруга има принципиално различие – се казва в една редакционна статия на печатния орган на СБРЗ. – Докато „Родна защита“ е една чисто българска фашистка организация, Националната задруга е една обикновена партия с всички отрицателни черти на другите партии; макар че е наметнала мантията на фашизма, с който обаче е в пълно противоречие и по дух, и по съдържание.“¹⁷⁶

Враждебността на СБРЗ към Задругата се обуславя и от факта, че тя не приема антисемитизма, който е важен елемент в идеологията на „Родна защита“.

Към изтъкнатите по-горе причини за неприятелското отношение на СБРЗ към Националната задруга може да се прибави и характерната за всички български фашистки формации ревност към фашистката идеология с претенции за единственост в следването на „истинския фашизъм“. В такъв дух например е и краткият коментар, който в. „Родна защита“ прави по повод неуспеха на НЗПВ, СБФ и НСБРП в общинските избори в София от 1932 г. като отдава този резултат на „лъжефашисткия“ характер на тези формации¹⁷⁷. Тук СБРЗ заобикаля истинската причина за изборния неуспех, защото споменатите формации са наистина фашистки по идеоло-

гия, но са лишени от политическо влияние и възможности да противостоят на големите и силни парламентарни партии.

Съзнавайки необходимостта от сплотяване на фашистките сили, НЗФ прави опити за сближение с някои идейно сродни формации, които тя смята за сериозни. От тях е изключена НСБРП на Хр. Кунчев, понеже той като неин водач не бил истински фашист¹⁷⁸. II ФНС на Задругата взима решение да се работи за обединяване на всички организации с фашистка идеология в България в единно движение. В изпълнение на въпросното решение в началото на 1933 г. ЦС на НЗФ започва преговори за обединение. Поканени са представители на ПК „Звено“, на БЗНС (Томов), групата около Кр. Митаков, Занаятчийската партия и др.¹⁷⁹ След първото събрание преговорите продължават поотделно с всички групи и главно с ПК „Звено“, защото той най-много се доближавал до идеята за корпоративна фашистка държава, възприета и от Националната задруга¹⁸⁰.

Като условие за започването на преговорите, продължили четири месеца, „Звено“ поставя предварителното единомислие по четирите въпроса, които разграничавали позициите на двете организации: за запазване на държавния суверенитет, за националните малцинства в държавата, за отношенията на България с Югославия и за подражанието на чужди политически течения и методи. Задругата заявява, че споделя възгледите на „Звено“ и преговорите започват¹⁸¹.

Декларацията за обединението е изработена от Д. Казасов и съдържа положениия, близки до програмата на НЗФ. В нея са очертани основните насоки на преобразования в държавата, които „Звено“ и Задругата намират за крайно необходими за българската нация. Декларацията се обявява против разпокъсаността на стопанските, политическите и духовните сили на народа и препоръчва: да се създадат корпорации и корпоративен парламент; да се издигне една силна власт, която да възстанови авторитета на закона и суверенитета на държавата във всичките ѝ предели; да се преустрои образователната система и да се ориентира към създаване на полезни за обществото кадри и към възпитаване на граждански и национални добродетели. Декларацията е пронизана от идеята за всесилност на държавата – тя трябва да провежда стопанска политика, насочена към създаване на благоденствие за средните и бедни стопански слоеве; да премахне класовата борба и да съгласува интересите на класите и съсловията; да издигне общ национален идеал и да води народа към постигането му; да поддържа добри и лоялни отношения с всички държави; да приобщи към интересите на българската нация всички инородни и иновърни малцинства в своите предели като не накарнява свободата им¹⁸².

За сливането със „Звено“ на равноправни начала по нейни сведения НЗПВ се е готвела продължително време и това според нея е една от причините за изработването на нов устав и за търсене на ново име. Изглежда Задругата е искала да влезе в преговорите като партия с добре очертана идейна физиономия и с ясна и развита организационна структура с фашистки характер. Тя не преследва просто вливане в „Звено“, а дифузия на идеи и схващания, които да дадат живот на нова, различна от „Звено“ формация¹⁸³.

След като постигат споразумение по почти всички основни въпроси, в началото на юни 1933 г. ПК „Звено“ и НЗФ са изправени пред непреодолимо различие в разбирането си за външната политика на България. „Звено“ настоява „за най-лоял-

ни и добри отношения с всичко сили и съседи, особено западните“ (т. е. Югославия – б. м., Г. В.) и не отстъпва от това свое становище¹⁸⁴. НЗФ пък държи на необвързване с никоя държава и на еднакво добри отношения с всички съседи като единствен начин да се запазят българските интереси¹⁸⁵. Задругата не вярва в сериозната привързаност на „Звено“ към тази му позиция и приема, че това разногласие е изкуствено наложено с прибавянето на съответния текст към декларацията, за да се оттегли то от преговорите¹⁸⁶. Това слага край на опитите на НЗФ да обедини около себе си идейно близките ѝ формации. Друга подобна сериозна акция повече не се предприема.

Същевременно обаче НЗФ поддържа връзки със Съюза на младежките национални легиони (СМНЛ), който е създаден през 1930 г. от група млади родозащитници, а уставът му е утвърден през август 1932 г. СМНЛ е изграден като централистична, дисциплинирана организация, почиваща на принципа на йерархията и назначаването. Неговата цел е: „да събужда и поддържа национално самосъзнание и гордост у българската младеж; да се бори против всички, които рушат нацията и държавата; да се бори против болшевизма и другите разрушителни течения; да поддържа родните традиции, религиозния морал и насажда у българската младеж онези добродетели, които гарантират добър обществен ред, дисциплина, самопожертвуване, смелост и доблест“¹⁸⁷.

Програмата на СМНЛ съдържа искания за: фактическо ликвидиране на партийно-парламентарната система; създаване на съсловен парламент; установяване на силна диктаторска власт; въвеждане принципа на назначаване на самоуправителните тела; засилване ролята на държавата с цел да обхване цялостния обществен, политически, стопански и културен живот; провеждане на социална политика по подобие на тази на фашизма, вкл. и по отношение на извънработното организиране на работниците; преследване на чужденците; разтуряне на комунистическите, социалистическите, земеделските, буржоазните организации като масонски ложи и др., които се вдъхновяват в някаква степен от интернационални идеи; премахване на Ньойския договор; създаване на наборна армия и др.¹⁸⁸

В процеса на своето идейно и организационно развитие СМНЛ се доближава плътнo до националсоциализма¹⁸⁹.

Идеите и програмата на СМНЛ са близки до много от схващанията на НЗФ за реформи в държавата. Тя следи дейността му, публикува във в. „Възраждане“ негови позиви срещу партийно-парламентарната система и комунистическото движение¹⁹⁰. В сп. „Прелом“ идеен орган на легионерите, е поместена обзорната статия на Г. Марков за българските националистически и фашистки формации, където посочва като главна слабост тяхното разединение¹⁹¹. По повод забраната за провеждане на четвъртия конгрес на СМНЛ през пролетта на 1934 г. в. „Възраждане“ изказва шумно недоволството си и определя действията на властта като „тъпо партизанство“¹⁹².

Според някои сведения в края на 1933 или началото на 1934 г. НЗФ води преговори за обединение с водача на СМНЛ Ив. Дочев, но поради големите претенции на последния преговорите се провалят¹⁹³.

От края на 1933 г. НЗФ започва да линее. Материалното ѝ положение се влошава. Липсват средства за издаването на вестника и дори за плащане на наема за

партийния клуб (както задругарите го наричат – Фашистки дом). Настъпва отлив на членове, нередовни са и финансовите постъпления от членски внос – от около осем хиляди организирани членове само 2360 са напълно отчетени¹⁹⁴.

Основната посока, в която изтичат членове от Задругата, разочаровани от бездействието, безпаричието и несигурната политическа перспектива на партията, е НСД. Официалното отношение на НЗФ към последното обаче е отрицателно и остава такова до преврата от 19 май 1934 г. През цялата 1933 г., когато НСД набира сили и се оказва по-силен притегателен център от НЗФ и всички други десноекстремистки, прототалитарни формации, в. „Възраждане“ сипе злобна критика срещу него. Главният упрек към водача на НСД Ал. Цанков е неговото партизанско минало. Обявен е за сантиментален и безволев политик, неспособен да провежда реформи, макар че имал власт и възможност за това¹⁹⁵. НЗФ разглежда НСД като поредната метаморфоза на Демократическия сговор – Цанков, който бил устроен според началата на демокрацията, срещу които Задругата се бори. А предпазливото отношение на Цанков към фашизма през 1931–1932 г. се преценява като демагогия, безпринципност и антиидеализъм. Ал. Цанков спекулирал с фашистките идеи, получили вече през 1933 г. широка обществена подкрепа, и си служел със стари партизански методи като привличал в движението си привърженици на фашизма¹⁹⁶.

Материалната поддръжка, която оказва на НСД едрият капитал, дясната му идейна ориентация, политическите позиции на Ал. Цанков, растящата численост превръщат движението в реална сила, способна да търси самостоятелно път към властта¹⁹⁷. Към него бързо се прилепват властогонци от различни политически среди. НЗФ е заплашена от перспективата да бъде изхвърлена от политическата сцена като ненужен цвят в спектъра на крайно десните политически сили в България. И така е щяло наистина да стане, но превратът от 19 май 1934 г. слага край на този процес.

Силен удар върху авторитета, а и върху материалната стабилност на Задругата е нанесен с преминаването на члена на ЦС и един от главните осигурители на финансови средства за партията Велизар Пеев в НСД през януари 1934 г. Тогава към НСД се присъединяват групи от „Звено“ (Д. Казасов, Ас. Цанков, проф. Г. Хлебаров), БЗНС (К. Томов), Занаятчийската професионална партия, НЗФ (В. Пеев, Хр. Матов и Хр. Динев) и от някои други организации¹⁹⁸. Декларацията за присъединяването им към движението на Цанков е същата, която „Звено“ предлага на НЗФ в преговорите от пролетта на 1933 г., но в нея липсва уточнението за Югославия. Подписалите декларацията заявяват, че действуват от името на своите организации. ЦС на НЗФ обаче окачествява преминаването на В. Пеев към НСД като негова лична акция, а не като политика на Задругата и за пореден път потвърждава антицанковистката си позиция¹⁹⁹.

През януари 1934 г. от НЗФ излиза и една група от ръководството на Варненската окръжна организация начело с окръжния секретар Др. Сакеларов – един от учредителите на Задругата, и се присъединява към движението „Млада България“²⁰⁰.

Първоначално „Млада България“ се обособява като обществено-политически кръг около едноименното списание, започнало да излиза от 1932 г. под редакцията на юриста Стефан Попов. През октомври 1933 г. той се превръща в движение „Млада България“ с претенциите, че представя младото поколение българи и с идеите за нова политическа, обществена и стопанска система, взети от идеологията на следвоенните тоталитарни и авторитарни движения в Европа²⁰¹.

Във вижданията за реформи в обществото и държавата между НЗФ и „Млада България“ има значителна близост. И на двете формации е чужд антисемитизмът. И двете са враждебно настроени към НСД. А антииталианските позиции, на които стои в своите външнополитически схващания „Млада България“ вероятно не са толкова неприемливи след безуспешните опити на НЗФ да получи материална поддръжка от Италия. Затова и варненският секретариат на Задругата се преориентира към едно движение, което едва започва дейността си, зальгва се с оптимистични перспективи и най-важното – не изисква радикална смяна на идеите.

Агонията на НЗФ като политически организъм е прекратена с деветнадесетомайския преврат от 1934 г. На 14 юни с.г. е издадена Наредба-закон, с която се разтурват и забраняват всички политически партии и техните поделения. С нея е разтурена и забранена и Националната задруга – фашисти²⁰². При опис на имуществото ѝ, извършен в началото на 1935 г. от Комисията за ликвидиране на имуществата на разтурените партии, бившият секретар на Задругата д-р Ал. Сталийски декларира пет стола, две знамена и една карта на България – всичко на обща стойност 170 лева²⁰³.

* * *

Направеното проучване дава основание в кратката история на Националната задруга да се обособят четири етапа. Първият започва в началото на октомври 1930 г. с учредяването от група дейци на СБРЗ на политическа формация под името Национална задруга за политическо възбуждане като политическо проявление на съюза във връзка с предстоящите избори за XXIII ОНС. Чрез нея СБРЗ, оставайки формално надпартийна родолюбива организация, участва в изборите. Тогава се подготвят условията за нейната открита политическа поява, което и се осъществява по време на предизборната кампания в средата на май 1931 г. В изборите Задругата излиза като креатура на СБРЗ с неговата платформа.

Вторият етап се разполага във времето от юни 1931 г. до септември 1932 г., когато НЗПВ се отделя от своя създател СБРЗ и заживява самостоятелен организационен, политически и идеен живот. През този етап Задругата изгражда своя организация със съответни структури не само в столицата, но и в провинцията на основата на слабо разработения си, почти формален първи устав; издава в. „Възбуждане“; участва в няколко тура общински избори; установява контакти с представители на италианския фашистки режим в България; сравнително широко пропагандира идеите и платформата си.

Третият етап започва през септември 1932 г. и продължава до края на 1933 г. Тогава Задругата променя името си от Национална задруга за политическо възбуждане в Национална задруга – фашисти, доразвива своята организационна система по образец на Националната фашистка партия в Италия, създава младежко фашистко движение, приема фашистка символика; разширява и активизира пропагандата на идеите си; прави опити да обедини около себе си формации с фашистка идеология; установява връзки с ръководителите на НФП и лично с Б. Мусолини. В края на този етап Задругата наброява около 8 хиляди членове. Това е най-големият числен състав

на партията през цялото ѝ съществуване. От тях обаче само една четвърт са редовни.

Между началото на 1934 г. и разтурянето ѝ от деветнадесетомайците се откроява четвъртият етап в историята на Задругата. Той се характеризира с бърз процес на разпадане на партията. По-голямата част от привържениците ѝ преминават в НСД, малка част влиза в движението „Млада България“, а трета част, също малобройна, остава около Ал. Сталийски без възможности да развива някаква сериозна дейност.

Идеологията на Задругата е изцяло подражателна, а стремежът на нейните идеолози е да следват неотклонно и да се учат постоянно от теорията и практиката на италианския фашизъм. Това я определя като един от най-изявените епигони на фашизма в България.

Въпреки усилията си да разгърне мащабна пропагандна дейност и да популяризира фашистките си идеи, Задругата не успява да организира нещо повече от анемична, зле осигурена материално и нередовна пропаганда на фашизма.

Националната задруга вижда своето място в общата вълна на фашистките движения в Европа. Опитите ѝ да инициира обединение на някои български формации с фашистка идеология остават без успех. Причините за това са в стремежа на водачите на фашистките формации да оглавяват собствени организации, в някои идейни неразбирателства, в силното влияние на НСД като притегателен център за деснонастроените политически среди, вкл. и за членовете на останалите образувания от фашистки тип в страната.

До края на своето съществуване Националната задруга остава малка и незначителна сама по себе си фашистка партияка. Нейното политическо присъствие е симптоматично и има относителна тежест само като част от една по-обща общественно-политическа тенденция на отхвърляне на партийно-парламентарната система и търсене на нови форми на политическо и стопанско управление и организация на обществото. С идейната си пропаганда и с практическата си дейност Задругата и подобни на нея формации усилват и уплътняват крайно дясното течение в българския политически живот като допринасят за разпространяването на тоталитарни и авторитарни идеи, които, въпреки невъзможността на техните носители да ги превърнат в политическа практика, намират привърженици в среди с възможности за пряка намеса в политиката с оглед решаване на въпроса за властта. Както фашизмът е подценен в Европа, така и епигонският фашизъм е подценен в България не като реална политическа сила, а като разпространител на идеи, които предлагат смяна на съществуващата партийно-парламентарна система и които при социално-икономическото и политическото положение на България през първата половина на 30-те години не се оказват толкова неприемливи, колкото се струва на привържениците на парламентарната демокрация.

Б Е Л Е Ж К И

¹Вж. Пауле, G. S. The Concept of Fascism. – In: Who Were the Fascists (Social Roots of European Fascism). Bergen–Oslo–Tromsø, 1980, 14–25; Hagtvet B., R. Kühn. Contemporary Approaches to Fascism: A Survey of Paradigmas. – In: Who Were the Fascists, 26–51.

²Димитров, И. Българо-италиански политически отношения 1922–1943. С., 1976, 180–183; 240–245.

- ³ Радлов, С. Към историята на българския фашизъм. Съюз „Българска родна защита“ 1925–1935. – Науч. тр. АОНСУ, История, № 1, 1983, 53–57; Основни течения в българския фашизъм. – ИИИ БКП, 63, 1989, 5–38.
- ⁴ Георгиев, В. Масонството в България. С., 1986, с. 284; Попетров, Н., П. Цветков. Към типологията на политическото развитие на България през 30-те години. – Истор. преглед, 1990, № 2, 63–67; Попетров, Н. Водачески схващания в българския десен политически поток (30-те – първата половина на 40-те години). – Истор. преглед, 1992, № 1–2, с. 135; Митев, В. Угвръждаване на монархо-фашистката диктатура в България 1934–1936. С., 1977, с. 31.
- ⁵ Икономика на България до социалистическата революция. С., 1989, 462–481; Петрова, Д. БЗНС през периода на икономическата криза 1929–1934. С., 1979, 145–153; 210–215.
- ⁶ Петрова, Д. Цит. съч., с. 34 сл.; Василев, В. За политическата обстановка в България непосредствено след парламентарните избори от 21 юни 1931 г. – ИИИ БАН, 19, 1967, 41–67; Наумов, Г. Работническата партия в България 1927–1939. С., 1980, с. 164 сл.
- ⁷ Родна защита, № 1, 28 март 1925; № 29, 13 ноем. 1925.
- ⁸ Пак там, № 19, 1 септ. 1925.
- ⁹ Радлов, С. Към историята..., 11–12.
- ¹⁰ Вж. Salvatorelli, L., G. Miga. Storia d'Italia nel periodo fascista. Torino, 1964, 329–585; Finer, H. Mussolini's Italy. London, 1964, 231–534; Лопухов, Б. Р. История фашистского режима в Италия. М., 1977, 67–173; Семков, М. Фашизмът. С., 1989, 183–209.
- ¹¹ Радлов, С. Към историята..., 43–47.
- ¹² Родна защита (К. Жданов), № 282, 24 май 1931.
- ¹³ Дума, № 4, 9 ноем. 1930.
- ¹⁴ Родна защита, № 275, 8 ноем. 1930; № 278, 1 дек. 1930.
- ¹⁵ Родна защита (К. Жданов), № 279, 8 март 1931.
- ¹⁶ Възраждане, № 1, 25 май 1931. (Учредителен протокол на НЗП от 6 окт. 1931).
- ¹⁷ Родна защита, № 278, 1 дек. 1930.
- ¹⁸ Родна защита (К. Жданов), № 278, 28 февр. 1931; № 283, 3 юни 1931.
- ¹⁹ Дума, № 18, 16 февр. 1931; № 22, 16 март 1931; № 34, 8 юни 1931.
- ²⁰ Демократически сговор, № 2269, 28 май 1931; № 2273, 3 юни 1931.
- ²¹ Пак там, № 2272, 2 юни 1931.
- ²² Родна защита (К. Жданов), № 278, 28 февр. 1931.
- ²³ Родна защита, № 298, 3 юни 1931.
- ²⁴ Пак там, № 299, 18 юни 1931.
- ²⁵ Родна защита (К. Жданов), № 282, 24 май 1931.
- ²⁶ Пак там, № 283, 3 юни 1931.
- ²⁷ Възраждане, № 2, 10 юни 1931.
- ²⁸ Пак там.
- ²⁹ Пак там, № 3, 15 юли 1931.
- ³⁰ СГЦБ, XXV, 1933, с. 376.
- ³¹ Пак там, 379–381.
- ³² Родна защита, № 300, 6 юли 1931; № 302, 1 авг. 1931.
- ³³ Устав на НЗПВ, 1931, чл. 1.
- ³⁴ Пак там, чл. 2.
- ³⁵ Възраждане, № 2, 10 юни 1931.
- ³⁶ Устав на НЗПВ, 1931, чл. 3.
- ³⁷ Пак там, чл. 4–9.
- ³⁸ Пак там, чл. 7.
- ³⁹ Възраждане, № 3, 15 юли 1931, Окръжно № 5 на ЦС на НЗПВ.
- ⁴⁰ Родна защита (К. Жданов), № 282, 24 май 1931.
- ⁴¹ Възраждане, № 2, 10 юни 1931.
- ⁴² Тъч, № 416, 2 май 1930.
- ⁴³ ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 13; Възраждане, № 5, 8 март 1932.
- ⁴⁴ Родна защита (К. Жданов), № 284, 21 юни 1931.
- ⁴⁵ Възраждане, № 1, 25 май 1931.
- ⁴⁶ Пак там.
- ⁴⁷ Петрова, Д. Цит. съч., с. 70 сл.

- ⁴⁸ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 12.
- ⁴⁹Родна защита (К. Жандов), № 280, 28 март 1931; Дума, № 34, 8 юни 1931.
- ⁵⁰ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 13; СГОДА, ф.3*, оп. 6, а.е. 2633, л. 9; ф. 3*, оп. 6, а.е. 8125, л. 13–16.
- ⁵¹ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 13.
- ⁵²Възраждане, № 4, 1 март 1932.
- ⁵³Слово, № 2898, 16 февр. 1932.
- ⁵⁴Възраждане, № 12, 2 май 1932.
- ⁵⁵Пак там, № 12, 2 май 1932. (Дневен ред на I ФНС).
- ⁵⁶Пак там, № 15, 23 май 1932.
- ⁵⁷Фашистка борба, № 1, 3 септ. 1932.
- ⁵⁸Възраждане, № 25, 23 септ. 1932.
- ⁵⁹Нашата конкретна платформа за Софийската община. – Пак там.
- ⁶⁰Знаме, № 216, 24 септ. 1932; Демократически сговор – Цанков, № 2669, 24 септ. 1932; Цанков, П. Победата Софийските общински избори 1932 г. С., 1959, 29–31.
- ⁶¹Петрова, Д. Цит. съч., 166–167; Цанков, П. Цит. съч., 40–42.
- ⁶²Възраждане, № 26, 15 окт. 1932.
- ⁶³Устав на политическата организация НЗФ, чл. 1. – В: Програма, устав и лозунги на НЗФ. С., 1933.
- ⁶⁴Пак там, чл. 2.
- ⁶⁵Пак там, чл. 4.
- ⁶⁶Пак там, чл. 6–9, 19.
- ⁶⁷Пак там, чл. 3; 11–15.
- ⁶⁸Пак там, чл. 16–17.
- ⁶⁹Пак там, чл. 22–23.
- ⁷⁰Възраждане, № 32, 24 май 1933.
- ⁷¹Устав на политическата организация НЗФ, чл. 18.
- ⁷²Дневен ред на II ФНС. – Възраждане, № 28, 29 ян. 1933.
- ⁷³Петрова, Д. Създаване и дейност на Цанковото движение (май 1932 – май 1934 г.). – Истор. преглед, 1986, № 6, 34–48; Радлов, С. Към историята..., 7–71; Колев, Ж. Съюз на българските национални легиони. С., 1976, 16–22 и др.
- ⁷⁴Галкин, А. Германский фашизм. М., 1967, с. 10 сл.; Розанов, Г. Германия под властью фашизма (1933–1939 гг.). М., 1961, с. 3 сл.; История фашизма в Западной Европе. М., 1978, с. 47 сл.; Семков, М. Европа и фашизмът. 1919–1939. С., 1979, с. 56 сл.; Who Were the Fascists...; (Action Francaise. Italian Fascism. National Socialism). Neu York–Chicago–San Francisco, 1966, 275–401; Нейн, A Die Legion „Erzengel Michael“ in Rumänien. Soziale Bewegung und politische Organisation. Ein Beitrag zum Problem des internationalen Faschismus. München, 1986, 114–256.
- ⁷⁵Възраждане, № 20, 27 юни 1932.
- ⁷⁶Пак там, № 28р 29 ян. 1933.
- ⁷⁷Пак там, № 7, 25 март 1932; № 5, 8 март 1932; № 33, 5 юни 1933, № 34, 21 юни 1933; № 37, 20 ноем. 1933.
- ⁷⁸Пак там, № 29, 11 март 1933; № 30, 30 апр. 1933.
- ⁷⁹Пак там, № 37, 20 ноем. 1933.
- ⁸⁰Пак там, № 35, 12 юли 1933; № 36, 4 септ. 1933.
- ⁸¹Пак там, № 37, 20 ноем. 1933.
- ⁸²Пак там.
- ⁸³Пак там, № 28, 29 ян. 1933; № 32, 24 юни 1933.
- ⁸⁴Мерки, P. Comparing Fascist Movements. -- In: Who Were the Fascists..., p. 770.
- ⁸⁵Възраждане, № 28, 29 ян. 1933.
- ⁸⁶ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 14.
- ⁸⁷Платформа на НЗПВ. – Възраждане, № 1, 25 май 1931.
- ⁸⁸Възраждане, № 33, 5 юни 1933.
- ⁸⁹Сталински, А. Фашисткото учение за държавата. С., 1929, 69–70.
- ⁹⁰Възраждане, № 11, 25 апр. 1932.
- ⁹¹Учредителен протокол на НЗПВ. – Пак там, № 1, 25 май 1931.
- ⁹²Пак там, № 2, 10 юни 1931; № 19, 20 юни 1932; № 28, 29 ян. 1933; № 40, 29 ян. 1934.
- ⁹³Salvatorelli, L., G. Mira. Цит. съч., 386–444. Лопухов, Б. Р. История фашистского режима в Италии. М., 1977, 67–123.

- ⁹⁴С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 196.
- ⁹⁵Възраждане, № 6, 16 март 1932.
- ⁹⁶М у с о л и н и, Б. Учението на фашизма. С., 1934, с. 7.
- ⁹⁷С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 161.
- ⁹⁸Възраждане, № 4, 1 март 1932.
- ⁹⁹Пак там, № 20, 27 юни 1932.
- ¹⁰⁰С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 159.
- ¹⁰¹Възраждане, № 21, 12 юли 1932.
- ¹⁰²Пак там, № 25, 23 септ. 1932.
- ¹⁰³Платформа на НЗПВ – Пак там, № 1, 25 май 1931; № 5, 8 март 1932.
- ¹⁰⁴Пак там, № 5, 8 март 1932; № 25, 23 септ. 1932.
- ¹⁰⁵Родна защита, № 329, 2 окт. 1932.
- ¹⁰⁶С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 19.
- ¹⁰⁷Родна защита, № 329, 2 окт. 1932.
- ¹⁰⁸Пак там, № 319, 3 апр. 1932; № 329; 2 окт. 1932.
- ¹⁰⁹Устав на НЗПВ, чл. 2.
- ¹¹⁰М у с о л и н и, Б. Цит. съч., 19–20.
- ¹¹¹Възраждане № 1, 25 май 1931.
- ¹¹²Пак там, № 28, 29, ян. 1933.
- ¹¹³Платформа на НЗПВ, т. 1.
- ¹¹⁴Програма на НЗФ, т. 1.
- ¹¹⁵Пак там.
- ¹¹⁶С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 190.
- ¹¹⁷Платформа на НЗПВ, т. 1.
- ¹¹⁸Възраждане, № 5, 8 март 1932.
- ¹¹⁹Програма на НЗФ, т. 5.
- ¹²⁰Пак там, т. 3.
- ¹²¹С о т и р о в, М., Силна власт. – Възраждане, № 27, 18 ноем. 1932.
- ¹²²Програма, устав и лозунги на НЗФ. С., 1933, с. 14.
- ¹²³Пак там, с. 15.
- ¹²⁴Възраждане, № 11, 25 юни 1932.
- ¹²⁵Програма на НЗФ, т. 4.
- ¹²⁶Пак там, т. 3.
- ¹²⁷Пак там.
- ¹²⁸Б а ш у л к о в, К. Фашизмът и селяните. – Възраждане, № 17, 6 юни 1932.
- ¹²⁹Програма на НЗФ, т. 5.
- ¹³⁰Пак там, т. 4.
- ¹³¹Пак там, т. 8.
- ¹³²С т а л и й с к и, А. Цит. съч., с. 120.
- ¹³³Програма на НЗФ, т. 7.
- ¹³⁴М у с о л и н и, Б. Цит. съч., с. 22.
- ¹³⁵Програма на НЗФ, т. 9.
- ¹³⁶Пак там, т. 10.
- ¹³⁷Р а д у л о в, С. Основни течения в българския фашизъм, 32–64.
- ¹³⁸С к у л е н к о, М. И. История политической пропаганды. Киев, 1990, 117–118; Б у р д е р о н, Р. Фашизм: идеология и практика. М., 1983, 123–137.
- ¹³⁹М а р к о в, Г. Фашизъм и родолюбие. – Възраждане, № 7, 25 март 1932.
- ¹⁴⁰Ед. И. Напнята – Пак там, № 5, 8 март 1932.
- ¹⁴¹Пак там, № 33, 5 юни 1933.
- ¹⁴²Пак там, № 24, 29 авг. 1932; № 22, 25 юли 1932; № 27, 18 ноем. 1932; № 15, 23 май 1932.
- ¹⁴³Пак там, № 11, 25 апр. 1932; № 22, 25 юли 1932; № 27, 18 ноем. 1932; № 15, 23 май 1932.
- ¹⁴⁴Пак там, № 8, 4 апр. 1932; № 38, 3 дек. 1933.
- ¹⁴⁵Пак там, № 11, 25 апр. 1932; № 27, 18 ноем. 1932; № 30, 30 апр. 1933.
- ¹⁴⁶Пак там, № 28, 29 ян. 1933; № 35, 12 юли 1933; № 40, 29 ян. 1934.
- ¹⁴⁷Пак там, № 5, 8 март 1932.
- ¹⁴⁸Пак там, № 16, 30 май 1932.

- ¹⁴⁹Пак там, № 37, 20 ноем. 1933.
- ¹⁵⁰Пак там, № 4, 1 март 1932.
- ¹⁵¹Пак там, № 41, 16 февр. 1934.
- ¹⁵²Пак там, № 5, 8 март 1932.
- ¹⁵³Пак там, № 8, 4 апр. 1932; № 23, 12 юли 1932; № 30, 30 апр. 1933.
- ¹⁵⁴Пак там, № 34, 21 юни 1933.
- ¹⁵⁵Пак там, № 28, 29 ян. 1933.
- ¹⁵⁶Д и м и т р о в, И. Цит. съч., с. 243.
- ¹⁵⁷Възраждане, № 17, 6 юли 1932.
- ¹⁵⁸Цит. по: Д и м и т р о в, И. Цит. съч., с. 243.
- ¹⁵⁹Възраждане, № 20/27 юни 1932; № 27, 18 ноем. 1932.
- ¹⁶⁰ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 14.
- ¹⁶¹Възраждане, № 42, 14 апр. 1934.
- ¹⁶²Пак там, № 40, 29 ян. 1934.
- ¹⁶³ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 120, л. 14.
- ¹⁶⁴С u l l e n, S. M. Political Violence: The Case of British Union of Fascists. – Journal of Contemporary History, London v. 28, № 2, April 1993, p. 245.
- ¹⁶⁵Възраждане, № 41, 16 февр. 1934.
- ¹⁶⁶Пак там, № 15, 25 май 1932.
- ¹⁶⁷П е т р о в а, Д. БЗНС през периода на икономическата криза..., с. 179, 194–197.
- ¹⁶⁸Възраждане, № 27, 18 ноем. 1932.
- ¹⁷⁰П е т р о в а, Д. БЗНС през периода на икономическата криза..., с. 92 сл.; Г е о р г и е в, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България 1934–1939. С., 1971, 9–69.
- ¹⁷¹Възраждане, № 20, 27 юни 1932; № 31, 15 май 1933.
- ¹⁷²Пак там, № 15, 25 май 1932.
- ¹⁷³Пак там, № 3, 15 юли 1931.
- ¹⁷⁴Пак там, № 4, 1 март 1932.
- ¹⁷⁵Д и м и т р о в, И. Цит. съч., с. 243.
- ¹⁷⁶Между Родна защита и Националната задруга има принципиално различие – Родна защита, № 319, 3 апр. 1932.
- ¹⁷⁷Пак там, № 329, 2 окт. 1932.
- ¹⁷⁸Възраждане, № 33, 5 юни 1933.
- ¹⁷⁹Обединението. – Пак там, № 29, 11 март 1933.
- ¹⁸⁰Пак там, № 34, 21 юни 1933; за ПК „Звено“ подробно виж у С л а в ч е в а, Г. Политическият кръг „Звено“ и военно-фашисткия преврат от 19 май 1934 г. – Науч. тр. ВПШ. История, 40, 1969, 87–129.
- ¹⁸¹Звено, 1933, № 21, с. 322.
- ¹⁸²Пак там, 321–322.
- ¹⁸³Възраждане, № 34, 21 юни 1933.
- ¹⁸⁴Звено, № 21, 4 юни 1933, с. 322.
- ¹⁸⁵По обединението. – Възраждане, № 33, 5 юни 1933.
- ¹⁸⁶Пак там, № 34, 21 юни 1933.
- ¹⁸⁷Устав на СМНЛ. 1932, чл. 2.
- ¹⁸⁸Програма на СМНЛ. – Прелом, 1933, №15, 72–74.
- ¹⁸⁹К о л е в, Ж. Цит. съч., 16–22; П о п е т р о в, Н. Идејно-политическите схващания на „Съюз на българските национални легиони“ и „Ратници за напредъка на българщината“ в годините на Втората световна война. – Истори. преглед, 1991, № 6, 56–62; ЦДА, ф. 370, оп. 6; а.е. 976, л. 1.
- ¹⁹⁰Възраждане, № 5, 8 март 1932; № 18, 13 юни 1932.
- ¹⁹¹М а р к о в, Г. Слабостта на българския национализъм. – Прелом, 1933, № 3, 46–67.
- ¹⁹²Възраждане, № 42, 14 апр. 1934.
- ¹⁹³ЦДА, ф. 370р оп. 6, а.е. 120, л. 14.
- ¹⁹⁴Пак там.
- ¹⁹⁵П е т р о в, Н. Голямото движение. – Възраждане, № 30, 30 апр. 1933.
- ¹⁹⁶Пак там, № 40, 29 ян. 1934; № 42р 14 апр. 1934.
- ¹⁹⁷П е т р о в а, Д. Народното социално движение и превратът от деветнадесети май 1934 г. – Минало, 1994, № 4, 62–67.

¹⁹⁸Млада България, № 14, 2 февр. 1934.

¹⁹⁹Възраждане, № 40, 29 ян. 1934.

²⁰⁰Млада България, 1934, № 4.

²⁰¹П о п о в, С. Безсънни. С., 1992, 71–79; ЦДА, ф. 370, оп. 6, а.е. 976, л. 2.

²⁰²Държавен вестник, № 58, 14 юни 1934; Г е р г е в, В. Буржоазните и дребнобуржоазните партии в България, с. 79 сл.

²⁰³ЦДА, ф. 638, оп. 1, а.с. 342р л. 1.

ФОРМИРАНЕ НА ЛИЧНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ В ПЛАНИНСКИТЕ И ПОЛУПЛАНИНСКИТЕ РАЙОНИ

ВЕСЕЛИН ТЕПАВИЧАРОВ

*Веселин Тепавичаров. ФОРМИРОВАНИЕ ПОДСОБНЫХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ХОЗЯЙСТВ
В ГОРНЫХ И ПРЕДГОРНЫХ РАЙОНАХ БОЛГАРИИ*

В настоящей работе рассматриваются поземельные аспекты при формировании подсобных земельных хозяйств в горных и предгорных районах Болгарии, а также их оснащение хозяйственными строениями и сельскохозяйственным инвентарем, разводимые в этих типах хозяйств растения и животные. В этом контексте обращается внимание и на некоторые другие проблемы, связанные с коллективизацией земли в Болгарии в период 50-х гг. XX в. и с социальными взаимоотношениями в указанных районах страны при распределении земельного фонда для подсобных хозяйств. Основным тезисом автора является утверждение, что подсобные сельскохозяйственные хозяйства в горных и предгорных районах представляли собой основным фактором для сохранения традиционного земледелия и скотоводства в этих районах, и что они способствовали сохранению, в известной мере, связи между старшими поколениями болгар и земель.

*Vesselin Tepavicharov. THE FORMATION OF THE INDIVIDUAL FARMS IN THE MOUNTAIN
AND SEMI-MOUNTAIN REGIONS IN BULGARIA*

In this study the author concerns the agrarian aspects of the formation of the individual farms in the mountain and semi-mountain regions in our country, their equipment with farm buildings and implements, on this topic are concerned some other problems connected with the process of collectivisation of the land in Bulgaria during 1950s and with social relationship in the regions mentioned above, especially the distribution of the land fund give for personal use. The main idea of the author is that the individual farms in the mountain and semi-mountain regions have been the basic factor of the mountain and semi-mountain regions have been the basic factor of the preservation of the traditional agriculture and animal husbandry in those regions. In that way those farms to some extent helped the survival of the connection between the older Bulgarian generations and the land.

Личните земеделски стопанства в България, създадени в условията на фактическо одържавяване на земята след втората половина на 50-те години на нашето столетие, функционирали до началото на 90-те години, не са били обект на проучване в българската етнология. На тях по-голямо внимание са обръщали някои наши икономисти, които са засегнали главно размерите на тези стопанства и техния дял в националното селскостопанско производство¹. В отделни социологически и етнологични публикации също е загатнато за този проблем², но той е споменат в контекста на други въпроси. Ако за историята липсата на изследвания за личните земеделски стопанства може да се оправдае с необходимостта от „отлежаване“ на историческия факт, то за науки като етнологията и социологията такова оправдание няма. Необходимостта от проучване на тази проблематика специално за етнологията е належаща още *сега*, тъй като споменът за въпросните стопанства все още не е избледнял, а и усвоените поведенчески стереотипи от времето на тяхното функциониране продължават да доминират в ежедневието на хората на село и дори в някои по-малки градчета.

В настоящото изследване ще бъде направен опит да се осветлят от гледна точка на етнологията някои проблеми относно формирането на тези стопанства и тяхното място в живота на хората от планинските и полупланинските райони. Предпочитанията на автора точно към тези стопанства и обособяването им в отделен проблемен кръг се основават най-вече на тяхната обусловеност от екологичната среда. Тази особеност е намерила отражение и в нормативната база, където личните земеделски стопанства от планинските и полупланинските райони са обособени в отделен сектор и се разграничават от подобен род стопански формирования в равнините.

Една от характерните особености на планинските и полупланинските райони в България е, че почти навсякъде преобладават кафявите горски почви, които не се смятат за плодородни в сравнение с „чернозема в полето“. Надморската височина на болшинството от посетените села е между 800 и 1500 м, а температурите варират от 2–15 °C през зимата до 25–30 °C през летните месеци. Над средното равнище за страната е и влажността на въздуха. В повечето от селищата теренът е силно насечен. Преобладават дъбови и букови гори, както и залесени места с бор и ела. През зимните месеци снежната покривка се задържа за около месец, обикновено към края на декември и първата половина на януари, и дебелината ѝ рядко надхвърля 30–35 см. Дъждовни сезони са ранната пролет и есента, но дори и през това време през последните години има засушавания³.

Понятието *лични земеделски стопанства* бе въведено в обръщение още от средата на 50-те години на нашето столетие във връзка с колективизацията на земята и обособяването на отделен поземлен фонд за „лично ползване“. Тъй като земята беше фактически одържавена, основните инструменти на държавата за експлоатиране на поземлената собственост и инвентар – Трудово-кооперативното земеделско стопанство (ТКЗС) и Аграрно-промишленият комплекс (АПК), след 70-те години – представяха на желаещите лица отделни поземлени участъци за стопанисване под формата на лични стопанства. Лицата обаче не бяха фактически собственици на тази земя, нито пък тя се смяташе за наета или арендувана. От друга страна, в чисто юридически смисъл на думата, земята не беше национализирана и според националното законодателство тези „лични стопани“ бяха получили от ТКЗС (АПК) „своята“ земя или такава на своите съселяни или съграждани.

Така че от формална юридическа гледна точка бе налице истински парадокс, при който собственикът на земята получава част от нея или друга земя за „лично ползва-

не“, без да се ползва от каквото и да било право на собственик. Ако от юридическо гледище по този въпрос съществуваше хаос, то не така стояха нещата откъм фактическата им страна. Реалният собственик си оставаше държавата, която, както вече бе посочено, чрез своите инструменти ТКЗС и АПК впоследствие предоставяше по свое усмотрение отделни поземлени участъци на желаещите да ги обработват. По-нататък този въпрос ще бъде разгледан обстойно и затова тук няма да се спираме повече на него, а само ще добавим, че именно тази предоставена земя получи названието „лично земеделско стопанство“. В някои публикации тя се среща и като „помощно лично стопанство“, но подобно определение е неточно, тъй като за „помощно стопанство“ може да се смята и собствената дърводелска работилница, и занаятчийски дюкян, и други подобни творения на личната инициатива през упоменатия период.

Хронологизацията на работата е съобразена с появата на личните земеделски стопанства и техния залез в самото начало на 90-те години във връзка с разграждането на ТКЗС и Закона за връщането на земята.

Изследването се основава най-вече на теренна етнографска информация от 19 селища на Предбалкана и 40 населени места от Родопите, събирана от автора през последните три години. Използвани са и данни от някои публикации, главно за икономическите и правни параметри на интересуващата ни проблематика, тъй като други данни литературата не ни предоставя.

Тук въпросът касае предимно жителите от селата в упоменатите райони, тъй като жителите на градовете в по-малка степен са били ангажирани с такава дейност. Доколкото все пак такъв ангажимент е съществувал сред част от градското население, в болшинството от случаите личните земеделски стопанства на тези граждани са били в околните села и са стопанисвани с помощта на техните родители. Така че и тук фактическите стопани на дадената земя за лично ползване са били жители от селата.

Изследването на личните земеделски стопанства освен научнопознавателния подтекст има и чисто практическа стойност. Именно чрез тези стопанства бе запазена връзката на част от българското население със земята, макар и тази връзка по своето съдържание да се различава съществено от своя първообраз в годините преди колективизацията. Отношението на българина към земята сега е актуално не само заради съвременната ситуация в селското стопанство, но и да се проследи и изгънялата вече нишка между традиция и съвременност.

Нека отбележим, че настоящото изследване няма претенции за изчерпателност.

ПОЗЕМЛЕНОТО ОБОСОБЯВАНЕ НА ЛИЧНОТО ЗЕМЕДЕЛСКО СТОПАНСТВО

През втората половина на 50-те години БКП успя да колективизира по насилствен начин поземления фонд в страната. Макар че формално земята не беше национализирана, на практика тя се превърна в собственост на държавата. Фактическото право на собственост държавата упражняваше чрез ТКЗС и отчасти чрез Държавните земеделски стопанства (ДЗС). Колективизацията срещна повсеместна и спонтанна съпротива на поземлените собственици. Това противопоставяне на официалната държавна политика не произтичаше от никакви идеологически или политически съображения, а главно от привързаността на българския селянин към земята и отглеждания от него добитък.

Именно тази привързаност бе една от основните причини да се остави част от

поземлената собственост за „лично ползване“, което до известна степен да смекчи покрусата от „вземането на земята“⁴. Този мотив е отбелязан и на почти всички партийни форуми на БКП по повод проблемите в селското стопанство след колективизацията.

За решението да се остави част от земята за стопанисване на бившите собственици твърде голямо значение има и обстоятелството, че навсякъде е имало отделни поземлени участъци (парчета), които не са били пригодни за включване в „текезарските блокове“ и респ. не е било рентабилно за тях „да се хаби техника“⁵. Това е било характерно преди всичко за планинските и полупланинските райони, където теренът е „насечен от реки и долчинки“, а голяма част от „нивите“ са били по „стръмното“, заградени от гори и „далече от пътя“⁶. „Дотам трактор не можеше да стигне – обясни същият информатор – и затова решиха да ни го оставят, та да не пустее...“

Изложеното по-горе мнение е характерно и за останалите райони с подобни екологически особености. За сравнение ще изложим изявленията по този повод на няколко информатори от различни населени места: Джамал Шабан от с. Гьоврен (Девинско): „Кога вземаха имота, ни оставиха по-лошите парчета, а по-хубавото – в къпа. То пак не беше си наше, както преди. Дават ти го като висполица, ама срещу послушание и да работиш по няколко дни в ТКЗ-то...“⁷ Захари Мурджев от с. Стойките (Смолянско): „Като вземаха земята, решиха да оставят по няколко декара за лично ползване, защото имаше много парчета, дето са настрани и не стават за блок (на ТКЗС – б. м., В. Т.). Вместо да пустеят, ги оставиха на хората, ама не като частно, ами все едно – дали са ти го за временно ползване...“⁸ Такива изявления в планинските и полупланинските райони направиха почти всички информатори. За разлика от тях жителите на села „от полето“ посочваха, че в техните села им оставяли само „дворното място“ или „имот“, който е бил в рамките на самото село, в застроената зона⁹. Като причина и тук се отбелязваше невъзможността такива парчета да станат „блокове“.

Добре личи, че хората обясняват горепосоченото законодателно решение до голяма степен със стопанско-рационални мотиви, най-вече да не се похабява земята, останала извън блоковете на ТКЗС. Такова обяснение напълно отговаря на истината, тъй като изложените по-горе мотиви от информаторите наистина са предопределяли до значителна степен волята на законодателя. В този случай обаче държавната воля е предназначена предимно за планинските и полупланинските райони и това е добре отразено в Устава на ТКЗС от 1957 г., където са регламентирани най-напред размерът на личните земеделски стопанства и границите на възможната стопанска инициатива на „личните стопани“.

Според този Устав личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони могат да бъдат в размери до 5 дка, докато тези в равнините са в размер до 2 дка. Броят на отглежданите овце в стопанствата до 5 дка не може да превишава числото 10, броят на свинете не трябва да е повече от 5, не могат да се отглеждат повече от 1 крава или биволица¹⁰. В Устава са визирани Предбалкана, Родопите, поземленият фонд в подножието на Рила, Пирин и Средногорието, а така също и полупланинските места в Странджанско-Сакарския край, Осогово и Беласица.

Допълнителен мотив за по-големия размер на личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони е и „бедността на почвите“ там, което не

позволява отглеждането на интензивни култури. В тази връзка един информатор от с. Михалково отбелязва: „Властта я беше страх да не станем капиталисти, да не забогатеем. Затова в плодородните места, каквото беше в Пловдивско и Пазарджишко, оставиха само по 2 декара, а тук, нали земята не е така хубава, оставиха по 4–5 декара. Колкото да се занимаваме, да си стоим на село...“¹¹. Макар че подобни изявления се срещат рядко, без съмнение страхът на законодателите от „капитализма“ е повлиял върху решението за границите на тези стопанства и за количеството на отглеждания добитък. На редица места например бивши служители на ТКЗС отбелязваха, че е било нерентабилно за кооператива да обработва отделни парчета от по 5–10 дка, които са се намирали на стръмни места и твърде далече от стопанските сгради на „ТКЗ-то“. „Вместо да го дадат на хората да си докарат нещо допълнително – блок направили – коментира по този повод жител от с. Барутин, – ама нали не трябваше да има частно, затова гледаха всичко в ТКЗ-то да вкарат или пък го оставяха да пустее. На хората даваха само по 5–6 декара, колкото да не е без ич...“¹². И на други места „страхът от частното“ (разбирай личната инициатива) е принуждавал управата на ТКЗС да полага грижи за поземлени участъци, които са носели загуби на кооперативното стопанство или пък такава земя и била оставяна да пустее.

За „оставянето“ на част от земята на бившите собственици известно влияние е оказал и страхът на селяните, както и на властите, че в процеса на колективизацията на земята са били възможни затруднения с изхранването на населението¹³. Този страх е бил повсеместен за цялата страна. За селянина, свикнал да осигурява хляба на семейството си от собствената нива, е било непонятно „как държавата ще ги храни“, след като нейна работа е „да взима данъци, та да поддържа чиновника, жандарина и войника“¹⁴. „Наплашили се бяхме от какво ще се издържа, като ни взеха земята. Тате псуваше, пиеше и ни биеше, а мама се вайкаше, че ще мрем от глад – споделя един съвременник. – И в цялата страна така беше тогава, но после работите се оправиха.“¹⁵

За тези опасения съобщават и много от информаторите от Родопите, от Лудогорието и на други места, така че цитираното мнение по-горе може да се смята за общовалидно за цялата страна, вкл. и за онези домакинства, които са осигурявали доходите си извън стопанството поради лошокачествена земя или пък недостатъчен поземлен фонд. Такива са били повече в планинските и полупланинските райони и затова се е налагало част от членовете на семействата „да се главят“ при по-засложни селяни в „полето“ срещу известно количество хлябно зърно или царевича. Осигуряването на хляба е ставало и чрез натурална размяна на животинска продукция и млечни произведения с жито, царевича, ечемик и пр.

За опасенията, че „ще се гладува“, свидетелствуват и изказванията на някои ръководители на местните партийни организации на БКП по селата тогава. Един такъв функционер отбелязва по този повод следното: „Ходихме в околийския център Тетевен и там ни казаха да обясняваме на селяните, че държавата ще се погрижи да ги снабди с хляб. Но ние, дето си бяхме по селата, много-много не вярвахме. То и нас ни беше страх, че ще гладуваме – но нямаше как – трябваше да правим ТКЗС, така ни бе наредено. После се оказа, че е било за добре – отърваха ни от теглото, но преди това си свикнал на друго и не знаеш какво ще последва...“¹⁶

Оставянето на част от земята за лично ползване до голяма степен е било про-

диктувано и от необходимостта за известна компенсация на „селяните кооператори“ за прекалено ниското заплащане в ТКЗС по същото време. Ако в промишлеността, услугите, администрацията и търговията дневната надница е възлизала средно около 2 лв. (по курс на парите след 1962 г.), то в ТКЗС „трудоденят“ се е заплащал със символичната сума от 30 до 50 стотинки. По инициатива на властта също така още след 1958 г. „селяните кооператори“ доброволно „се отказват“ от арендата за „внесената“ в ТКЗС земя. Така че чрез личните земеделски стопанства „кооператорите“ трябва „да докарват по нещо допълнително“, за да се препитават¹⁷. Именно на тази основа личните земеделски стопанства в редица публикации се наричат „помощни“, а след 1970 г. властите въведоха и термина „самозадоволяване“, който се отнасяше преди всичко за тези стопанства.

За хората от планинските и полупланинските райони, които в по-голяма степен бяха запазили традиционното ежедневие, отколкото в равнината, личните земеделски стопанства се възприемат и като средство за съхраняване на някои навици от преди колективизацията. „Земеделецът“ като социалнопсихологическа и професионална категория се оказва твърде устойчив и промените в икономическата и политическата база не са били в състояние да го погребат така лесно. Утвърдените от векове стереотипи на поведение, свързани със земеделската календарна година, успяват да устоят не само на модернизацията през т. нар. капиталистически период от развитието на България, но упорито си проправят път и сега, когато новата власт прави отчаяни опити да ги подмени „със социалистическия начин на живот“.

Гореказаното се отнася дори за голяма част от онези експроприирани земеделски собственици, които поемат пътя към града, за да потърсят препитание в „завода и канцеларията“. Сто деветдесет и девет души от информаторите констатираха със задоволство, че чрез личните земеделски стопанства са имали „занимание“. Тук ще отделим място на няколко цитата, които добре илюстрират това заключение: „Добре, че ни оставиха малко (земя – б. м., В. Т.), та да си гледаме животинки. На мен като ми е празен двора, все едно, че съм умрял. Виж младите, по кафетата гледат да стоят, мързи ги, но за мен кафето е в двора.“¹⁸

„Без работа не съм навикнал да стоя. Тридесет години съм работил на държавата, но и къщата съм си гледал. И крава, и пет-шест овце, и кокошки, и прасета – тук при мен всичко е имало. На мен не ми тежи да ги гледам – те са радост, като децата...“¹⁹

„Децата ми викат: тате, махни го тоя добитък, остави това тегло, но аз ги *сиктирдисвам*. Не ми тежи работата (в личното стопанство – б.м., В. Т.), тя си ми е занимание, хоби му викате вие гражданите. Нас тук на село това ни крепи. То не е за печалба, то е навик още от времето...“²⁰

„На времето, когато стана ТКЗ[С], много се тревожихме, че ни вземат имота, но то добре че така стана, та и ние поживяхме. Нали ни оставиха по 5 декара, та да се намираме на работа и да си гледаме по някое добиче. Нали знаеш, селска къща без добитък не може, иначе в дома е като запустяло – 15 кокошки, едно прасе и три кози си гледам и те са ми като дружки. Мойта баба все при тях седи, все нещо ще им прави *сгода*, ще ги милва и ще им приказва. Па и файда има от тях...“²¹

Няма съмнение, че личното земеделско стопанство не може да се разглежда само от социално-икономическа гледна точка. Чрез него се задоволяват и потреб-

ности, наследени от миналото, свързани с привързаността на селянина към земята. Културата на традиционния земеделец наднича от всяко кътче на неговата душа. След колективизацията именно личното земеделско стопанство успява да съхрани това традиционно наследство и да запази връзката на българина със земята, макар и твърде изтъняла.

Първоначалното обособяване на личните земеделски стопанства става предимно върху собствена земя. Във всички изследвани села информаторите отбелязваха, че са им оставили част от земята (собствената) за лично ползване. В разговорите информаторите наричаха тази земя „нашата“, „моята“, „имота на тате“ и други подобни. Тези хора обаче имаха ясно съзнание, че дадената земя не им принадлежи и че фактическието право на собственик има държавата чрез ТКЗС.

Предоставянето на земя за лично ползване е ставало след подписването на декларация за влизане в ТКЗС. И тук най-добре ще бъде да цитираме един от информаторите, чиито спомени от онова време добре отразяват процеса на колективизация и формиране на личните стопанства: „В декларацията искаха да вписваме всичко – ниви, инвентар и животни. После, като подпишеш, та питат кое ще искаш да ти се остави за лично ползване. Ама ти казват в кои места да избираш. Хубавите парчета, дето ставаха за блок, не ги даваха. Само места, дето бяха встрани, по-малко, на неудобни места или пък бяха близо до домовете. Искаха и *землицата* (дворните места – б. м., В. Т.) да декларираме. Повече от пет декара не даваха.“²²

Фактът, че цялата земя е била колективизирана и впоследствие част от нея дадена за лично ползване, много добре издава желанието на властта да си създаде нормативна база за правото над целия поземлен фонд. Именно в качеството си на фактически собственик държавата можеше да поставя някои условия на личните стопани, да се възползва от техните услуги. В с. Митровци например от всяко семейство, получило земя за лично ползване, са се изисквали 10 работни дни в годината в полза на ТКЗС. В селата Брусен, Лопян, Малки Искър и Горно Павликеи пък са били задължителни „пет трудодни за сенокос“ или всеки стопанин е трябвало да „окося по пет декара текезарска земя“, да изсуши сеното и го предаде на ТКЗС. Подобни повинности задължения са били характерни и за останалите места в страната, където са функционирали такива стопанства. На лицата, които по една или друга причина не са изпълнявали тези повинности, земята за лично ползване е била отнемана. По този начин местната власт в лицето на кмета, партийния секретар и председателя на ТКЗС създава надежден механизъм за подsigуряване на допълнителна работна ръка с оглед прибирането на реколтата от кооперативното стопанство. Изработваните трудодни не са били заплащани, но след 1970 г. се въвежда и възнаграждение.

Създаването на личните земеделски стопанства е ставало на доброволни начала. Както вече бе отбелязано по-горе, след подписване на декларация за влизане в ТКЗС, всеки от „кооператорите“ е бил питан дали желае да получи земя за лично ползване²³. От получената информация е видно, че почти не е имало случай някой да откаже на предложението. Макар че не е било задължително да се „отиде на собствена земя“, по правило всеки е предпочитал да получи част от бащиния си имот. „Всеки на своето трябваше да си иде, на чуждото не може, иначе щеше да има кавги“ – отбелязва един информатор от с. Михалково²⁴. Такива предпочитания в общи линии са били валидни за цялата страна, поне що се отнася до първите години от съществуването на

въпросните стопанства. Навсякъде по този повод най-често срещаните изрази са: „по-добре на своето“, „на чуждо не иде“, „чуждото си е чуждо, не слади“ и пр.

Обстоятелството, че в началните години от формирането на личните земеделски стопанства последните са били върху земя, която преди колективизацията е била „бащина“ или „своя“, има съществено значение за съхраняване на някои традиционни дейности. Това е обусловено преди всичко от емоционалната натовареност на връзката с миналото чрез тази земя. Много от информаторите с носталгия говореха за миналото, когато ставаше дума за тези поземлени участъци: „Като си ида на наш'то, дето все сме си го работили и сега си го работим, и си припомням едно време какво беше... Съберем се всичките, па ще косим, ще жънем или ще прибираме тютюна. Работа много, ама и весело беше. Сега не се работи така, всичко е по-лесно, ама тогава беше по-хубаво.“²⁵ Спомените, свързани със земята на предците, обуславят до известна степен и запазването на традиционния начин на обработка на тези участъци, тъй като изявления като горното се срещаха често и без подсказващи въпроси.

До първите две-три години след колективизацията притежатели на лични земеделски стопанства са предимно вносителите на дялове в ТКЗС и жители от самите села, тъй като навсякъде в планинските и полупланинските райони поземленият фонд е бил разпределен относително справедливо. Хора без никаква земя рядко са се срещали. Впоследствие обаче земи за лично ползване са се раздавали и на други желаещи, които са „придошли“ по-късно или не са разполагали със собствена земя до колективизацията. И за тях е оставало условието да дават необходимата норма трудодни на ТКЗС. Такава земя управата на ТКЗС е раздавала предимно в близост до дворните места и в местности, които не са били подходящи за машинна обработка. Такива случаи обаче не са били толкова чести, тъй като миграционният поток е от „планината към полето“ или от селата към градовете. Устройваните с такива стопанства пришълци са били предимно хора, изпратени на работа от града като ръководители на ТКЗС или на друго местно предприятие. В тази връзка възникват и първите конфликти. „Спуснатите“ за първенци лица обикновено са получавали по-добри парчета и затова местните жители са приемали твърде резервирано такива решения на управата на ТКЗС. В много от случаите реагират бившите собственици на въпросните места, тъй като пришълца „е дошъл на нашето място“²⁶. Особено остра е тяхната реакция, ако им е било отказано „навремето“ да получат парчетата, които впоследствие са предоставени на първенеца, дошъл „отвън“²⁷. В общи линии подобна е била реакцията и когато представителите на местната власт са уреждали свои близки и приятели. „Нас ни пращат по чукарите, а роднините на кмета взеха най-хубавите места за лично ползване. Аз разбирам то да е било на бащите им, ами то е на други хора...“²⁸ – възмущаваше се жител на с. Горно Павликени, а такива оплаквания се срещаха твърде често и на други места.

Конфликти от този род са ставали и в онези села, където председателите на ТКЗС са били външни хора и затова при раздаването на земя за лично ползване не са се ръководели от общоприетото правило „всеки на своето“. Оплаквания в този аспект също бяха твърде чести: „От града (Неврокоп – б. м., В. Т.) решиха, че ние нямаме подходящ учен човек за тази работа (председател на клоново стопанство към АПК – б. м., В. Т.) и ни пратиха техен. Той, нали не е оттук, въобще не гледаше чий е имота и даваше както той си рече. Не стига дето не е справедливо, ами и ние се изпокарахме между нас си...“²⁹.

Ако се съди от информацията, конфликтите тук са били на две нива. От една страна, недоволство е имало от бившите собственици, които са били резервирани към решенията на местната власт да раздава за лично ползване „тяхна земя“ на други желаещи, ако тя е била по-добра от парчетата, които тези собственици са получили за лично стопанство. При други случаи конфликтите са възниквали от фаворизирането на близки на местните управници. Недоволство от това е имало и в случаите, когато не е ставало въпрос за „собствена“ земя.

Ако до началото на 70-те години все пак правилото „всеки на своето“ в общи линии се е спазвало, то впоследствие това правило все повече се изоставя. При нашата теренна работа успяхме да засечем 149 лични земеделски стопанства, възникнали през 60-те години, и от информацията на техните притежатели бе констатирано, че те са формирани изключително върху „собствена земя“, докато при 89-те стопанства, възникнали след 1970 г., само около половината от земята е „бащина“. Явно с отдалечаване от времето на колективизацията и със смяна на поколенията връзката с „бащината земя“ е започнала да се къса. За това способства и самата власт. От средата на 70-те години насетне представителите на местната управа обикновено са се самовъзнаграждавали с най-добрите поземлени участъци, предназначени за лично ползване³⁰. В редица селища местни властници преднамерено са налагали трансформирането на отделни поземлени участъци с цел да загравят по-хубавите парчета. Типичен случай е подобна процедура в с. Старо Стефаново: „Като стана ТКЗ[С] на нас ни оставиха една нива (посочва се местността – б. м., В. Т.), дето тате не я обичаше. Местото не беше хубаво, па и далече беше. Е, примирихме се, нали да върви общото. Мина доста време и нашите първенци взеха та развалиха най-хубавия блок, направиха го за лично ползване и го взеха за себе си. В той блок и ние имаме земя, но на нас ни отказаха, нашето го взе един агроном от АПК-то.“³¹

На други места пустеещи земи, облагородени от техни стопанства и превърнати в доходни участъци, преднамерено са били иззети „за блокове“, а след време превърнати в „земя за раздаване“, но дадена на „близки на партийния и на шефа на ТКЗ-то“³². По този начин постепенно става преразпределяне на поземления фонд в планинските и полупланинските райони, от който процес най-облагодетелствувана е местната управляваща върхушка и хора, приближени до нея. Не правят обаче изключение и обикновени работници, предимно трактористи и комбайнери, които също успяват да се сдобият с добри поземлени участъци за лично ползване. Това преразпределяне до голяма степен е стимулирано и от отслабването на връзката с „бащините“ земи. Ако до началото на 70-те години се е спазвало правилото „всеки на своето“, то впоследствие все повече започва да се налага критерият „трудов стаж в ТКЗС“. Именно на тази основа се дава земя за лично ползване, като все по-рядко се взима предвид на кого е принадлежала тази земя преди колективизацията. Постепенно започват да заглъхват и конфликтите на база създаване на лични стопанства на „чужда земя“. В това отношение е налице и един друг факт. Ако притежателите на лични земеделски стопанства, които са на възраст над 50 години, предпочитат все пак да обработват „своя земя“, то за такива стопани под тази възрастова граница, не е от значение на когото е било земята преди колективизацията. На някои места бяха констатирани конфликти между родители и синове относно въпроса, какви парчета да се вземат за лично ползване. Ако по-старите настояваха да си вземат „тяхното“, то техните потомци предпочита-

ха „по-хубавото“. В тази връзка твърде характерно е и мнението на по-възрастните, обобщено в изказването на информатор от с. Борима (Тетевенско): „Ами, че тук в селото младите да не знаят къде са им земите (по повод връщането на земята – б. м., В. Т.). Ние по-старите им викаме да им ги покажем, ама те казват, че не ги интересува и че със земеделие няма да се разправят... Е, тук-таме някои се захванаха, ама не отиват на дядовото си, ами гледат на хубавото, на чуждото, а така вече не дават.“³³

Въз основа на горните обстоятелства личните земеделски стопанства могат да бъдат квалифицирани на такива, формирани върху „собствена земя“, и стопанства върху „чужда земя“. Стопани на първата категория са обикновено хора над 50 години и по правило тези стопанства са възникнали през 60-те години. Докато притежателите на другите са по-млади и са формирани в по-късно време. Така например от засечените 149 стопанства, създадени до 1970 г., 142 са изцяло върху „бащина земя“, 4 са смесени и само 3 са изцяло върху земя, която не е била собственост на стопанина преди колективизацията.

Що се отнася до стопанства, формирани след 1970 г. въпросните показатели са твърде различни от горепосочените. От засечените 89 такива единици 28 бяха върху собствена земя, 33 бяха смесени, а останалите 28 – изградени изцяло върху „чужда земя“. Що се отнася до възрастта на притежателите на тези стопанства, то болшинството от тях бяха между 30–55 години.

От горепосочените факти е видно, че при новите поколения връзката с бащината земя все повече изтънява, а в известен смисъл това се отнася и до връзката на българина със земята по принцип. Така че користните действия на управленската върхушка по селата в планинските и полупланинските райони, а и в цялата страна, едва ли са най-важната причина за тенденцията на откъсване на българина от земята. По-скоро тя е следствие от политиката на пролетаризация на населението по селата в смисъл, че селянинът не е собственикът, пълният господар на обработваните от него поземлени участъци и че чиновническият стол и работата в завода са далеч по-престижни и освободени от трудовото напрежение на селскостопанския работник. Тъй като в настоящото съчинение вниманието ни е насочено към създаването на личните земеделски стопанства, проблемите около отслабването на връзката между българина и земята са обект на отделно изследване и затова тук повече няма да се спираме на тях.

Създаването на лични земеделски стопанства е най-интензивно в края на 50-те и през 60-те години и този процес е обвързан с колективизацията на земята. Появата на такива стопанства в планинските и полупланинските райони продължава и по-късно, но не със същата интензивност. Според нашите изчисления стопанствата, създадени след 1970 г., са приблизително два пъти по-малко от тези, формирани до споменатата времева граница. При това създаването на нови стопанства след 1970 г. непрекъснато намалява: В тази връзка се налага да посочим отново, че в изследваните райони бяха засечени 149 стопанства, образувани до 1970 г., и 89 – създадени в периода 1970–1990 г. Макар и косвено, това твърдение се подкрепя и от данните, които ни дават изследванията на някои учени икономисти. Според Б. Буюклиев през 1960 г. в личните земеделски стопанства са били заети 341 589 души, през 1970 г. – 343 210, а през 1982 г. – 173 380³⁴. Същият автор твърди, че от 1970 г. насегне броят на личните стопанства в страната запазва относително равновесие, въпреки намаляването на заетите лица в тях.

Тези данни са за цялата страна, но като тенденция те се отнасят и за планинските и полупланинските райони, въпреки че демографската криза в местата с по-висока надморска височина е била в по-напреднал стадий. Не разполагаме с данни за броя на личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските области по години, но твърдението за запазването на тяхната численост след 1970 г. се подкрепя и от едно изследване на А. Байрямов и Н. Андреев, което се отнася за заетата работна ръка в планинското и полупланинското земеделие³⁵.

Постепенното заглъхване на процеса на формиране на нови земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони е свързано както с демографската криза в тези места, така и с отмирането на привързаността на хората към земята. Почти навсякъде по-възрастните информатори отбелязваха, че „младите не са по работата (земеделската работа – б. м., В. Т.)“. „Земята ще запустее, откак си идем ние – отбелязва един информатор – младите от земята не се интересуват. Те затова отидоха по градовете, па и тия, дете останаха, не искат със земеделие да се разправят. За тегло го смятат.“³⁶ Това твърдение до голяма степен отговаря на истината и се потвърждава и от информацията, която получавахме от лица под 40 години. Най-често хората на тази възраст отбелязват, че от земеделие „файда няма“, че „не си заслужава толкова труд цяла година, за да вземеш една-две заплати, които ще ти платят в завода“ и т.н. В това отношение е от значение и обстоятелството, че след колективизацията селскостопанският труд постепенно губи престижа си. В случая ще цитираме едно изказване на жител на с. Малък Искър, което най-добре илюстрира отношението на въпросната възрастова категория към земята и в частност към личните земеделски стопанства: „От такава работа няма да спечелиш. Аз разбирам да имам 200–300 декара и само с тях да се занимавам, а на 5–6 си е губене на време. А и кой на нашата възраст (под 40 години – б. м. В. Т.) ще те уважава, ако станеш земеделец. Щом си говедар или овчар, те смятат за прост и примитивен и те отбутват (отбягват – б. м., В. Т.). Вместо да рина лайната и да воня на тор, не е ли по-добре да седна на стола, да съм пременен и да не мисля за имот. Имотът трябва да се работи, да му трепериш, па си зависим и от природата. Ако имаш една крава, можеш ли да идеш на море – не можеш, защото трябва да си все при нея.“³⁷

Известно изключение тук правят по-младите хора сред българите мюсюлмани и турците, тъй като миграцията към градовете при тях не е в такива размери, както при християнското население. В родните си селища мюсюлманите успяват за по-дълго време да съхранят традиционното отношение към земята и към селскостопанския труд, като в тази насока от значение е и близостта до родителите, които упражняват известно стимулиращо въздействие, в смисъл да ги „приучат към земеделската работа“³⁸. Поради това при турците и българите мюсюлмани е често срещано явление млади семейства да обработват по няколко декара земя наред с „държавната работа“. На тази основа в Родопите и в някои селища в Ловешко, Тетевенско и Луковитско броят на личните земеделски стопанства е нараствал и след 1970 г. Именно на хората по тези места се дължи в по-голяма степен и запазването на стопанствата като постоянна величина след 1970 г.

От значение е също така, че при по-младите мюсюлмани – и българи, и турци – селскостопанският труд не се смята за непрестижен или поне не в онази степен, която е характерна за българите християни. В редица селища „младите българи“ бяха обвинявани

нявани, че „бягат в града“, защото не искат да се занимават със земеделие³⁹. „За помладите от вас (за българите – б. м., В. Т.) е някак си срамно да си овчар или козар. Тук имаме две наши момчета, дето се главиха при един богаташ – българин, да му пасат телците и той им плаща добре. Те са най-добре облечени в селото, а единият си купи и западна кола; но за българите те нямат авторитет... Не защото са турци, а защото са говедари. Иначе и при нас си имаме мързели, дето само в кафетата стоят, но вие тях по-ги уважавате, а това не е на добре...“⁴⁰

Тук няма да търсим причините, поради които мюсюлманите у нас са запазили по-силно връзката си със земята. В случая по-важно е това, че в селищата с преобладаващо мюсюлманско население появата на нови лични земеделски стопанства е продължила и след 1970 г. и е започнала да заглъхва едва през втората половина на 80-те години. Затова никак не е за учудване фактът, че в посетените от нас села с преобладаващо мюсюлманско население се стопанисват и крайно непригодни по-землени участъци – с голям наклон, твърде далече от селищата и „осеяни с камънак“.

Все пак устойчивата връзка на българите мюсюлмани и на турците със земята не е в състояние да прикрие настъпващата криза в „личното земеделие“ в планинските и полупланинските райони, макар и едва забележима. Поколенията, родени през 20-те, 30-те и 40-те години, по силата на биологическите закони си отиват от този свят, а именно те са свързани с появата и разцвета на тези стопанства. Техните потомци не са склонни да продължат живота на този вид лична инициатива, което обрича на запустяване значителни площи обработваема земя, особено в планинските и полупланинските райони.

Поради това през 1983 г. са внесени някои корекции в Устава на АПК, според които в планинските и полупланинските места личните стопанства се разширяват до 10 дка⁴¹. Освен това на всеки стопанин се предоставя допълнително по 2 дка в случай, че той увеличи скотовъдния фонд на своето стопанство с една крава. Властите започнаха да насърчават и обзавеждането на личните земеделски стопанства с по-модерна техника, вкл. и трактори, с намерението да се спре опасната тенденция на „бягство от земеделието“. На личните стопани са давани и някои други привилегии като повишени изкупни цени на произвежданата от тях продукция, доставките на *зере* (фураж) за отгледани и продадени на държава животни и редица други.

Горните решения на централната власт в случая представляват интерес дотолкова, доколкото те можеха да стимулират появата на нови стопанства и уголемяването на вече съществуващите. От чисто икономическа гледна точка дадените привилегии на личните стопани в земеделието би трябвало да дадат известен тласък на личната инициатива, но управляващите пропускаха един съществен факт – че въпросът не е само икономически, но опира и до редица народопсихологически и дори физиологически обстоятелства.

Отново ще припомним до няколко цитата, които достатъчно изчерпателно отразяват отношението на хората към насърчителните мерки на властите: „Взеха да дават още земи, но малко взеха (малък брой хора са се възползвали от предоставената възможност – б. м., В. Т.). Само дето са по-яки и по-мераклии – те взеха още (земя – б. м., В. Т.). На нас повече не ни тря(б)ва. Ние вече и това (петте декара – б. м., В. Т.) не може оправи (да стопанисваме – б. м., В. Т.).“⁴² „Сега дават по повече, а и може да

гледаш добигък, колкото си искаш, но ние отвикнахме от земеделската работа. Научихме се на лесното...⁴⁴³ „За какво трябваше да вземам имот. Аз обичам селската работа, но да съм сигурен, че това, дето ще ми го дадат, ще си остане мое и на децата. А при комунистите не беше така. Сега ще ти дадат, ти ще го оправиш, а след това ще ти го вземат. Няма сигурност в частното. Затова по-добре в завода – работиш не работиш – заплата има, там няма ти да береш гайлето.“⁴⁴⁴

Цитираните по-горе мнения добре отразяват причините за настъпващата криза в личното земеделие и до известна степен в българското селско стопанство въобще. Липсата на сигурност за имота, застаряването на селското население и отрицателното отношение на младежта към селскостопанския труд бяха съществени причини и за кризата в земеделието и за очерталия се през 80-те години залез на личните земеделски стопанства. Изключенията, както вече бе отбелязано, са били в селата с мюсюлманско население, където значителна част от хората, вкл. млади семейства, са се възползвали от политика на държавата. Това е довело до значително разширяване на личните земеделски стопанства в тези места и до появата на някои нови. Що се отнася до селата с българско християнско население, възползвали са се хора със запазена още трудоспособност, въпреки напредналата възраст. Твърде рядко допълнително земя е взимана от хора под 55 години.

Доколкото стопанствата са били разширявани и са възниквали нови, вече не е било в сила правилото да се иска „собствена земя“, а „по-хубава“ и на „хубаво място“. Предпочитанията са били към места, близки до водоизточници, с оглед да бъдат напоявани или удобни за транспортиране на произведената в тях продукция.

Нормативно до 1983 г. размерът на личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони не е могъл да надхвърля 5 дка заедно с дворното място. Този норматив обаче не се е спазвал стриктно. В повечето от случаите стопанствата са били разширявани „незаконно“, доколкото са съществували такива възможности. Във всички изследвани селища е било обичайно „кьошетата“ и „запустените от ТКЗ-то места“ да се стопанисват от притежатели на лични стопанства и си без знание на местната управа⁴⁵. На редица места пък стопаните своеволно са започнали да обработват земи, които са имали граници с техните стопанства и още отпреди „ТКЗС-то“ са били считани за „келемета“ или „хаври“ (запустели земи, най-често притежавани от общините). Типичен случай в тази насока ни бе описан от жител на с. Митровци: „Навремето ни дадоха 5 декара, ама ние си работихме около 7–8. До нашите места имаше *трыясали* парчета и ние ги разоряхме за картофи. Никой нищо не ни казваше, щото тези места иначе щяха да пустеят. И с другите (жители на селото – к. м., В. Т.) беше така.“⁴⁶

На практика личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони са надхвърляли „петте декара“, а след 1983 г. някои от тях са били доста разширени, особено в селата с преобладаващо мюсюлманско население. В с. Ряховците (Севлиево) през 1985 г. е имало например около 40 лични земеделски стопанства с размери повече от 10 дка и почти всички техни притежатели са били турци⁴⁷. Поради отпадането на ограниченията за броя на отглежданите животни в такива стопанства в значителна степен е бил разширен и скотовъдния фонд в тях, така че те се превръщат в един солиден източник на доходи. Такъв процес обаче не се наблюдава при българите християни. Сред тях, както вече бе отбелязано, малцина са били тези, които са

пожелали да получат нови поземлени участъци поради невъзможност или липсата на желание да се занимават сериозно с такава дейност.

Разширяването на личните земеделски стопанства над допустимите норми в редица случаи е ставало и чрез обединяването на получените земи за лично ползване на базата на роднинските връзки. През 60-те години например е било обичайно „децата да пускат молби от името на родителите си за получаването на земя за лично ползване, въпреки че старите“ не са били в състояние да ги стопанисват. „Получената земя я обработваше синът.“⁴⁸ На тази основа в някои селища са били формирани стопанства с размери 15–20 дка, и дори с повече земя. В с. Сърница (Велинградско), например, е имало четири лични стопанства, чиито размери са били 34, 28, 26 и 23 дка⁴⁹, а в с. Фотиново (Баташко) бе дадена информация за стопанство от 42 дка. Тази земя била стопанисвана от местен жител, който я получил от името на „седем свои сродници, които даже нямаха и хабер от земеделие. Те даже и не знаеха къде се намират парчетата“⁵⁰.

Очевидно желаещите да се занимават сериозно със земеделие и скотовъдство са намирали начини да се сдобият с повече земя от определения норматив. В това отношение местните власти не са спазвали стриктно закона, а и където е имало случаи на санкциониране за незаконно придобити земи, те са били повече резултат на лична неприязнь. Последствието от такова санкциониране е било отнемане на незаконно придобитата земя, като твърде често тя е била давана на други стопани, близки на хората от местната управа⁵¹.

Желанието за притежаване на повече земя е характерно явление през 60-те години, докато след това тези амбиции постепенно атрофират със смяната на поколенията. И тук изключение правят българите мюсюлмани и турците, макар че и при тях започва да се наблюдава подобен процес през втората половина на 80-те години. Проблемът вече не опира до икономическата изгода, тъй като след 1983 г. създаденият режим за личните земеделски стопанства позволява на техните стопани да реализират добри печалби. Отсъствието на интерес към земеделието и скотовъдството в планинските и полупланинските райони е повече на психологическа основа и на отмирането на пословичното трудолюбие на българина. Фактът, че трудът в земеделието и скотовъдството все по-често се употребява като синоним на „тегло“, може би най-добре отразява афинитета към „рахатлъка“, по думите на един информатор от с. Грохотно (Девинско)⁵².

Макар, че през последните 30–40 години на личните земеделски стопанства не се обръщаше сериозно внимание сред нашата общественост, те намериха трайно място в живота на селяните от планината и полупланинските райони. Чрез тези стопанства планинците успяха да съхранят значителен дял от традиционните ценности на земеделеца, вкл. и менталитета на дребния собственик. Именно в рамките на тези няколко декара бе запазена пълната връв на традиционния българин със земята и със света на миналото, колкото и тази връзка да е избледняла със смяната на поколенията.

СГРАДЕН И ТЕХНИЧЕСКИ ФОНД

Функционирането на личното земеделско стопанство е невъзможно без наличието на инструменти за обработка на земята и отглеждането на добитъка, както и без стопански сгради. В това отношение твърде важно е обстоятелството, че от времето

до колективизацията са наследени не само знания и навици в стопанисването на земята и отглеждането на животните, но е създаден и модел, относно техническата и сградна съоръженост на стопанствата в планината и полупланинските райони. В случая характерно е това, че тези райони, считани за „по-изостанал край“, до колективизацията съхраняват традиционните форми на обработка на земята и отглеждане на добитъка, както и свързаната с традиционния земеделски календар празнична система. Тези знания и навици, както и наследеният сграден и технически фонд, се оказват твърде полезни за функционирането на личните земеделски стопанства, въпреки всеобщото усещане за тяхната примитивност. Съхраняването на традиционния начин на производство и свързаните с него сечива и стопански сгради е стимулирано дълго време от размера на стопанствата и от забраните пред личните стопани да се снабдяват с модерна техника. Трактори, комбайни, балирачки и пр. тук не са необходими. По този въпрос съществува пълно единодушие сред информаторите, притежатели на такива стопанства: „За няколко декара не иде да се купува трактор и комбайн. Такива работи трябва за много земя. На мен ралото и косата ми стигат.“⁵³

Думите по-горе най-добре изчерпват причините за съхраняването на традиционния ред в личните земеделски стопанства у нас, като това съхраняване на миналото е характерно и за стопанствата в равнините. Разбира се, със смяната на поколенията и с промените на законодателната база през 80-те години в някои стопанства се забелязват и елементи на модернизация, но това са повече изключения, отколкото наचени на някакъв процес на модернизирание на личното земеделие и скотовъдство.

От друга страна, видът на стопанисваните земи, на стопанските сгради, отглежданите животни и земеделските инструменти в достатъчна степен е обуславял авторитета на стопанина пред селската общност, поради което техният притежател се е стараел да им придаде „табиетлък“ (естетичен вид), съобразно своите представи за грозно и красиво. Естествено тези представи в основни линии съвпадат с естетическите вкусове на общността. На такава основа са въвеждани някои незначителни подобрения и изменения на сградния и техническия фонд, но те не са в състояние да потулят традиционната същност на тези съоръжения, от която естествено зависи и производствения процес в стопанството. Тук от съществено значение е и самият терен. Вече стана дума, че в селищата от планините и полупланинските райони площта е набраздена от многото „долчинки“ и рекички, преобладават горите и земята е разкъсана на малки парчета. Всяко стопанство в общи линии се състои от по 5–10 парчета, чиито размери рядко надхвърлят 2 дка. От всичките засечени 238 стопанства 196 са съставени от пет до дванадесет поземлени участъци и само 42 са по-уедурени в смисъл, че са формирани върху по-малко, но по-големи парчета. Става въпрос за два-три дъла с приблизителна големина 2 дка. Размерът и броят на поземлените участъци, както и тяхното местонахождение, се отразява върху оборудването на стопанството, а от значение в този случай е и видът на почвите. В почти всички посетени селища обработваемата земя е върху кафяви горски почви, които по всеобщо мнение не са плодородни като „чернозема“. Това обстоятелство се отразява върху подбора на насажденията и респ. върху техническото оборудване на стопанствата. В случая от значение е също така доколко стръмен е теренът, на какво разстояние се намира от стопанския двор и от водоизточници.

Непосредствено след колективизацията на земята и началния етап от формира-

нето на личните земеделски стопанства усвоените умения и навици са предопределили и бързата адаптация към създадената от властта нова стопанска ситуация. Тъй като стопанствата са били формирани върху „свой имот“, стопаните са били наясно с какво разполагат и респ. как да го стопанисват. Първоначално силно влияние е оказвал страхът от „гладуване“, поради което първата реакция е имала за последица използването на оставените земи за подsigуряване на известно количество хлябно зърно. По този повод един от жителите на с. Горно Павликени описва ситуацията в тяхното семейство през 1957 г., която в общи линии се потвърждава и в другите селища: „Като разбрахме какво ни оставят, още вечерта решихме всичкото с жито да засеем, щото тате се кахъреше с какво ще меси мама. То с пет-шест декара не можеше да изкараме цяла година, ама поне шо-годе да се подпомогнем. Реши се, че трябва да се търси и друга работа.“ (Вж. бел. № 28.)

За сравнително кратко време обаче страхът от продоволствена криза е преодолян, тъй като държавата съумява да организира снабдяването на населението с предмети от първа необходимост. Това се отразява и върху насажденията в личното стопанство, а в крайна сметка и върху оборудването му. Житото постепенно отстъпва място на картофената нива, на царевичата, на бостана и най-вече на ливадите, от които зависи отглеждането на едрия и дребен рогат добитък. Именно „този поминък“, с редки изключения ще се наложи като основен и стопанствата ще бъдат устроени съобразно тази перспектива.

Оформянето на всяко лично земеделско стопанство е свързано най-напред с набавянето на необходимите сечива за обработка на земята, с подходящи помещения, както с работен и продуктивен добитък. В това отношение проблемите на стопаните не са били значителни, тъй като не всичко е колективизирано, а и опитът отпреди също е бил от значение. В тази връзка ето какво си спомня един информатор от с. Брусен: „С инвентара проблеми няхахме. Имахме си и кошара, и *самалък* (плевня – б. м. В. Т.), и коси три, и вили, а, бе, всичко. Рало си направихме, а *галето* (малкото на биволицата – б. м., В. Т.) го научихме да се впряга. Другата каруца ни я оставиха, а и *кърляшката* (вид двуколка за насипни товари – б. м., В. Т.) ни остана.“⁵⁴

На някои места, какъвто е случаят в селата около Елена, на „три къщи са оставяли по една каруца за ведно ползване и по едно рало“⁵⁵, а в редица райони на Родопите „на пет семейства оставяха по една крава и катърите“⁵⁶.

Разбира се, на места местни колективизатори са се престаравали и са „изкарвали от двора на хората всичко, дето ставаше за работа – каруци, коне, крави, кащи и качета, че даже и кокошки вземаха...“⁵⁷, но в крайна сметка проблемите около набавянето на необходимия инвентар са били незначителни. Всеки е бил в състояние да си направи „рало, да си оплете кош, да поръча на шиндаря хамбар...“ и т. н.⁵⁸ В случая особено важно е това, че не е „посягано“ на сградния фонд на селяните и че всеки стопанин си е бил и майстор, способен да си изработи необходимото сечиво или да го купи от някой занаятчия.

Другояче е стоял въпросът за притежателите на такива стопанства, които по една или друга причина е трябвало да строят нови къщи, „да свиват гнездо“. „Баща им все ще им даде по нещичко от инвентара си, но сайвани, кочеци, кошари трябва да се строят, ако ще се захващаш отначало.“⁵⁹ Ако притежателят на стопанството е имал

„темела“, т.е. уменията и навиците на земеделеца, „ще се оправи“, ще си уреди стопанството. „Па и да го няма, ще попита, ще му кажат и ще се научи. Важното е мерак да има...“⁶⁰

Горният цитат не се нуждае от коментар. Наследените умения отпреди колективизацията и взаимопомощта са в основата на снабдяването на всяко стопанство с необходимия инвентар и помещения, а така също и с добитък. При започването на строителството на къща винаги в рамките на дворното място се предвижда и терен за „плевня, за сайван, за работилница, за кочек (свинарник; с изключение при мясоялманиите – б. м. В. Т.), за *кокошарник* (курник – б. м., В. Т.)“ и пр. Дори обитателите на новата къща да не са имали намерение да се занимават със земеделие и скотовъдство, пак са строили такива сгради и това е видно във всяка селска къща, строена след 1960 г.

При обзавеждането на стопанството има и известни нюанси в зависимост от терена, от обхвата на селското землище, водоснабдяването и др. Навсякъде обаче бедността на почвите обуславя афинитета към животновъдството, което е и наследено от миналото. Той предопределя както използването на предоставената земя за набавянето на фураж или за пасища на добитък, така и видът на използваните сечива и сгради.

Във всеки двор е абсолютно необходимо отделянето на терен за плевня (сламалък, самалък). Плевнята обикновено се построява в „задната част“ на двора, а не откъм фасадната страна, която обикновено се намира откъм улицата, до входа към къщата. Наред с „официалния вход“ в болшинството от случаите се предвижда и друг, който да обслужва стопанската част от „двора“. Нарича се *вратник*, *вратница* и по-рядко „портал“ или порта. Вратникът се състои от две части, като едната е широка, с две тежки и широки врати. Те обикновено са прикрепени към два масивни дървени или циментови колове, служещи също за подпори на малък покрив над портала. До двете големи врати има и една малка *вратичка*, която завършва комплекса на входа на стопанския двор. Масивността на вратника произтича от необходимостта свободно да мине каруца и дори камион, когато те са натоварени със сено или царевичак, шума или дърва. Понякога вратникът може да бъде прикрепен към плевнята, но това е по-рядко и само в случаите, когато една от стените на тази сграда служи и като ограда на жилищния парцел, при това откъм фасадната страна на парцела.

Самата плевня обикновено има три отделения. На долния етаж са разположени *криварникът* или *биволарникът* (*мазата* или *дамът*) и *диваната* (навесът). Самият краварник обикновено е леко вкопан в земята, „та зимно време да се задържа топлината, а пък през лятото да е хладина“ или *ладовина*⁶¹. Краварникът има и малко прозорче, „за видело през деня“ и за изхвърляне на тора. На стената откъм отсрещната страна на вратата са яслите и куките за връзването на добитък. Често се предвижда и долап, където се оставя гребена за ресането на животните, резервната *капистра* (синджир с юлар) и някои други приспособления за отглеждането на добитък.

В единия край на мазата, най-често до вратата, се прегражда и място за телето или за *гилето*, наричано *телчарник*, а в селата около Тетевен и Етрополе и *кочек*. Подът на краварника е постлан с дъбови дъски, каптиран е и под лек наклон, за да не задържа урината на едрият рогат добитък.

В болшинството от случаите мазата е предназначена за една крава с теле или

биволица с гале и по-рядко – за две или повече едри животни майки. Размерът на личните земеделски стопанства не позволява отглеждането на повече бройки едър рогат добитък, а, от друга страна, и размерът на дворния парцел не е подходящ за по-машабно строителство. При някои домакинства и преди колективизацията е било така, което обяснява и възможността да се използват старите сгради като фонд за функционирането на личните стопанства. Старите плевни обаче са доста по-обширни от новопостроените и в един краварник е било възможно „затварянето“ по две или три крави с телетата. Това се отнася и до останалите части на плевнята, за които ще стане дума по-нататък.

До мазата е разположен обширен навес. В източната част от Предбалкана това място се нарича *сушина*, в Тетевенско и Етрополско – *дивана*, а в някои села из Родопите – *обор*. По размери сушината е почти колкото краварника, а твърде често и по-обширна. Предназначена е също за животните, но се използва през топлите месеци на годината. Твърде често там също се прегражда площ за телчарник. При по-старите плевни оттам е и входът за сламалъка (отделение от плевнята за сено и сламата). В повечето случаи подът на диваната също е постлан с дъски. Твърде често обаче това пространство се използва и за други цели. В Митровци например там се складира „нарязани и нацепени за печката дърва“⁶². В Тетевенско, Ловешко, Етрополско, Девинско и Крумовградско там се оставя на сухо каруцата, част от земеделския инвентар или дърводелски инструменти. Обичайно размерът на краварника и диваната е около 15–20 кв. м.

Третото отделение на плевнята – самалъка (сламалъка) – се използва за фураж, най-вече за сено. Обикновено е на „втория етаж“, т.е. е разположено над цялото пространство над краварника и диваната. Това помещение няма таван и опира до самия покрив, „до циглите“. Височината на сламалъка е от 5 до 10 м и може да побере големи количества сено или слама – до пет-осем тона. Както вече бе отбелязано, входът към това помещение при по-старите плевни е откъм сушината, а при по-новите, строени след края на 60-те години, дотам се стига по дървена стълба, прилепена към някоя от стените на плевнята. Обикновено към горния край на стълбата се строи и малка тераса, откъдето се влиза в самото помещение, а терасата улеснява „вкарването на сено“. При по-старите сгради често в самата стена се оставя достатъчно широк отвор за прибирането на фуража.

Долният етаж на плевнята се строи от дялани каменни блокове и обикновено стената е твърде дебела – 30–40 см. Едва от началото на 70-те години започва да се използва предимно тухлата и само долните 2–3 реда от зида са от камък. На редица места тухлата се е използвала и преди, но това са били собственоръчно правени тухли от глина и слама, чиято изработка изисква много труд и търпение. Поради това е бил предпочитан камъкът, тъй като той осигурява повече „здравина“ и дълготрайност на сградата⁶³. Вътрешните и външните стени от първия етаж на плевнята не се измазват, а ако все пак могат да се срещнат изключения, измазването е с глина.

Горният етаж – сламалъкът – при по-старите сгради е върху гредоред, застлан с дъски, докато при плевните, строени през последните двадесетина години, има за основа бетонна плоча. Плочата или гредоредът служат и като таван на краварника и диваната. Що се отнася до стените на фуражното помещение, те са от *плетеница*, от *шинди*⁶⁴ или от тухли. При най-старите сгради са използвани плетеницата и шиндите, особено в селищата с по-висока надморска височина, където стопаните са имали

възможност да се снабдяват с евтин и качествен дървен материал. В предната част на Предбалкана и въобще в по-равните места за направата на сламалъка повече са използвани собственоръчно направени тухли. В последно време и тук се гради предимно с „купешки четворки“ (вид тухла).

Покривът на плевнята обикновено е покрит от каменни плочи или цигли. Твърде рядко се използват т. нар. турски керемиди. От началото на 70-те години все по-често се издизват и стени на сушината или пък това пространство „се затапва“ с дъски, така че само едната му страна да е свободна. Основната причина е да се предпази пространството от дъждовни наеви.

Плевнята, както и останалите стопански сгради, не трябва да са близо до къщата. Причината е в жилищните помещения „да не мирише на тор и на овчина“⁶⁵ или пък плевнята „да не затуля прозорците“, „да не пречи на къщата да я огрява слънце“⁶⁶. Мястото на плевнята обикновено е в някой ъгъл от дворния парцел, в неговата задна част. Дори и да е „откъм пътя, стената откъм джадето (улицата – б. м., В. Т.) трябва да е затворена, та не всеки да гледа какво има вътре“⁶⁷. „Някой може да завиди, да гледа с лоши очи, друг да се полакоми да краде. Затова стоката и имането трябва да са на скришно място.“⁶⁸ Друга причина за тази „прикътаност“ на плевнята и двора е да не се вижда „циганията“ (разбирай безредие, нехигиенично)⁶⁹. До плевнята обикновено е прилепена малка работилница, където може да се види масивен дървен тезгях, собственоръчно направен струг и някои други приспособления. В тази стаичка е „железарията на стопанина, без която селската къща не може“⁷⁰. „Тук чорбаджията си е майстор, той трябва да умее мъжките работи, да си гледа двора, та да не плаща за всеки забит пирон.“⁷¹

Под сайванта се съхранява обикновено земеделския инвентар. Там се подреждат ралото, вилите и *дараците* (зъбачите), там е мястото за косите, каруцата и приспособленията за нея, за мотиките, брадвата, балтията, търнокопа, клиновете и *вариата* (вид голям чук за разцепване на масивни дървени стволоче) и др. От края на 70-те години насетне в този списък в редица случаи може да се прибави и фуражомелка, фреза и някое друго „по-модерно“ съоръжение. Макар и рядко под сайванта е мястото и на косачката, и на малкото тракторче, които са сглобени от части, събирани по бунищата, от МТС и кооперативните дворове. Разбира се, често такива части са и крадени и това се признава от самите стопани. Обяснението им е, че в противен случай „отпадъците от бракуваната техника така ще рждясат и ще се съсипе“, което до голяма степен отговаря на истината⁷².

Част от пространството под сайванта се използва за подреждане на нарязани и нацепени дърва за огрев, а така също и за концентриран фураж като жито, царевича, смески и др. Въпреки че трябва да побере почти целия движим инвентар и значителна част от запасите за през зимата, в пространството под сайванта трябва да остане и „празно място, да може човек да се завърти, работа да върши“⁷³. Необходимостта да се „прибере всичко на сушина“ с оглед неговото съхраняване налага да се използва и тавана на сайванта, както и тавана на диваната. Върху носещите греди на покрива обикновено се подреждат мертци (*мартаци*), дъски, бичмето, летви и редица други помагала за личното стопанство. С тази цел по стените на сайванта и плевнята се оставят долапи, закачалки и куки, където да се съхранява дребния инвентар като въжета, чукчета, тесли, пливове с пирони и болтове и т.н.

Големината на сайванта зависи както от наличния земеделски инвентар така и от размерите на стопанството, от големината на дворния парцел и от самия „табият“ (тебият) на стопанина, т.е. от неговите представи за естетика и функционалност на стопанския сграден комплекс. Материалните възможности също са от значение. Предпочита се сайвантът да е по-обширен и същевременно функционален, а нещата под него да са добре подредени. Това важи и за вида на плевнята, и за цялата стопанска част от жилищния парцел. В тази връзка навсякъде се употребява поговорката: „Виж му двора и ще го разбереш що за човек е.“

Към сайванта обикновено са прилепени курника, свинарника (без мюсюлмани-те) и клозета (дворната тоалетна), като се предпочита те да са по-прикрити поради хигиенни съображения. Твърде често до сайванта или до плевнята се прилепват зайчарниците и пилешарниците, като техният брой и големина зависят от намерението на стопанина колко птици или зайци смята да отглежда. Към стопанската част от жилищния парцел се предвижда и място за малка кошара за овцете и козите, която повече наподобява на стая и външният ѝ вид по нищо не напомня класическата кръгла или правоъгълна кошара. Стаичката – овчарник, подобно на краварника, трябва да бъде добре предпазена от температурните въздействия отвън, „та на животните да им е добре – да не мръзнат зимно време и да не им е жега през лятото“.

Изолацията на овчарника е от особено значение при агненето на овцете, което става обикновено през зимата. При по-ниски температури новороденото може да замръзне, ако наблизко няма човек да се погрижи за него. Често агненето става през нощта или във време, когато стопаните отсъстват за час или два и затова е добре раждането на малките да става на топло с оглед тяхното оцеляване.

Такива кошарки най-често се зидат от тухли, но не са рядко и случаите, когато те са сковани и от дъски и изолирани с царевичак и други фуражни отпадъци. Напоследък за тази цел се използват и бракувани гумени ленти, платнища, найлони и дори овехтели черги, но все пак за предпочитане е тухлата. Обикновено близо до кошарката се прави и малък навес, където дребният рогат добитък „се гледа през деня и се зоби“⁷⁴. Под навеса обикновено са сковани дървени ясли, високи около метър, широки около 30–40 см и дълги 2–3 метра и дори повече в зависимост от броя на животните. Яслите са върху кръстати поставки и върху поставката се монтира плитко правоъгълно сандъче, така че освен сено и слама те се използват и за зобене с концентриран фураж. Самата ясла се нарича хранилка и представлява обърнат пресечен конус в напречното си сечение. „Майстори се“ от тънки летви, като разстоянието между тях е около 10 см, за да могат животните спокойно „да провират главите си“ и да се хранят. Тези ясли са преносими.

Друго приспособление за хранене към дневната кошара е т. нар. *набодка* или *кука*. Набодката – хранилка, се изработва елементарно от здрави дъбови или букови клони с две или три разклонения под формата на вила. Разклоненията и самата основа на приспособлението се заострят, като стволът (дебелият край) се забива дълбоко в земята. Върху рогата на набодката зимно време се нахлузват *гушките* (специални вързопи от букова или дъбова шума), така че този вид храна „да не пада на земята и да се каля“.

Изброените по-горе постройки в общи линии са присъщи за всяко лично стопанство в планинските и полупланинските райони. По понятни причини при мюсюлманите отсъства свинарникът. Твърде рядко се строят и други сгради със стопанско

предназначение като сеновали, помещения за селскостопански машини и пр., но те не влизат в рамките на общоприетото.

Сградният фонд на личното стопанство се строи в комплекс, който огражда около половината от стопанския двор. Другата половина е отделена от къщата или градината с мрежа или тарбена ограда, така че стопанският комплекс е добре очертан. По своите размери и оформление още от пръв поглед може да се разбере докъде се простира стопанският размах на притежателя и какво произвежда, както и неговата представа за естетика. Обикновено този комплекс не заема повече от една трета част от жилищния парцел и рядко размерите му надхвърлят 300 кв. м. Не би могло и да бъде другояче, тъй като землището (дворният парцел) обикновено е от 1 дка, в което пространство трябва да се вмести още къщата, зеленчуковата градина, гаражът и построената допълнително „кухничка“. Дори и жилищният парцел да е по-обширен, размерите на стопанския комплекс няма да надхвърлят посочените. Те напълно отговарят на нуждите на личното стопанство на планинците и „са по джоба“ им. Построяването на повече или на по-големи сгради е твърде скъпо начинание за представите на хората от планината. Всички информатори в своите изявления категорично потвърждаваха този извод, който тук ще обобщим с думите на един от тях: „Това, дето го виждаш, ми стига да си гледам стопанството (става въпрос именно за стопанските сгради – б. м., В. Т.). Повече не трябва. За повече и парите са малко, пък и мястото (дворното – б. м., В. Т.) не става за повече.“⁷⁵

Вънрешното оформление на стопанските сгради и разположението им една спрямо друга почти напълно повтарят традиционното оформление на сградния фонд на земеделското частно стопанство. В общи линии това се отнася и до разположението на стопанския комплекс спрямо къщата. Разлика съществува по отношение на строителния материал. Каменните плочи и турските керемиди, използвани за покрив, собственоръчно правените тухли и плетеницата са отстъпили място на „купешките“ неща – циглите, цимента и червената тухла. Така в значителна степен традицията е възпроизведена, а тя не се ограничава само в рамките на сградния фонд на личното стопанство.

Набавянето на земеделски инвентар е друго необходимо условие за функционирането на личните стопанства в планинските и полупланинските райони. В този аспект веднага може да се забележи, че определен набор от пособия е общовалиден за всички изследвани райони. Като количество той дори преобладава и прави личните стопанства от посочените райони единна културна реалност.

Косата присъства задължително във всяко лично стопанство, а в много случаи оборудването включва две или три такива сечива. Това пособие е запазило напълно своите традиционни форми. Желязната част (*косилото*) се купува, а останалите принадлежности към нея се изработват собственоръчно. Дръжката на косата (*косилката*) е дълга около 2 м и напречното ѝ сечение обикновено е във формата на петогълник. В долния си край косилката е леко „приплескана“ (сплескана) с оглед да се прикрепва косилото. За занитването се използват също специална желязна скоба и дървено клинче. Конусчето и носещата част на косилото прилепват плътно към отрязаната страна на полуцилиндъра в долния край на косилката, а самото занитване става със скобата и клинчето.

В средната част на косилката се оставя разстояние от около 15 см, което в на-

пречен разрез има формата на квадрат. На този участък се монтира дръжка от рог на крава или на коза, а понякога се използва и дървена дръжка, но тя е по-неудобна и не е така трайна. Горният край на косилката завършва във вид на копие, за да може да се забива в земята. Когато на косача му се налага за малко да спре работа, косата се забива в земята и остава в изправено състояние, за да се вижда. В противен случай някой може да стъпи върху нея и да се нарани („да се пореже“).

Занитването на косилото към косилката трябва да е под определен ъгъл, така че разстоянието от рога до двата края на косилото да е равно. Ако това условие не се спази, „косенето не върви“, т.е. качеството на работата няма да е добро и самият косач „повече се измаря“⁷⁶. При по-голям ъгъл между косилото и косилката се захваща по-широк участък трева, което изморява „и се оставят фандаци“ (зле окосено място)⁷⁷. „Работата не спори“ и когато този ъгъл е прекалено малък, тъй като „косилото захваща малко (трева – б. м., В. Т.) и откосът е постен“⁷⁸. Занитващото устройство позволява „косата да се прибира“, като в „прибрано“ състояние се занитва върхът на косилото и по този начин желязната част прилепва по дължината на дървената. Така самата коса е по-удобна и по-безопасна за носене.

Необходими пособия към косата са *брусът* (средство за точене, гладене на косилото), *брусарникът* (гнездо, ножница на бруса), *чукето за клепане и наковината* (вид малка наковалня). Брусът най-често се купува и може да се използва още за точене на ножове, балтии, брадви, ножици и др., но понякога за тази цел се използва и подходящ объл камък. Брусът се поставя в специално гнездо от ламарина, наричано брусарник, който от своя страна с колан или връв се носи на кръста при коситба. Само в Западния Предбалкан брусарникът с бруса се „връзват“ към подколянната част на десния крак на косача откъм външната му страна. Желателно е брусът да е мокър и затова в брусарника се налива малко вода, но тази практика не е повсеместна.

Точенето (гладенето) на косата е необходимо на всеки два метра от откоса, а в зависимост от това каква е тревата и теренът гладенето може да е и по-нарядко. Само то гладене започва от долния (дебелия) край на косилото с „провличане“ на бруса от двете страни по дължина на косилото откъм режещата страна по посока към върха. Брусът не трябва да се притиска силно към острилото (режещата част на косата), тъй като така по-бързо „се износва“ (изхабява), а и не се постига желаният ефект от наточването. Умението да се глади косилото е твърде важно за косача, за да му спори косенето, особено „ако е в бригада“. „Ако не знае да се точи косата, ще види зор, защото другите ще го гонят, няма да го чакат. Вземеш ли да изоставаш, смятай, че си се изложил. Приказка че ти тръгне, че си калпав.“⁷⁹

Чукето и наковината също са важна част от пособията за косене, т.е. за поддържането на косата. Наковината се купува и е излята от чугун. В долния край тя завършва с два остри шипа, които обаче са закривени един срещу друг под прав ъгъл, така, че да се забиват в земята до самата извивка. Останалата част на наковината е дълга около 20 см и с дебелина около 3 см, като в горния край има разширение (*главина*), което е леко заоблено и върху него се поставя острата част на косилото.

Чукето е с дървената дръжка – до 25 см, а желязната част най-често е с остър от едната страна и отсечен от другата – край. С острия край косилото се *клепе*, а отсеченият обикновено служи при сглобяване и разглобяване на косата. Понякога

чукчето може да е заострено и откъм двете страни. Целта на клепането е да се изостри режещата част на косилото, като се удрия самия връх на острилото. И тук е необходим „майсторлък“, ако стопанинът иска да му спори работата. По-възрастните информатори обикновено посочват, че „младите“ не умеят да клепят косите си, „щото земеделската работа не ги интересува много и я карат през куп за грош“⁸⁰.

На всяка цена стопанството трябва да е оборудвано с три до четири вили за *пластене* (събиране и обръщане) на сеното. Най-често те се закупуват от магазин, но се срещат и собственоръчно направени. За тази цел се използват подходящи клони с разклонения, две или три, леко извити като рогове, но по-удобна е „купешката вила“. Наред с тях във всяко стопанство има и по един или два зъбача (дарац), служещи за *състръгване* (*стъргане*, *влачене*) на онази част от сеното, която остава на ливадата след обработката с вилите. Тези приспособления се изработват на ръка от самия стопанин или от някой местен майстор дърводелец.

Зъбачът (даракът) също е запазил своята традиционна форма. Върху специална дървена част – бичме, с дължина около 1 м, а в напречен разрез – в правоъгълна форма, се пробиват дупки на разстояние 5 см една от друга по дължината на бичмето. В тях се занитват дървени клечки, дълги до 15 см и с дебелина около 1 см. Тези *зъбци* са леко заострени в долния край и след занитването в бичмето около 10 см от дължината им остава видима, като с нея се стърже и прибира остатъкът от сеното, несъбран с вилите. В средата на бичмето се пробиват други два отвора за дръжката на зъбача, която в долния край има две разклонения и е дълга около 2 м. Както вече бе посочено, с това сечиво завършва прибирането на остатъка от сеното, който в района на Средния Предбалкан се нарича *стърготина*.

Към приспособленията за прибиране на сеното се използва и специална дълга вила, на която дръжката е дълга около 4 м. Често на такава вила се поставя и четвърти рог, по-къс от останалите и с обратен гард на извивката. Подобна вила се използва за правенето на купи при завършването на купата, т.е. при оформянето на нейния връх. Рогчето с обратен гард не позволява на *навилека* (сеното върху вилата) да се изплъзва и да пада при неговото изхвърляне на високо⁸¹.

Другото необходимо средство за функционирането на личното стопанство е волската кола (каруцата), макар че не навсякъде тя влиза в оборудването на стопанството. В с. Митровци например само около две трети от притежателите на такива стопанства имат каруци⁸², а в селата Старо Стефаново и Руховци „на три къщи се пада по една каруца“⁸³. В останалите изследвани райони рядко се срещаше случай притежателите на лични стопанства да не разполагат с този вид „превоз“.

Липсата на каруци в някои от стопанствата не е свързана толкова с невъзможността за набавянето на такова средство, макар че поръчката и изработването на „такова возило“ е свързано „с бая масраф“ (много разходи) и се смята „скъпичко“⁸⁴. Стопаните, които не притежават такова средство, обикновено отговарят, че могат и „без нея“. При нужда за прекарването на някой по-обемист товар прибягват до услугата на „каруцари“ или се взема назаем каруцата и кравата „на комшията“, на роднини и др.⁸⁵ В с. Руховци например няколко къщи ползват една каруца. Тази практика е валидна от създаването на ТКЗС и за период от около тридесетина години добива очертанията на обичай⁸⁶.

Снабдяването с каруца твърде често зависи и от размерите на стопанството, от

вида на отглежданите култури, в зависимост от колко парчета се състои стопанството и на какво разстояние са от стопанския двор. При по-големите и по-разпръснати стопанства каруцата е по-необходима, както и там, където се произвежда достатъчно сено. Естествено при по-малки и „по-прибрани“ лични стопанства, където обработваните участъци са близо до жилищния парцел, каруцата не е толкова важна, тъй като продукцията може да се прекара и „на ръка“⁸⁷.

Волската кола също е запазила традиционния си вид и дори на много места използваните каруци са били „правени отпреди Девети“ (9.IX.1944 г.). Четирите колела са дървени, като основната им част се нарича *главина*. Това е масивна, пробита в средата овална дървена част, за да могат да влизат свободно осите на *столовете* (двата основни носещи елемента между двете двойки колела). От външната страна по средата на главината има специални отвори, където се занитват дървените спици. На отсрещния край на спиците се монтират дървените капли, като те се укрепват и с железни. За поставянето на желязната капла е необходим майстор и още двама помощници, най-малко поради сложността на тази операция. Желязната капла е необходим майстор и още двама помощници, най-малко поради сложността на тази операция. Желязната капла се нагрява на огън до зачервяване и след „нахлузването“ на колелото се залива с вода, „та да се залепи към дървената капла“⁸⁸. Освен това най-малко на четири или пет места прикрепването на желязната капла към дървената част на колелото, съставена от *наплати* (съставни части на дървената капла) се „заякчава“ и с железни пирони (гвоздеи). Самата главина на колелото се пристяга с четири железни обръча. Обикновено предните две колела са по-малки от задните. Смята се, че диаметърът на задните колела трябва да е с около 20 см по-голям от този на предните⁸⁹.

Осите на столовете, както и дупките на главините, се смазват с катрач или грес, за да не „скърцат“, „да не се напукват“ и „по-леко да върви колата“⁹⁰. В самия си край осите са продупчени и там се слага масивен пирон, който не позволява на колелото да се „изхлузи“.

Върху краищата на столовете, върху специално издълбани отвори се поставят страничните *клинци* (*клемици*), които служат за опора на *литрите*⁹¹. Самите литри са два вида – за насипни товари или за сено или слама, като първите са сковани (снадени) от дъски, без каквито и да било отвори в тях. В двата края на дъсчените литри се оставят леки издатини за закрепването на литрата към двата стола. Литрите за сено се изработват от два дълги мертека („мартака“ в Средния Предбалкан и района на Чеч), снабдени със специални дървени клечки, които също се наричат клинни. Те са дълги около 40–50 см и дебели около 1–2 см. Клиниите са на разстояние една от друга на около 20 см, а дължината на литрите е около 3–4 м.

Предният стол на каруцата се свързва със задния с дълъг мертек, наричан теглич, дълъг от 4 до 5 м. Две трети от дължината на теглича откъм задната страна е продупчена със симетрично разположени една от друга отвори на около 20 см. През тях свободно трябва да мине масивен болт с оглед свързването на предния със задния стол. В средата на задния стол е пробит голям отвор, през който свободно да преминава теглича. Същевременно с две странични дървени или метални приспособления (*уши*), снадени за задния стол, се укрепва сглобяването на предната със задната част на колата. В зависимост от дължината и обема на товара каруцата може да се „разтяга“ и „свива“, като болтът към теглича се мести по оставените там отвори.

Към предния стол се прикрепва ярема, като той може да бъде за едно или две впрегатни животни в зависимост с какво разполага стопанинът или какво е теглото на товара. Впрегатният механизъм може да се сваля от каруцата и да се монтира към шейна или пък да се оставя в такова положение, „че да не се измята“ (да не се изкриви дървото)⁹². Към страничните клинии се монтират и специални куки за въже с оглед товарът (сено, сламата или шумата) да се „пристяга“ към колата. По-старите каруци са правени предимно от дърво и са по-масивни и тежки, но от средата на 70-те години за изработването им все повече се използва метала, най-вече при направата на столовете и осите за колелата. Колата обикновено се държи на сухо под диваната или под сайванта.

Косата, вилите, зъбачът и каруцата са характерни за всички стопанства в планинските и полупланинските райони поради отглеждането на животни и респ. снабдяването със сено и шума, които са основният фураж за през зимните месеци. Освен този инвентар, всяко домакинство е снабдено и с приспособления за „копан“, „обръщане“, „плевене“, „сечене и дялане“ и за оран. Мотиката, кирката, лопатата, правата лопата (*лизгар* или *казма*), търнокопът, брадвата (секирата), балтията и греблото присъстват във всяко домакинство, дори то да не притежава лично земеделско стопанство. Този инвентар е характерен и за стопанствата „от полето“. Повечето от личните стопанства са оборудвани и с орало (рало), с вари и клинове за „цепене“ на дървени трупи, с железни лостове, рендета, дървен тезгях, тесла и др., характерни за традиционното домакинство. Значителна част от този инвентар е наследена още отпреди колективизацията и дори отпреди Втората световна война. Най-често това са жеглите за ярема и самият ярем, вариата, клиновете, запазени колела от каруци и дори цели волски коли, оралото, дървеният тезгях, рендето и редица други. В тази поредица могат да се прибавят още някои от каците и качетата, буретата, кошовете за сено и по-малки плетени от *повет* кошчета (помпази) и др.⁹³

В същото време са налице и някои съоръжения, които представят „Новото време“, за каквото в изследваните райони се смятат годините след колективизацията. Такива съоръжения са банцигът, електромоторът, стругът, *точиларката* (за *точене* на банцигови ленти), фрезата, циркулярът, пръскачката (за пръскане на лозе) и др. От изброените по-горе машини само електромоторът се купува „наготово“, докато останалите се правят от самия стопанин или от майстор железар. Използват се отпадъци покрай машинотракторни станции, обществени гаражи и складове за резервни части, където „части за такива машини можеш да намериш в изобилие – така гният и ръждясват“⁹⁴ – коментира един майстор банцигар.

Към края на 80-те години някои стопанства са обзаведени с трактори, сенокосачки, брани и ремаркета, както и с моторни дърворезачки и фуражомелки, но те са повече изключение за времето, за което тук става дума. В известен смисъл машините от „Новото време“ също могат да се причислят към инвентара на личните земеделски стопанства, тъй като с тях стопаните поддържат в изправност земеделския инвентар и стопанските сгради. А средства като тракторът, сенокосачката и прикачените към тях уреди вече придават съвсем друг характер на стопанството в смисъл, че то коренно се отличава от традиционните за стопанисване на земята и радикално подменя използваните уреди за тази цел.

Все пак оборудването на личните стопанства в планинските и полупланинските

райони в общи линии е с един и същ инвентар, като преобладават традиционните земеделски пособия. Разбира се, традициите по отношение на поминъка в някои райони и екологичната среда обуславят и известни нюанси в оборудването на стопанствата от някои селища. Така например в западната част от Предбалкана, където е силно застъпено лозарството, почти във всяко стопанство има специално дървено корито за мачкане на грозде, както и големи винарски бъчви. Така съдове в другите райони липсват. В районите около Ловеч, Тетевен, Елена и Етрополе почти във всяка къща има по няколко каци с различна големина и малки черничеви бурета, които се използват за „втасване на пращината“ (ферментацията на сливови джибри) и за съхраняване на сливова ракия, каквато в тези райони обичайно се вари и консумира.

Към оборудването на всяко лично земеделско стопанство влиза също така познатата количка с едно колело и две дръжки, а от 80-те години насетне все по-често се използва и малка двуколка за превозване на ръка на малогабаритни и по-леки товари. Тези колички също се правят собственоръчно от промишлени отпадъци, макар че в редица случаи качеството на изработката на такива двуколки и тяхната функционалност могат да конкурират серийното им фабрично производство. Твърде често като помощно средство към личното стопанство се използва и леката кола, най-често за превоз на варива, царевича, картофи и дори на дребни животни като агнета, зайци, кокошки, малки прасета и др.

Присъствието на традицията при оборудването и функционирането на личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони у нас отразява донякъде и консервативността на българския селянин. Предубежденията му към „Новото“ и „Модерното“ се натрапват почти навсякъде, като в този план ще отделим място за обичайното изразяване, използвано за сравняване на „земеделieto едно време“ със „сегашното – на ТКЗС“: „Деда ти все с трактор е орал.“; „Лайна сме ринали, ама сме станали хора.“; „Който милее за земята, той и с голи ръце ще се оправи“ (т. е. ще я стопанисва); „Истинският земеделец и без вашата (разбирай модерна – б. м., В. Т.) техника ще го бива.“; „Нивата не я интересува дали със сърп ще я жънеш или с комбайн, тя пот чака.“; „С тази техника земята съсипахте.“; „Навремето с рало и вила земята се работеше и всяко къше се пазеше, и всичко се прибираше, а сега, като ТКЗ-то е пълно с техника, защо земята пустее, защо войници и студенти ще прибират берекета?“ и т.н.

Тези изказвания, към които могат да се прибавят и цели съчинения с подобно съдържание, обясняват донякъде защо почти до края на 80-те години, т.е. до края на съществуването на личните земеделски стопанства, се предпочиташе традиционния инвентар. Ще отбележим обаче, че съмненията по отношение на „машината“ имат своите основания. Така например с „комбайна се пилее голямата част от зърното“⁹⁵, „тракторът мачка кукуруза“⁹⁶, „сенокосачката няма да ти окоси ливадата така, както ти с косата ще я окосиш“⁹⁷. Няма съмнение, че в случая прозира старата земеделска култура на българина, където трудът върху собствената земя „не се брои“ и се предпочита технология, която да съхрани земята, „а не да се жали човека“⁹⁸. Може би тук най-добре се фокусира голямата любов на старите българи към земята, наричана понякога и „черна“, но преди всичко „майка-хранилница“.

Традиционният характер на оборудването на личните земеделски стопанства обаче не може да се обяснява само с консервативността на селянина. В началото на

изложението вече бе отбелязано, че забраните на властта за покупка на модерна селскостопанска техника и липсата на предлагане на такова оборудване също са важни причини за допотопното обзавеждане на личните стопанства с инвентар. На много места например информаторите отбелязваха, че е било „по-добре на 4–5 къщи да има по един общ трактор и брана, та да не се мъчим със старите рала и да морим (изморяваме – б. м., В. Т.) добитъка, ама кой ти даваше да купуваш такива неща“⁹⁹. Надделява мнението техниката да е „ведна“ (обща) на няколко домакинства, защото „скъпа техника само за 5 декара не си струва“¹⁰⁰. Налице са обаче и твърде големи резерви към „общото използване на селскостопански машини и на всякакъв инвентар“, защото „ведната кобила и кучетата не я ядат“¹⁰¹. Повече от петдесетина информатори също се солидаризираха с такова становище, но не по-малко бяха и привържениците на „ведното ползване“.

Размерите на стопанствата и тяхната разпокъсаност също са причина за използването на предимно традиционни земеделски сечива. С тях обработката на земята е далеч по-качествена, а продукцията – екологично чиста. Наследените стереотипи от миналото също имат значение, тъй като много от информаторите отбелязват, че използват „стария инвентар“, защото „така сме научени“¹⁰², „така е било“¹⁰³, „така сме свикнали“¹⁰⁴ и др.

Очевидно налице е цял комплект от причини, обуславящи традиционното оборудване на личното земеделско стопанство от планинските и полупланинските райони в България. Тези причини оказват и съществено въздействие върху функционирането и организацията на стопанствата и в значителна степен възпроизвеждат традиционния начин на стопанисване на земята.

СКОТОВЪДНИЯТ СЕКТОР

В планинските и полупланинските райони скотовъдството е силно застъпено в значително по-голяма степен, отколкото в равнината. От първостепенна важност са природните условия. Земята не е подходяща за интензивни култури, а освен това е и малко. Обикновено обработваемата земя в селата от изследваните райони е около 5000 дка, докато в Добруджа, Лудогорието, Дунавската равнина и Тракийската низина землищата на селата варират от 30 000 до 50 000 дка. Теренът в планината и полупланинските места е доста стръмен и неудобен за обработка. Подходящ е за „паша на добитъка“ и за сенокос, респ. за животновъдство. Климатът е по-влажен, времето – по-хладно, а зимата – по-продължителна¹⁰⁵. Климатичните условия също ограничават възможността за производство на повече земеделски продукти и това обстоятелство също дава приоритет на скотовъдството.

До колективизацията в тези райони е било силно развито овцевъдството и отглеждането на едър рогат добитък, кокошки, зайци и свине (без мюсюлманите), катъри, мулета и по-малко коне; било застъпено още бубарството. По времето на колективизацията от собствениците е бил отнет почти целият впрегатен добитък и значителна част от овцете. Само на някои места, при това „с връзки“ или „с шмекерии“, селяните са успявали да си оставят по някой кон или катър. Оставяни са били по една крава или биволица¹⁰⁶, също крзи и овце, но в рамките на приетия норматив. „Не е

„посягано“ единствено на дребните животни като кокошки, зайци, пуйки и други подобни. На хората са били запазвани и кошерите.

Колективизацията на животновъдния фонд на стопаните също е предизвикала повсеместно недоволство и униние както от икономически съображения, така и от привързаността на хората към домашните животни. И тук ще припомним до няколко цитата: „Като ни взеха коня и биволицата, все едно че ни туриха ножа. Свикнали бяхме с тях; старият повече с тях си приказваше, отколкото с нас.“¹⁰⁷; „И воловете, и кравите взеха. Дворът ни опустя, а баща ми се поболя. Не за ползата е тук работата. Десет години все с тия животни сме работили и те станаха част от нас, от семейството. Все едно, че децата ни взеха.“¹⁰⁸; „Вол и крава държахме, и с тях се издържахме. Кротки и умни животни бяха, разбираха като човек, пък и не само у нас беше така. Едно време едри животни не се колежа, а и рядко се продаваха. Продаваха се телета и юници, докато са млади и не сме свикнали с тях, но старият добитък се държеше до край, да си умре от старост. Да заколиш такова животно, ще те смятат за долен човек, за боклук и с право. Като ни ги взеха, дворът осиротя, а мама все нареждаше и проклинаше. Още по-мъка ми стана, като разбрах кой ще ги гледа в ТКЗ-то. То бе един прохода, калпазанин, дето пропи на баща си имота, ама след Девети се писа комунист и те го сложиха на заплата в ТКЗ-то да гледа животните. Да бях умрял, по-добре щеше да е. Цялото село се вдигна против него, щото щеше да измори добитъка и те го смениха, само мъката ни остана.“¹⁰⁹

Отнемането на едрия добитък е предизвикало доста повече отрицателни емоции, отколкото колективизацията на земята. Поради това на редица места животните са били откривани в горите, а почти ежедневна е била и практиката стопаните да навестяват отнетия добитък в кооперативните обори, „за да се провери как се гледа“¹¹⁰.

Така че след оформянето на личното стопанство, нуждата от „пълнен двор“ също дава своето отражение. За кратко време почти всяко стопанство се е снабдило с по едно или две едри животни. Обикновено това са били юници или млади биволици, закупени от „частник“ и по-рядко от ТКЗС. При покупката на едри животни обаче почти няма коне и волове и това е обяснимо. За малкото оставена земя не е рентабилно да се държат коне или волове, тъй като „издръжката им е скъпичка, а от тях ни теленце, ни мляко“¹¹¹. „Изораването на един или два декара не е проблем; и с една крава можеш я свърши тази работа. Коня и волове се гледат от хора, дето имат повече имот за работене и имат с какво да ги зобят.“¹¹² Друг информатор по този повод отбелязва: „Волът и конят ядат много, а освен за впрягане за друго не стават. С пет декара не можеш да ги изхраниш, нито има нужда от як впряг. Затова една крава или едно магаре стигат. А от кравата и теле, и мляко, и по-малко яде.“¹¹³

Така че освен поставените ограничения от страна на властта, самият размер на личните стопанства също не позволява гледането на повече от едно „едро животно“. Поради това се предпочитат крави или биволици – те се използват и като впряг, и за млеконадой, и „за телене“. Обикновено се гледат едно или две такива животни, като през цялото време на съществуване на личните земеделски стопанства броят на тези животни е постоянна величина. От всичките 267 информатори 143 отговориха, че през цялото време (от началото на 60-те до края на 80-те години) са гледали по едно „едро животно“ в личните си стопанства, предимно крави и по-малко биволици. Към тях се прибавят и телетата, и „турмачетата“. Шестдесет и двама информатори пък

отбелязват, че за същото време са гледали по две крави и по „крава и биволица“, като са ги използвали и за впрегатна двойка. Само 15 души от информаторите периодично са гледали по едно или две животни, а в останалите стопанства едър рогат добитък не е отглеждан или това е било несистемно. В 12 от стопанствата, където са се отглеждали по две „едри животни“, само в определени периоди са били гледани и по три глави едър рогат добитък.

В 22 стопанства са били отглеждани магарета, все по едно, а в 7 случая за работен добитък е бил използван и кон. В селищата с по-висока надморска височина и по-стръмен терен е било застъпено отглеждането на катъри, обикновено по един или два на домакинство, притежаващо земя за лично ползване. Типични такива селища са Ямна и Лопян от Етрополския район, с. Гьоврен (Девинско), Триград и някои други родопски селища. В с. Лопян, което брои около 400 къщи, и сега се отглеждат около 200 катъра, но до началото на 80-те години техният брой е бил двойно повече¹¹⁴. Подобно е положението и в Триград, и в с. Гьоврен. Във въпросните селища по-голямата част от местата, дадени за лично ползване на местните жители, са по стръмни терени, където волска кола или камион не могат да стигнат и единственият „превоз“ в случая е катърът. Това животно обикновено се използва и за оран, както и за превоз на дърва. Никъде не беше регистрирано отглеждането на волове или бикове за разплод.

През студените месеци от годината едрият добитък се отглежда в мазата на плевнята – краварника, а през останалото време – под диваната и по пасищата. Изхранването на едрия добитък във времето, „когато има сняг“ е „на ясла“, предимно със сено и „кукурузина“ (царевичак), а през 80-те години все повече се използва и друго „зере“ (фураж) като овес, ечемик, смески, нарязани ябълки, трици и други концентрирани фуражи¹¹⁵. Навлизането на „зере“-то в личното земеделско стопанство е свързано, на първо място, с въведената практика от държавата срещу всеки килограм живо тегло продадено месо от личните стопани да се дава по килограм концентриран фураж. До края на 70-те години този вид храна е служел предимно за отглеждането на кокошки и свине, но впоследствие се употребява и в овцевъдството, и в говедовъдството. Използването на концентриран фураж, вкл. и на хляб, увеличава почти трикратно млекодаюа, а по този начин за сравнително по-кратко време и телето „прави килата за Родопа“, т.е. угоява се за продан. Все пак основното изхранване на едрия рогат добитък е със сено и „на паша“.

Съобразно условията след колективизацията на земята в значителна степен е застъпено и отглеждането на овце, и по-малко кози. Колективизацията и тук дава отражение, макар и не с онази сила, характерна при изземването на едрия добитък. Регламентирането на бройките дребен рогат добитък ограничава стопанския размах на селяните, но и в този случай влияние оказва и размерът на предоставената земя за лично ползване – доколко тази земя позволява отглеждането на повече такива животни. Това особено проличава от началото на 80-те години насетне, когато отпадат ограниченията върху броя на отглеждания добитък в личните земеделски стопанства. Тези промени в законодателството и дори насърчителните мерки на държавата не са довели до увеличаването на овцете и козите в личното стопанство в някаква значителна степен. И след тези насърчения отглежданите бройки дребен рогат добитък са били в зависимост от размера на използваната земя за обработка и наличието на пасища.

В 211 от изследваните стопанства са били отглеждани овце, като техният брой

се вмести между 4 и 8 животни и съвсем рядко той е по-значителен или по-малък. В 189 стопанства е имало от една до три кози, но това е било несистемно за разлика от овцевъдството, където броят на отглежданите животни е бил сравнително постоянен. В съпоставка с времето „отпреди ТКЗС-то“, дребният рогат добитък е намалял почти трикратно. Голяма част от информаторите свързва този факт и с някои други причини като липса на време поради работа „в завода“ или „службата“, „западането на колибите“, където обикновено са били „големите кошари“ и не на последно място – нежеланието „да теглим“, т.е. да работим повече, характерно за по-младите. Към тези причини може да се прибави и обстоятелството, че след колективизацията на земята целият скотовъден сектор „се свива“ в рамките на дворното място, където е невъзможно отглеждането на повече животни. Подобно на едрия добитък, и овцете, и козите през студените месеци на годината се гледат „на ясла“ и на „горещо“ в специално пригодени стаи, за които вече стана дума, докато през останалото време изхранването е чрез „паша“. Най-често това става „на зареда“, „в бюлюка“, „в реда“, като се формират големи стада от по 50–150 овце на лични стопани, където „пасенето“ е или „на ред“ от всеки стопанин, съобразно бройките на неговите овце или кози в бюлюка, или пък се наема овчар (*измикерин*), на когото обикновено се плаща „на глава добитък“ за цялото време „от Гергьовден до Петровден“.

Според повечето информатори, овцата е най-доходното животно: „Не яде много, а и вълна дава, и тор, и мляко, и сирене, и месо, само блеенето ѝ е на халост.“¹¹⁶ „Не ще и много труд, ако са пет или шест бройки.“¹¹⁷ Само в няколко стопанства във всяко село се държат овни или кочове за разплод, като обикновено на тези стопани се заплаща някаква сума за разходите по отглеждането на овена. Оставянето на някое мъжко агне за коч обикновено се решава от участниците в бюлюците, след като те се уверят, че шилето „върши работа“, т.е. *мърли* овцете¹¹⁸. След това неговият собственик се убеждава „да остави шилето за тамазлък“, като се договаря и сумата, която участниците в бюлюка са готови да му плащат „за отглеждането на овена“.

Както едрият добитък, така и дребните рогати се „захранват“ от началото на 80-те години с концентрирани фуражи като кюспе, смески, ечемик, жито, овес, хляб и царевично брашно. През зимните месеци основната храна на овцете и козите е и буквата, и дъбова шума.

Най-често в личните земеделски стопанства от планинските и полупланинските райони се предпочита отглеждането на една крава и по пет или шест овце. С такава нагласа, приложена и в практиката, са 137 от стопаните на изследваните 238 стопанства. Обикновено там, където се отглеждат повече едри животни, броят на овцете е около две или три, а кози не се гледат. Обичайно е също така да не се отглежда едър рогат добитък в стопанства, където броят на дребните рогати е повече от 10.

Кравите и овцете, и по-рядко биволиците и козите, заемат основен периметър в личните земеделски стопанства от планинските и полупланинските райони и затова в случая по-скоро става въпрос за скотовъдни стопанства. В почти всеки двор в тези райони се отглеждат още по едно или две прасета (без мюсюлманските села), по 10–15 кокошки и 1–2 петела, а в някои случаи към скотовъдния сектор се причисляват още по няколко зайци, гъски, пуйки, патки.

Обхватът и разнообразието на скотовъдния фонд на личните стопанства е съобразен с неговите размери, с възможностите за изхранване на животните, а така

също със свободното време и самата нагласа на стопанина. Повече животни обикновено се отглеждат от хора, които работят в местните кооперативни обори, тъй като за тях не съществува проблем относно изхранването на животните. Снабдяването от кооперативните хамбари чрез кражба е повсеместна практика, от която се ползват цели роднински или приятелски общности „около“ въпросните кооператори. Все пак дори при наличието на такива възможности за стопански размах, обхватът на личния скотовъден сектор е ограничен. Неговото предназначение е да задоволява някои потребности, наследени от миналото, както и да служи за самозадоволяване на стопаните и техните семейства с продукти от първа необходимост като месо, мляко, сирене, кашкавал, кожи и т.н.

Продукцията, предназначена за пазара, е в незначително количество и това обстоятелство е успяло в значителна степен да циментира някои наследени от миналото стереотипи, ограничаващи пазарното мислене и стопанския размах на българския селянин. Сто деветдесет и трима души от информаторите посочиха, че дори да имат повече земя, не биха отглеждали повече животни, тъй като според тях „това е тегло“, за което „не си струва да се блъска“. Към тези отговори обикновено се прибавя и заключението, че отглеждането на животни „е бадева работа“, от която „никой не е забогатял“.

От подобни констатации личи, че освен от чисто прагматични подбуди, отглеждането на животни може да се разглежда и като своеобразно продължение на традиционното скотовъдство у нас, където духовната потребност и социално-икономическите подбуди се преплитат и изграждат специфичен народопсихологичен комплекс.

ОТГЛЕЖДАНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ КУЛТУРИ

Въпреки че в планинските и полупланинските райони е застъпено предимно животновъдството, важен елемент от цялостния комплекс производство са и редица земеделски култури. В някои от случаите те дори заемат приоритетно място, особено ако стопаните разполагат с „тлъста“ земя, с нужните количества оборски тор и с напителни съоръжения. Разбира се, и тук от значение е още стръмнината на терена, доколко е изложен на слънчевите лъчи и на какво разстояние е от стопанския двор.

Предпочитанията са към интензивните култури и тревите (сеното). Каргофите са най-често срещаното насаждение и обикновено заделената площ за тях е около 200 кв.м, а в някои родопски села и до половин декар. Отглеждането на картофи бе застъпено в 215 от изследваните стопанства, но цялото произвеждано количество е било само за вътрешна употреба. Освен за храна картофите се използват и като фураж за животните, най-вече за свинете.

Царевицата (кукурузът) също е застъпена в значителни размери и обикновено засяваната площ с такава култура е около декар или два. С отглеждането на царевицата са се занимавали 223 стопанства от изследваните, като само в 7 от тях царевичното производство е било приоритетно. В останалите произведените количества са били предназначавани за вътрешна употреба като фураж за свине, кокошки и дори за рогатите животни. Инцидентно царевичното брашно е било използвано за храна на самите стопани, но не защото е „липсвало друго“, а „от мерак да си спомним как на

времето ни хранеха все с качамак¹¹⁹. Смята се, че за „кукуруза трябва по-добра земя и да може да се полива, иначе нищо няма да се изкара“¹²⁰. Местата, насаждани с картофи и царевица, обикновено са извън дворното място.

Във всяко лично стопанство, както и във всяко домакинство, задължително се засяват и по „няколко фетерии“ (лехи) с чесън (*бял лук*) и кромиц (*червен лук*). За тези насаждения също се изисква „тлъста“ почва, добре огрявана от слънцето, да е наторена и напоявана¹²¹. Кромицът и чесънът обикновено се насаждат в зеленчуковата градина до къщата на стопанина или на бостан. Лехите с тези насаждения са в правоъгълна форма, най-често с два до три метра широчина и 5–10 м дължина. И тези продукти са за вътрешна употреба и се използват предимно като подправки. Само в три от случаите са произвеждани количества за пазара.

Фасулът (*бял боб*) и зеленият боб също присъстват почти във всяко домакинство и лично стопанство. И за тези насаждения са необходими добра земя, слънчеви лъчи, наторяване и „поливане“, както и *притки* (дървени пръти за подпори), наричани в Родопите *колци*. Зрелият и зеленият боб също се засяват в градината в жилищния парцел или на бостан, като фетериите с тези насаждения по размери наподобяват лехите с кромиц и чесън. В по-големи количества се произвежда зрелият фасул, като той се засява често и в царевичната нива заедно с кукуруза и тиквите. Царевичните стебла обикновено служат за подпори на бобената повет. И тези продукти са за вътрешна употреба – за храна на членовете на стопанството. Само в 6 случая бе отбелязано, че „понякога“ „такава стока“ се носи на пазара, т.е. производството за продан е било несистемно.

В градината до къщата или в бостана до две-три лехи се засяват с домати и по една-две фетерии с краставици, тип корнишон. В същите размери е и отглеждането на пипер. Тези насаждения също са само за вътрешна употреба и за тях се полагат „специални грижи“, както за боба, кромида, чесъна. В ограничени количества и само за вътрешна употреба се отглеждат и репички, зеле, маруля, магданоз (*мерудия*), а понякога и двесил, ягоди, малини, къпини, липов чай и шипки.

Отглеждането на зеленчуците най-често е в градината до къщата, която заема около една трета площ от жилищния парцел. Отглеждането на *зарзавата* често става и на бостан, но все пак се предпочита тези насаждения да са до „дома“ поради страх от кражби, особено в местата, където живеят цигани¹²². Опасенията, че „насаденото може да иде зян“, често се свързват и с *налет* на животни, било домашни или диви, поради което бостаните се заграждат с мрежа, бодлива тел, с тарбена ограда или с жив плет.

В планинските и полупланинските райони в значителна степен е застъпено и отглеждането на плодове като круши, ябълки, дюли, сини сливи, джанки, вишни, череши (*белица*), а така също и липов чай. Често се „отчуват“ и по няколко орехови дървета, мушмули, както и по някоя асма в близост до къщата. Единствено в Западния Предбалкан широко е застъпено и лозарството. В с. Митровци например лозята на стопаните са от един до два декара, а в общи линии така стои въпросът с лозарството и в околните села. Лозарството е силно застъпено и в Източна Стара планина и типични лозарски селища са Аврен, Горен и Долен Близнак и други.

В Родопите и най-вече в района на Крумовград и Златоград се отглежда и зим-

на ръж, като фураж за едрия и дребния рогат добитък. Навсякъде в част от земята за лично ползване се засява и люцерна, която е много полезна и „хранителна“ за добитъка, но и опасна, ако е в особено големи количества.

Най-много площ от личните стопанства в планинските и полупланинските райони е заета от ливади – около две трети от площта на цялото стопанство. Обикновено в ливадите се засаждат сливови и ябълкови дръвчета, както и други овошки като джанки, круши, череши или черници (*дуди*), така че пълноценно да се използва предоставената земя. Дърветата обаче са по-нарядко, за да не „засенчват“ тревата и респ. да пречат на нейния растеж.

До началото на 70-те години на редица места са се отглеждали ечемик, жито, овес и просо, но впоследствие тези зърнени култури са изоставени¹²¹. Засяването и отглеждането на такива насаждения е било твърде трудоемко според информаторите, а освен това ТКЗС-то е предоставяло необходимите количества зърно. Отмирането на зърнопроизводството в личното стопанство, като изключим царевичата, е било свързано и с редовното снабдяване на населението с хляб, чиято цена е била твърде ниска, както и с брашно.

В Родопите и особено в Източната им част и района на Чеч се отглеждал и тютюн, който се е давал (разбирай продавал) на „Булгартабак“ и е носел значителни печалби на стопаните. Поради това и сега местното население храни твърде големи надежди за социално-икономически просперитет на основата на тютюнопроизводството въпреки „убийствения труд“, свързан с отглеждането на тази култура. В много от личните стопанства в планинските и полупланинските райони и особено в стопанствата на християни се отглежда и цвекло, използвано като храна за свинете.

Произвежданите земеделски продукти са предимно за вътрешна употреба, като се изключи тютюнът. Размерът на земята и нейната плодородност не позволяват голям размах, а и наследените стереотипи от миналото също оказват своето въздействие. В този план стопанската активност в нейния модерен аспект напълно отсъства и това е закономерно, тъй като тогава тя е монопол на държавата. Страхът на законодателя от собственика капиталист не позволява дори на притежателите на лични стопанства да прескочат границата „производство за вътрешна употреба“ и затова в съзнанието дори и на тези стопани надмощие взема „наемникът на държавата“, а не човекът на свободната инициатива.

* * *

Създаването на личните земеделски стопанства в България не може да се разглежда само от социално-икономическа гледна точка, като някаква форма за задоволяване на материални интереси или като средство да се предотврати пустеенето на земята, особено в планинските и полупланинските райони. Феноменът лично земеделско стопанство има значително по-широк обхват. В неговите рамки се съдържат и реалии, които не могат да се характеризират като социално-икономически.

На първо време личните стопанства в планинските и полупланинските райони се превръщат в трансмисия между българския селянин и земята в годините на т.нар. колективизирано селско стопанство. Връзката със земята векове наред е определяла

битието на българина и в значителна степен е спомогнала той да съхрани някои етноидентификационни белези. На този фон екологичната среда в планината и полупланинските райони е въздействала върху редица негови социалнопсихологически характеристики, за да оформи образа на планинеца, познат у нас повече като „балканджия“. След колективизацията личните земеделски стопанства са фактора, спомогнал най-много да се съхрани този социален тип с неговата традиционна култура. Иновациите, свързани с настъпването на „Новото време“ или на „победилия“ и „зрял социализъм“, не са в състояние да променят радикално менталитета на традиционния планинец. В стеснените рамки от „пет декара“ две поколения се оказват свързани с традиционния стопански годишен ритъм, съхранил твърде много от стереотипите на поведение на техните предшественици.

Създаването на личните земеделски стопанства в известен смисъл е опозицията на колективизацията, неин антипод, въпреки предварителните замисли на законодателя и свързаните с тях всички условности и забрани по отношение експлоатирането на предоставената земя за лично ползване. Тези стопанства възпроизвеждат част от миналото, в тях и чрез тях се съхрани духовната потребност на българина от „пълния двор“, но не толкова като израз на материално благополучие, а като опозиция на „мъртвилото“, на „опустяването“, на замиращия живот. Въпреки ежедневната си заетост като наемници на държавата, за хората от планинските села къщата и стопанският двор към нея си остават един от приоритетите и обикновено в това пространство протича свободното време на притежателя на личното стопанство. В тези рамки планинецът може да разгърне своята инициатива, да демонстрира схващанията си за „хубаво“ и „табиетлък“, да се прояви като „чорбаджия“, а не като подвластен индивид. Формирането на личните стопанства освен това е свързано за преселниците в планинските села с необходимостта от адаптация към околната среда и към местния селски колектив.

Изграждането на личните земеделски стопанства е най-интензивно към края на 50-те и началото на 60-те години на нашия век в процеса на колективизацията на земята. Самият акт на формирането на стопанствата – в нормативен и веществен план – не е оставил никакъв спомен с висок емоционален заряд, тъй като е потиснат от труса, предизвикал отнемането на земята и част от добитъка. Незабележима вероятно ще е и горната граница от историята на тези стопанства, засенчена от „шетнята“ около възстановяване правата на собственост върху колективизираните някога земи. Близко тридесетгодишното съществуване на личните земеделски стопанства у нас обаче ще остане безсъмнено като връзка с едно минало, отричано или идеализирано, успяло да си пробие път до наши дни, с амбицията да даде началото на по-редното „Ново време“ на българина.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Бойчев, Й. Проблеми и задачи в развитието на селското стопанство през периода 1961–1980 г. С., 1963;

Гроздев, Д. Основни етапи на социалистическата концентрация в селското стопанство на Народна република България. – Год. на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ. История на БКП, 8, 1974, 431–501; Коларов, И. Личното спомагателно стопанство в етапа на изграждането на развито социалистическо общество в НРБ. – Изв. ВИНС „Д. Благоев“, Варна, 2, 1974.

- ²⁵ Асен Хаджиев – 67 г., българин християнин, основно образование, шофьор, сега пенсионер, жител на с. Чорбаджийско (Крумовградско).
- ²⁶ По данни на информатор от с. Брусен, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ²⁷ По данни на информатор от с. Стоево (Асеновградско), чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ²⁸ По данни на информатор от с. Горно Павликени, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на информацията.
- ²⁹ По данни на информатор от с. Дъбница, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ³⁰ По данни на информатори от с. Триград (Централни Родопи), на с. Градешница (Ловешко) и на с. Старо Стефаново (Ловешко), чиито имена ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация и с цел на тях да не им се навреди.
- ³¹ По данни на информатор от с. Старо Стефаново.
- ³² По данни на информатор от с. Костандово (Велинградско), чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ³³ Витка Иларинова – 73 г., българка християнка, начално образование, земеделка, жител на с. Борима (Тетевенско).
- ³⁴ Б о ю к л и е в, Б. Въпроси за икономическите отношения между общественото и личното стопанство. – Икономика на селското стопанство, 1985, № 5, с.50.
- ³⁵ Б а й р м о в, А., Н. А н д р е е в. Тенденции в развитието на трудовите ресурси в условията на планинското и полупланинското земеделие. – Икономика на селското стопанство, 1976, № 1, 64–80.
- ³⁶ Мария Иванова Тодорова – 81 г., българка християнка, начално образование, земеделка, жител на с. Горно Павликени.
- ³⁷ Христо Маринов Христов – 39 г., българин християнин, средно образование, служител във военно подразделение, жител на с. Малък Искър.
- ³⁸ Айше Ибрямова – 45 г., туркиня, начално образование, домакиня, жител на с. Петко Славейково (Свевилевско).
- ³⁹ Айше Рамаданова – 45 г., туркиня, висше образование, учителка, жител на с. Петко Славейково; Янка Иванова Минкова – 37 г., българка мюсюлманка, средно образование, домакиня, жител на с. Градешница; Реджеб Реджеб – 34 г., българин мюсюлманин, основно образование, работник, жител на с. Барутин.
- ⁴⁰ Гюлнеш Енвер Калфа – 76 г., туркиня, без образование, домакиня, жител на с. Дъбница.
- ⁴¹ Х р и с т о з о в, Х., И. К а п и т а н с к и. Цит. съч., с.9.
- ⁴² Бана Николова Келева – 64 г., българка християнка, основно образование, земеделка, жител на с. Лопян.
- ⁴³ Кина Златинова Калчева – 57 г., българка християнка, средно образование, библиотекарка, жител на с. Български Извор (Тетевенско).
- ⁴⁴ Трифон Дончев – 76 г., българин християнин, основно образование, земеделец, жител на с. Александрово.
- ⁴⁵ Иван Георгиев – 60 г., българин християнин, средно образование, чиновник, сега пенсионер, жител на с. Дъбница; Кадри Алиев Мухов – 79 г., българин мюсюлманин, начално образование, земеделец, жител на с. Български извор.
- ⁴⁶ Иван Личин – 85 г., българин християнин, начално образование, земеделец, жител на с. Митровци.
- ⁴⁷ По данни на информатор от с. Ряховците, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ⁴⁸ Живко Александров Сахатчиев – 49 г., българин християнин, висше образование, учител, жител на гр. Якоруда.
- ⁴⁹ По данни на информатор от с. Сърница, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ⁵⁰ По данни на информатор от с. Фотиново, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ⁵¹ По данни на информатори от селата Малък Искър и Градешница, чиито имена ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ⁵² Васил Тодоров – 82 г., българин християнин, начално образование, земеделец, жител на с. Грохотна (Девинско).
- ⁵³ Петър Вачин – 70 г., българин християнин, средно образование, чиновник, сега пенсионер, жител на с. Митровци.

- ⁵⁴ Георги Маринов Пашов – 65 г., българин християнин, основно образование, шофьор, сега пенсионер, жител на с. Брусен.
- ⁵⁵ Радньо Янакив Раднев – 57 г., българин християнин, основно образование, шофьор, жител на с. Руховци.
- ⁵⁶ Александър Иванов – 82 г., българин християнин, начално образование, билкар, пенсионер, жител на с. Михалково (Девинско).
- ⁵⁷ Сюлейман Коджа Ахмедов – 94 г., българин мюсюлманин, основно образование, търговец, сега пенсионер, жител на гр. Девин.
- ⁵⁸ Иван Василев Йотов – 66 г., българин християнин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Лопян.
- ⁵⁹ Дона Цветкова Цочева – 82 г., българка християнка, начално образование, земеделка, пенсионерка, жител на с. Брусен.
- ⁶⁰ Йорданка Бухлева – 74 г., българка християнка, начално образование, домакиня, жител на с. Михалково.
- ⁶¹ Коста Тодоров – 72 г., българин християнин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Горно Павликени.
- ⁶² Геннадий Тодоров Гръчки – 66 г., българин християнин, висше образование, чиновник, сега пенсионер, бивш жител на с. Митровци.
- ⁶³ Ботьо Маринов Терзиев – 68 г., българин християнин, основно образование, шофьор, сега пенсионер, жител на с. Брусен; вж. също бел. №№ 7, 12, 20, 22, 25, 34, 39 и др.
- ⁶⁴ Шинди – специално обработени дъски, които се използват за направа на хамбари и за стени на плевни. Дължината им обикновено е около метър, а широчината – около 20–30 см. Единият край по дължината на шиндата е по-удебелен с оглед там да бъде връзан улей, в който се „снажда“ или занитва тънкият край на друга шинда. По този начин може да се сложи сандък или хамбар, който да задържа насипни продукти или пък да се изгради стена на плевня. Най-много майстори на шинди е имало в Лопян и поради това в района на Етрополе жителите на това село се наричат и шиндари.
- ⁶⁵ Стойко Костадинов Раденков – 76 г., българин християнин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на гр. Широка лъка.
- ⁶⁶ Рада Маркова Стефанова – 81 г., българка християнка, начално образование, земеделка, пенсионерка, жител на с. Брусен.
- ⁶⁷ Мехмед Сюлейманов – 58 г., българин мюсюлманин, основно образование, ходжа, жител на с. Градешница; вж. също бел. № 19.
- ⁶⁸ Нано Цветков Наков – 61 г., българин християнин, основно образование, майстор зидар, пенсионер, жител на с. Малък Искър.
- ⁶⁹ Латиф Ахмедов Ананисв – 79 г., българин мюсюлманин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на гр. Ракитово.
- ⁷⁰ Мустафа Хаджийски – 73 г., българин мюсюлманин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Аврамово (Велинградско).
- ⁷¹ Васил Иванов Илиев – 58 г., българин християнин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Лопян.
- ⁷² Зюлляр Шабан – 77 г., турчин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Долни Воден, сега квартал на Асеновград.
- ⁷³ Панчо Николов – 86 г., българин християнин, без образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Соколовици (Крумовградско).
- ⁷⁴ Асан Али Деркли – 91 г., българин мюсюлманин, без образование, овчар, пенсионер, жител на с. Барутин.
- ⁷⁵ Цонко Минков Цонков – 68 г., българин християнин, начално образование, земеделец, жител на с. Брусен.
- ⁷⁶ Хасан Илиев – 100 г., турчин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Бежаново (Луковитско).
- ⁷⁷ Вж. бел. №№ 55, 65, 70 и др.
- ⁷⁸ Бекир Драганов – 72 г., българин мюсюлманин, начално образование, земеделец, жител на с. Кирчево (Тетевенско).
- ⁷⁹ Ботьо Петров Грозев – 74 г., българин християнин, основно образование, шофьор, сега пенсионер, жител на с. Брусен.
- ⁸⁰ Петко Стоев Киселов – 66 г., българин християнин, основно образование, скотовъд, пенсионер, жител на с. Брусен.

- ⁸¹ Мома Ефендиева – 70 г., българка християнка, начално образование, земеделка, пенсионерка, жител на с. Старо Стефаново.
- ⁸² Марийка Живкова Ганчева – 71 г., българка християнка, средно образование, чиновничка, пенсионерка, бивш жител на с. Митровци.
- ⁸³ Вж. бел. № 55.
- ⁸⁴ Сребрин Хаджийски – 67 г., българин мюсюлманин, основно образование, земеделец, жител на с. Мулдава (Асеновградско).
- ⁸⁵ Под каруцар се разбира човск, извършващ услуги със своя каруца (кирия) срещу заплащане.
- ⁸⁶ Неда Янакиева Савова – 62 г., българка християнка, начално образование, работничка, пенсионерка, жител на с. Руховци.
- ⁸⁷ Калина Янева – 101 г., българка християнка, образование 2 клас, домакиня, жител на с. Михалково.
- ⁸⁸ Цако Дойнов – 82 г., българин християнин, образование 6 клас, майстор ковач, пенсионер, жител на с. Малък Искър.
- ⁸⁹ Йордан Колев Наков – 57 г., българин християнин, основно образование, шофьор, сега пенсионер, жител на с. Малък Искър.
- ⁹⁰ Вж. бел. № 88.
- ⁹¹ Юсуф Шабанов – 73 г., турчин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Ряховците (Севлиево).
- ⁹² Вж. бел. № 81.
- ⁹³ Помпаз – малък плетен на ръка кош от повет и укрепен с дървени пръчки. Служи за събиране на круши, сини сливи, ябълки, картофи и джанки. Използва се и за събиране на яйца.
- ⁹⁴ Вж. бел. № 63.
- ⁹⁵ Ибрахим Асенов Бейски – 90 г., българин мюсюлманин, без образование, земеделец, жител на с. Галата (Тетевенско).
- ⁹⁶ Дечо Костадинов Чакърров – 85 г., българин християнин, начално образование, търговец, сега пенсионер, жител на гр. Широка лъка.
- ⁹⁷ Стоян Колев Стоянов – 72 г., българин християнин, начално образование, дюлгер, пенсионер, жител на с. Малък Искър.
- ⁹⁸ Иван Димитров – 60 г., българин християнин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Ряховците.
- ⁹⁹ Димитър Мирчев Бояклиев – 72 г., българин християнин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Старо Стефаново.
- ¹⁰⁰ Мария Янакиева Джамбюлова – 67 г., българка християнка, начално образование, работничка, пенсионерка, жител на с. Руховци.
- ¹⁰¹ Мария Александрова Генова – 81 г., българка християнка, основно образование, земеделка, пенсионерка, жител на гр. Велинград.
- ¹⁰² Абибе Усинова – 52 г., българка мюсюлманка, основно образование, работничка, жител на с. Градешница.
- ¹⁰³ Никола Статев Станев – 70 г., българин християнин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Руховци.
- ¹⁰⁴ Мома Савова – 59 г., българка християнка, начално образование, работничка, сега пенсионерка, жител на с. Руховци.
- ¹⁰⁵ Кръстев, С., З. Моллов, П. Пенчев. Елена. С., 1975, 5–10.
- ¹⁰⁶ Васил Христов Андреев – 70 г., българин християнин, основно образование, дюлгер, пенсионер, жител на с. Малък Искър.
- ¹⁰⁷ Вж. бел. № 59.
- ¹⁰⁸ Петър Иванов Тодоров – 68 г., българин християнин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Старо Стефаново.
- ¹⁰⁹ Мирчо Иванов Витев – 82 г., българин християнин, средно образование, търговски работник, сега пенсионер, жител на с. Лопян.
- ¹¹⁰ Вж. бел. № 108.
- ¹¹¹ Николай Ангелов – 72 г., българин християнин, основно образование, свещеник, жител на с. Мулдава.
- ¹¹² Исмаил Халилков – 88 г., българин мюсюлманин, образование 2 клас, земеделец, сега пенсионер, жител на с. Избегли (Асеновградско).
- ¹¹³ Гюла Ахмед – 91 г., българка мюсюлманка, без образование, домакиня, жител на с. Аврен (Кривопаланско).

- ¹¹⁴ Костадин Наков Наков – 61 г., българин християнин, средно образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Лопян.
- ¹¹⁵ Никола Ботев Ненов – 59 г., българин християнин, основно образование, шофьор, жител на с. Брусен.
- ¹¹⁶ Рабина Успнова Акманова – 80 г., българка мюсюлманка, без образование, земеделка, пенсионерка, жител на с. Градешница. Вж. също бел. №№ 32, 54, 78, 87 и др.
- ¹¹⁷ Йорданка Петрова Димова – 68 г., българка християнка, основно образование, земеделка, пенсионерка, жител на с. Долни Воден. Вж. също бел. № 67 и бел. № 103.
- ¹¹⁸ Яшар Мехмедов – 79 г., българин мюсюлманин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Мулдава; Цветана Пологачова – 83 г., българка християнка, основно образование, земеделка, пенсионерка, жител на гр. Смолян.
- ¹¹⁹ Вж. бел. № 71.
- ¹²⁰ Василка Иванова Гергова – 62 г., българка християнка, основно образование, чиновничка, сега пенсионерка, жител на с. Малък Искър.
- ¹²¹ Вж. бел. № 55.
- ¹²² Гюргя Вълева – 78 г., българка християнка, основно образование, земеделка, пенсионерка, жител на гр. Ракитово.
- ¹²³ Сава Савов Савов – 86 г., българин християнин, основно образование, търговец, сега пенсионер, жител на с. Руховци; Герго Маринов Гергов – 71 г., българин християнин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Малък Искър; вж. също бел. № 62.